

T.C.
ANKARA ÜNİVERSİTESİ
TÜRK İNKILÂP TARİHİ ENSTİTÜSÜ

MİLLİ MÜCADELE DÖNEMİNDE ELVİYE-İ SELASE VE
MİLLETVEKİLLERİ

Yüksek Lisans Tezi

Miraç ŞENTÜRK

Ankara-2010

T.C.
ANKARA ÜNİVERSİTESİ
TÜRK İNKILAP TARİHİ ENSTİTÜSÜ

MİLLİ MÜCADELE DÖNEMİNDE ELVİYE-İ SELASE VE
MİLLETVEKİLLERİ

Yüksek Lisans Tezi

Miraç ŞENTÜRK

Tez Danışmanı

Prof. Dr. Oğuz AYTEPE

Ankara-2010

T.C.
ANKARA ÜNİVERSİTESİ
TÜRK İNKILAP TARİHİ ENSTİTÜSÜ

MİLLİ MÜCADELE DÖNEMİNDE ELVİYE-İ SELASE VE
MİLLETVEKİLLERİ
Yüksek Lisans Tezi

Tez Danışmanı : Prof.Dr. Oğuz AYTEPE

Tez Jürisi Üyeleri

Adı ve Soyadı

İmzası

Prof. Dr. T. Faik ERTAN

Prof. Dr. İzzet ÖZTOPRAK

Prof. Dr. Oğuz AYTEPE

Tez Sınavı Tarihi: 14 Nisan 2010

Yukarıdaki sonucu onaylarım.

Prof. Dr. T.Faik ERTAN

Enstitü Müdürü Ankara–2010

ÖZET

Elviye-i Selase Osmanlı döneminde Kars Ardahan ve Batum sancaklarından oluşan bölgeye verilen isimdir. Bu bölge 1877-1878 Osmanlı Rus Savaşı sonrası savaş tazminatı olarak Osmanlı yönetiminden çıkarak 40 yıl boyunca Rus işgali altında kalmıştır. Bu bölge 3 Mart 1918 tarihinde Türkiye ve Sovyet Rusya arasında yapılan Brest-Litovsk Antlaşması ile tekrar anavata katılmıştır.

Elviye-i Selase, Milli Mücadele yıllarında çizilen Misak-ı Milli sınırları içerisinde yer almıştır. Ancak Sovyet Rusya özellikle Batum'u ilk fırsatta yeniden elde etmek istemiştir.

12 Ocak 1920'de açılan Son Osmanlı Mebusan Meclisi 16 Mart 1920'de İngilizler tarafından kapatılmıştı. Son Osmanlı Mebusan Meclisi'nin dağılmasının ardından milli iradeyi kuvvetlendirmek amacıyla 23 Nisan 1920'de TBMM açıldı. I. Dönem TBMM'ye Kars, Ardahan ve Batum'dan 10 vekil seçildi. 1921'de Meclis'e giren Ali Rıza Ataman (Kars), Fahrettin Erdoğan (Kars), Cavit Erdel (Kars), Osman Server Atabek (Ardahan), Filibeli Hilmi Bey (Ardahan), Akif Suner (Batum), Ahmet Fevzi Erdem (Batum), Ahmet Nuri Efendi (Batum), Ali Rıza Acar (Batum) ve Edip Dinç (Batum), Milli mücadelenin askeri safhasında işgal güçlerine karşı büyük bir mücadele örneği sergilediler. TBMM'de yaptıkları konuşmalarla da Elviye-i Selâse'nin sıkıntılı yönlerini dile getirerek çözüm yolları aradılar.

Batum, TBMM Hükümeti ve Sovyet Rusya arasındaki barış görüşmelerinde önemli bir yer tutmuştur. 16 Mart 1921 Moskova Antlaşması ile Kars, Ardahan ve Artvin Türkiye'ye bırakılmak üzere Batum, Sovyet Rusya'ya bırakılmak durumunda kalmıştır.

ANAHTAR KELİMELER: Kars, Ardahan, Batum, Milli Mücadele, TBMM, Elviye-i Selâse

ABSTRACT

Elviye-i Selase is a given name for the area which consists of Kars, Ardahan and Batum. After The Russo-Turkish War of 1877-1878, this region has remained under the Russian administratin during 40 years as the war compensation. The region was joned again to Turkey with the Treaty of Brest-Litovsk which was done between Turkey and Russia. Elviye-i Selase is exist in the boundary of Misak-ı Milli which was formed in the course of Turkish War of İndependence. But Soviet Russia had a tendency to get again Batum at the first occasion.

The Assebbly of Ottoman's deputies, which had been founded in 1920, was dissolved by the Britain Army. After the dissolvation of it, the Turkish Grand National Assembly was founded to strenghten the national struggle.

Ten deputies were elected to the Turkish Grand National Assembly from Kars, Ardahan and Batum. The deputies, Ali Rıza Ataman (Kars), Fahrettin Erdoğan (Kars), Cavit Erdel (Kars), Osman Server Atabek (Ardahan), Filibeli Hilmi Bey (Ardahan), Akif Suner (Batum), Ahmet Fevzi Erdem (Batum), Ahmet Nuri Efendi (Batum), Ali Rıza Acar (Batum) and Edip Dinç (Batum), struggled against the capturing troops in the military phase of the national strygggle. They expressed the problems of "Elviye-i Selâse" and looked for the solutions for them in the speeches which they made in the Assembly.

Batum had a great importance in the nedotiations between Turkish Government and Soviet Russia. With the Tresty of Moskow 16 March, 1921, Kars, Ardahan and Artvin left in Tūrkey, but Turkey had to leave Batum in Russia.

KEY WORDS: Kars, Ardahan, Batum, National Struggle, Turkish Grand National Assembly, Three Province.

ÖNSÖZ

19. yüzyılın son çeyreğinde Osmanlı Devleti, bir yandan Balkanlar'da isyan eden azınlıklarla mücadele ederken diğer yandan Kafkaslardan saldıran Rusya'ya karşı bölgeyi müdafaa etmek için bu ülkeyle savaşmak zorunda kalmıştır. 1877-1878'de yaşanan Osmanlı-Rus Savaşı'nda hem Rumeli'de kaybedilen topraklardan hem de Doğu Anadolu'da Ruslar tarafından işgal edilen ve savaş tazminatı olarak bu ülkeye terk edilen Elviye-i Selase'den, can güvenliği tehlikeye düşen bir kısım Türkler Anadolu'ya doğru göç etmişlerdi. Ancak özellikle Elviye-i Selase'den göç etmeyen Türk-İslam ahalisi, Anavatana katılma arzularını hep canlı tutmuşlardır.

I. Cihan Harbi'nin ortaya çıkardığı yıkımdan Osmanlı Devleti de nasibini almış, savaşın başlarında bölgede işgal altında yaşayan Türklerin kurtarılması için yapılan savaşlardan netice alınmadığı gibi, ortaya çıkan kötü durumdan faydalanmak isteyen Ermeni ve Gürcüler Türklere eziyet etmekteydiler. Ermeniler masum insanları katletmeye kadar işleri ileri götürmüşlerdi.

Yapılan antlaşma ve mütarekeler (Ayastefanos, Mondros) gereği bölgeye müdahale edemeyen Osmanlı Devleti, bölgede yaşayan Türk ahaliden vatanperver önderlerle el altından işbirliği yaparak ve Milli Şuraları tesis ederek bölgedeki Türklerin hukukunun savunulması, ulusal bilincinin takviyesi ile milli mücadelenin organizesinde etkili olmuştur.

Elviye-i Selase'nin Anavatan'a katılması sürecinde, Milli Mücadele dönemi önemli yer teşkil eder. Bu mücadele; bölgedeki şuraların el altından desteklenmesi, şuraların dağıtılmasından sonra Türk Ordusu'nun bölgeye harekâtı ve TBMM'ndeki bölge milletvekillerinin çalışmalarından oluşmaktadır. Bu çalışma, bölgede yaşanan milli mücadele çabaları ile Mustafa Kemal Paşa'nın önderliğinde ortaya konan ulusal kurtuluş mücadelesinin, bölgenin kurtarılmasındaki önemini ortaya koymayı amaçlamaktadır.

Tez çalışması üç ana bölüm altında yapılmıştır: 1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı neticesinde imzalanan Berlin Antlaşması'ndan Milli Mücadele'ye kadar olan süreçte yaşanan gelişmeler "Birinci Bölüm"de, Milli Mücadelenin başlangıcından

1921 Kars Antlaşması sonucuna kadarki süreç “İkinci Bölüm”de ve Elviye-i Selase milletvekillerinin bölgede yaptıkları çalışmalar ile Meclis’te yürüttükleri faaliyetler “Üçüncü Bölüm”de incelenmiştir.

Bu konuda çalışma yapmamı teşvik eden sayın hocam Prof.Dr. Oğuz AYTEPE’nin sabırlı desteklerini gördüm. Gerek bilimsel desteği, gerek de moral motivasyondaki katkıları tez çalışmamı tamamlamada önemli etken olmuştur.

Ankara-2010

Miraç ŞENTÜRK

İÇİNDEKİLER

ÖZET.....	i
ABSTRACT.....	ii
ÖNSÖZ.....	iii
İÇİNDEKİLER.....	v
KISALTMALAR	x
GİRİŞ.....	1

BİRİNCİ BÖLÜM

MİLLİ MÜCADELE ÖNCESİ ELVİYE-İ SELASE

A. 1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı'nda Elviye-i Selase'nin Rusya'ya	
Brakılması	5
1. İstanbul (Tersane) Konferansı ve Osmanlı-Rus Savaşı	5
2. Ayastefanos (Yeşilköy) Muahedesi	7
3. Berlin Antlaşması.....	7
3.1. İstanbul Muahede-i Katiye Anlaşmasıyla Yapılan Düzenlemeler.....	8
B. Rus İdaresinde Elviye-i Selase'de Yapılan Düzenlemeler.....	9
1. Rus İşgalinin Hemen Ardından Elviye-i Selase'de Yapılan Düzenlemeler..	9
2. 1905 Rusya-Japonya Savaşı Sonrası Elviye-i Selase'de Meydana Gelen Gelişmeler	10
3. Birinci Dünya Savaşı'nda Elviye-i Selase'de Meydana Gelen Gelişmeler..	11
C. 1917 İhtilalleri Sonrası Gelişmeler.....	12
1. Mart Devrimi (Menşevik).....	12
2. Kasım Devrimi (Bolşevik) ve Brest Litovsk Antlaşması.....	13
3. Brest Litovsk Barışı Görüşmeleri ve Sonrasında Elviye-i Selâse'de Ermeni Sorunu.....	14
Ç. I. Doğu Harekâtı ve Elviye-i Selase'nin Anavatana Katılması	15
1. Trabzon Görüşmeleri.....	15
2. Batum Konferansı ve Batum Antlaşması.....	15
3. Elviye-i Selâse'de Seçimler ve İdarî Teşkilatlanma.....	16
D. Mondros Mütarekesi'yle Elviye-i Selâse'nin Boşaltılması.....	17

E. Evliye-i Selâse’de Milli Şuralar Dönemi.....	18
1. Ahıska Hükümet-i Muvakkatası	19
2. Aras Türk Hükümeti.....	19
3. Kars Milli İslam Şurası.....	20
4. Ardahan Kongreleri.....	21
4.1. I.Ardahan Kongresi.....	21
4.2. II.Ardahan Kongresi.....	22
5. Cenub-i Garbi Kafkas Hükümeti Muvakkata-i Milliyesi	23

İKİNCİ BÖLÜM

MİLLİ MÜCADELE DÖNEMİNDE ELVİYE-İ SELASE

A. Kongreler Döneminde Elviye-i Selase.....	26
1. Mondros Mütarekesi Sonrası Elviye-i Selase’de Genel Durum	26
2. Erzurum Kongresi’nde Elviye-i Selâse.....	28
3. Sivas Kongresi’nde Elviye-i Selâse.....	32
B. Son Osmanlı Mebusan Meclisi’nde Kabul Edilen Misak-ı Millî’de	
Elviye-i Selâse.....	33
C. TBMM’nin Açılmasından Sonra Elviye-i Selâse’de Meydana Gelen	
Gelişmeler.....	34
1. TBMM Seçimleri.....	34
2. II. Doğu Harekâtı.....	35
3. Gümrü Antlaşması	36
4. Moskova Antlaşması.....	38
5. Kars Antlaşması.....	40

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

TBMM I. DÖNEM KARS, ARDAHAN VE ARTVİN MİLLETVEKİLLERİNİN FAALİYETLERİ

A. Kars Milletvekillerinin Çalışmaları.....	43
1. Milletvekillerinin Seçilmesi.....	43
2. Milletvekillerinin Faaliyetleri.....	44
2.1. Ali Rıza Bey (Ataman).....	44
2.1.1. Hayatı.....	44

2.1.2.	TBMM Öncesi Faaliyetleri	45
2.1.4.	TBMM'deki faaliyetleri.....	50
2.1.4.1.	Dâhiliye Vekâleti 1922 Bütçesiyle ilgili Konuşması	50
2.1.4.2.	Lozan Barış Görüşmeleriyle ilgili Konuşması.....	51
2.2.	Cavid Bey	52
2.2.1.	Hayatı.....	52
2.2.2.	TBMM'deki Faaliyetleri	54
2.2.2.1.	Azerbaycan, Gürcistan ve Ermenistan'la Yapılacak Konferans Hakkındaki Konuşması.....	54
2.2.2.2.	Savaş Gazilerine Teşekkürname Verilmesi Usulü Hakkındaki Kanun'la İlgili Konuşması.....	57
2.2.2.3.	Gazilere Maaş Tahsisi İle İlgili Konuşması	59
2.2.2.4.	Tuz Kanunuyla İlgili Konuşması.....	60
2.2.2.5.	Başkumandanlık Müddetinin Uzatılmasına Dair Kanun Hakkındaki Konuşması	61
2.2.2.6.	İğdır ve Kulp Kazaları Halkına Yapılacak Yardımla İlgili Konuşması.....	62
2.2.2.7.	Şark Hudutları Dışındaki Yerlerden Anadolu'ya Göç Eden Ahali'nin Durumuyla ilgili Konuşması	62
2.2.2.8.	Kars'ta Ziraat Bankası Şubesinin Açılmasına Dair Teklifi ...	63
2.2.2.9.	Ceza Kanununda Değişiklik Teklifi ile İlgili Konuşması... ..	64
2.2.2.10.	Van'a Bağlı Everek ve Karkar Nahiyeleri'nin Kaldırılması Teklifi Hakkında Konuşması	64
2.2.2.11.	Müskirat Kanununun Uygulanmasıyla İlgili Konuşması	65
2.2.2.12.	Askeri Nakil Kanunu Hakkındaki Konuşması	65
2.2.2.13.	Devlet Teşkilatı Kadroları'nın Düzenlenmesiyle İlgili Kanun Hakkındaki Konuşması	66
2.3.	Piroğlu Fahrettin Bey (Erdoğan)	67
2.3.1.	Hayatı.....	67
2.3.2.	TBMM Öncesi Faaliyetleri.....	69
2.3.4.	TBMM'deki Faaliyetleri.....	71
2.3.4.1.	Nahiye Kanunuyla ilgili Konuşması.....	71
2.3.4.2.	Terkedilmiş Malların İdaresi İlgili Düzenleme Hakkında Konuşması	72

B. Ardahan Milletvekillerinin Çalışmaları.....	74
1. Milletvekillerinin Seçilmesi.....	74
2. Milletvekillerinin Faaliyetleri.....	74
2.1. Osman Server Bey (Atabek).....	74
2.2.1. TBMM Öncesi Faaliyetleri	75
2.2.2. TBMM'deki Faaliyetleri	77
2.3.2.1. Bakır Madenlerinde Tetkikat Yapmak Üzere Görevlendirilmesi	77
2.3.2.2. Kars, Ardahan ve Artvin'de Ziraat Bankası Şubeleri Açılmasına Dair Takrir	78
2.3.2.3. Kennedy ve Chester Projesi ile İlgili Teklifi	78
2.3.2.4. Genel Kurul'da Sigara İçenlere Para Cezası Verilmesine Dair Teklifi	79
2.2. Hilmi Bey.....	80
2.2.1. TBMM Öncesi Faaliyetleri	80
2.2.2. TBMM'deki Faaliyetleri	81
C. Batum Milletvekillerinin Faaliyetleri.....	81
1. Milletvekillerinin Seçilmesi.....	81
2. Milletvekillerinin Faaliyetleri.....	82
2.1. Ahmet Akif Bey (Suner).....	82
2.1.1. TBMM'deki Faaliyetleri	82
2.1.1.1. Elviye-i Selâse'ye Bir Heyet-i Tahkikiye Gönderilmesine Dair Konuşması.....	82
2.2. Ahmet Fevzi Efendi (Erdem)	88
2.2.1. TBMM'deki Faaliyetleri	89
2.2.1.1. Bursa'yı İşgal Eden Yunanların Yaptıkları Mezalimin Her Tarafa Neşrine Dair Takrir Hakkındaki Konuşması	89
2.2.1.2. Gürcülerin Batum'u İşgalinden Sonra Yaptıkları Mezalime Dair Batum'dan Gelen Telgraf Hakkındaki Konuşması	92
2.3. Ahmet Nureddin Efendi	93
2.3.1. TBMM'deki Faaliyetleri	94
2.3.1.1. Elviye-i Selase'deki 1922 Yılı Vergilerinin Yüzde 25 Arttırılması Teklifi	94
2.3.1.2. Moskova Antlaşması'nın Reddine Dair Önerge	94

2.4. Ali Rıza Efendi (Acara)	95
2.4.1. TBMM'deki Faaliyetleri	95
2.4.1.1. Düşünlerde Men'i İsrifat Hakkında Kanun Teklifi İle İlgili Konuşması	96
2.4.1.2. Teşkilat-ı Esasiye Kanunu Tasarısı'nın 4. Maddesi Hakkındaki Konuşması	96
2.4.1.3. Teşkilat-ı Esasiye Kanunu Tasarısının 7. Maddesi Hakkındaki Konuşması	99
2.4.1.4. Teşkilat-ı Esasiye Kanunu Layihası (Tasarısı) 12. Maddesi Hakkındaki Konuşması	101
2.4.1.5. Teşkilat-ı Esasiye Kanunu Tasarısı'nın 5. Maddesi Hakkındaki Konuşması	103
2.4.1.6. Teşkilat-ı Esasiye Kanunu Layihası (Tasarısı) 8. Maddesi Hakkındaki Konuşması	104
2.4.1.7. Hıyaneti Vataniye Kanunu'na Aykırılıktan Yargılanan Çakır İsmail Efendi Hakkında Konuşması	105
2.4.1.8. Kars mebuslarının intihap mazbatalarıyla ilgili görüşleri	106
2.4.1.9. Yolsuzlukların Soruşturulması Amacıyla Elviye-i Selase'ye Müfettişler Gönderilmesi Hakkında Teklifi	107
2.4.1.10. Ardahan Mebusu Server Bey'in, Çoruh Vadisindeki Bakır Madenlerinde Tetkikat Yapmakla Görevlendirilmesi Hakkındaki Görüşleri	107
2.4.1.11. Ziraatta Kullanılmak Üzere Hariçten İthal Edilecek Maddelerin Gümrük ve İstihlâk Resmine Dair Kanun Hakkındaki Konuşması	108
2.5. Mehmet Edip Bey (Dinç)	109
2.5.1. TBMM'deki Faaliyetleri	109
2.5.1.1. Batum'da Yapılan Milletvekili Seçimi ve Milletvekillerinin TBMM'ye Katılmasıyla İlgili Konuşması	109
2.5.1.2. Artvin, Ardahan, Kars livalarının Teşkil Edilmesi Hakkında Kanun Tasarısı	110
2.5.1.3. Elviye-i Selase'de Nahiye Müdürlerinin Halk Tarafından Seçilmesi Teklifi	112
2.5.1.4. Artvin, Ardahan ve Kars Livalarında Toplanacak Aşar ve	

Emlâk Vergileriyle İlgili Teklifi.....	113
2.5.1.5. Elviye-i Selase'de Uygulanması İstenen Vergi Düzenlemesine Dair Kanun Teklifi	116
2.5.1.6. Elviye-i Selâse'de Vergilerin Toplanmasına Dair 1921 Yılında Kabul Edilen Geçici Kanununun 1922 Yılında da Uygulanmasına Dair Kanun	117
SONUÇ.....	120
KAYNAKÇA.....	125
EKLER.....	133
ÖZGEÇMİŞ.....	143

KISALTMALAR

AAMD	: Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi
AİTED	: Atatürk İlkeleri İnkılâp Tarihi Enstitüsü Dergisi
ASAM	: Avrasya Stratejik Araştırmalar Merkezi
AY	: Atatürk Yolu Dergisi
A.g.e.	: Adı geçen eser
A.g.m.	: Adı geçen makale
BCA	: Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi
BTTD	: Belgelerle Türk Tarih Dergisi
c.	: Cilt
EAD	: Ermeni Araştırmaları Dergisi
EMHC	: Erzurum Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti
RSSFC	: Rusya Sovyet Sosyalist Federal Cumhuriyeti
s	: Sayfa
S	: Sayı
TAED	: Türkiyat Araştırma Enstitüsü Dergisi
TBMM	: Türkiye Büyük Millet Meclisi
TBMMZC	: Türkiye Büyük Millet Meclisi Zabıt Ceridesi
TBMM GCZ	: Türkiye Büyük Millet Meclisi Gizli Celse Zabıtları
TEİAMM	: Türk Ermeni İlişkileri Araştırma Merkezi Müdürlüğü
TKAE	: Türk Kültürü Araştırma Enstitüsü
TKD	: Türk Kültür Dergisi
VŞMHMC	: Vilâyet-ı Şarkıye Müdafaa-i Hukuk-i Milliye Cemiyeti

GİRİŞ

Elviye-i Selâse "Üç liva" anlamına gelmektedir. Osmanlı İmparatorluğu'nda ilk defa Rumeli'deki Selanik, Manastır ve Kosova için, daha sonraları da Yanya, Tırhala ve Manastır şehirleri için kullanılmıştır. Ancak yaygın olarak 1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı'ndan sonra ve münhasıran Kars, Ardahan ve Batum Sancakları için kullanılmıştır.¹

XV. yüzyıl ve XVI. yüzyıllarda Avrupalılar tarafından yeni ticaret yollarının bulunması amacıyla başlatılan coğrafi keşifler ve akabinde başlayan sömürgecilik yarışında, ilk dönemlerde Portekiz ve İspanya'yı ardından İngiltere, Hollanda ve Fransa'yı dünyada başat güç haline getirmiştir. XIX. yüzyılın ikinci yarısında ulusal birliğini tamamlayan Almanya ve İtalya'nın da sömürgecilik yarışına katılması yeni sömürge arayışlarının doğmasına zemin hazırlamıştır. XVII. yüzyıldan itibaren Karadeniz üzerindeki hakimiyet konusunda Osmanlı Devleti'yle rekabete giren Rusya'nın, Kırım, Kafkaslar ve Balkanlar bölgesinde Osmanlı Devleti aleyhine genişlemeye başlaması, öte yandan XVIII. yüzyıldan itibaren de Orta Asya'ya yönelmesiyle Fransız-İngiliz sömürgesi Hindistan'ı tehdit etmesi, sömürgecilik yarışında yeni cephelerin açılması ve yeni ittifakların doğmasına yol açmıştır.

Avrupa'da Almanya'nın güçlenmesinin kuvvetler dengesini bozması İngiltere'yi Fransa'ya yaklaşmaya ve onu sömürge alanlarında desteklemeye itmiş, böylece 1904'te İngiltere, Fransa ve Rusya arasında "Üçlü İtilaf" anlaşması ortaya çıkmıştı. Bu anlaşma Almanya, Avusturya-Macaristan ve İtalya arasındaki "Üçlü İttifak" anlaşmasına karşı denge sağlamak amacıyla gütümüştür.²

XIX. yüzyılda Osmanlı Devleti'nin siyasi ve ekonomik açıdan zayıf duruma düşmesi, sömürge siyasetini izleyen Avrupa devletlerinin Osmanlı toprakları üzerindeki iştahlarını kabartmıştır. XIX. yüzyıl, Osmanlı Devleti'nin idari, mali ve

¹ Mahir Aydın, "Elviye-i Selâse", **İslam Ansiklopedisi.**, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul, 1995, c.11, s.68.

² Aptülaha Akşin, **Atatürk'ün Dış Politika İlkeleri ve Diplomasisi**, TTK Yayınları, Ankara, 1991, s.2

siyasi bakımdan yeniden yapılanmaya yöneldiği “İmparatorluğun en uzun yüzyılı” olmuştur.³

Rusya, XVIII. yüzyıldan itibaren Karadeniz ve Rumeli’den ilerleyip boğazları zaptederek Akdeniz’e çıkmayı, Kafkasya yoluyla İskenderun Körfezi’ne, akabinde Mezopotamya ve Basra Körfezi’ne inerek Hindistan’a ulaşmayı hedeflemekteydi.⁴

İngiltere, Rusya’nın Akdeniz’e sarkmasını engellemek için XVIII. yüzyılın sonlarından itibaren (1791) Osmanlı Devleti’nin toprak bütünlüğünü koruyan bir siyaset gütmüştür. Ancak 1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı’ndan sonra imzalanan Ayastefanos Anlaşması ile Rusya’nın, bir yandan Bulgaristan vasıtasıyla Akdeniz’e ulaşması, öte yandan Kars, Ardahan, Batum ve Doğubayazıt’ın Rusya’ya bırakılması ile stratejik Kars yaylalarına yerleşerek Doğu Anadolu’nun tam bir Rus tehdidine maruz kalması, aynı zaman da Rusların İskenderun Körfezi’ne inmesi tehdidinin ortaya çıkması İngiltere’yi Osmanlı Devleti’nin toprak bütünlüğünü koruma politikasını terk etmesine hatta bu devleti yıkarak toprakları üzerinde kendine bağlı devletler kurma veya bizzat kendisi yerleşmek yoluna sevk etmiştir.⁵

İngiltere, Rusya’yı Ermeni ve Doğu Anadolu konusunda serbest bırakmamak amacıyla Ayastefanos Anlaşması’na karşı çıkararak meseleyi büyük devletlerin denetimine sokmak istemiştir. Rusya’nın güneye inmesini önlemede üs olarak kullanmak amacıyla Kıbrıs’a asker çıkarmıştır. Bu İngiltere’nin Osmanlı Devleti’ni parçalama politikasının ilk göstergesi olmuş, bunu Mısır’ın işgali izlemiştir.⁶

Ayastefanos Anlaşması’ndan memnun olmayan İngiltere, Rusya’nın Osmanlı Devleti üzerindeki emellerini dizginlemek amacıyla Berlin’de bir kongre düzenlenmesine ön ayak olmuştur. 13 Haziran 1878 tarihinde düzenlenen kongrede Eleşkirt ovası Osmanlı Devleti’ne bırakılması karşılığında Elviye-i Selase (Kars,

³ İlber ORTAYLI, **İmparatorluğun En Uzun Yüzyılı**, İstanbul, 1999, s.1.

⁴ Yusuf AKÇURA, **Osmanlı Devleti’nin Dağılma Devri**, Ankara, 1985, s.49.

⁵ R.Salim BURÇAK, **Türk, Rus, İngiliz İlişkileri**, İstanbul, 1946, s.34-40

⁶ E.Ziya Karal, **Osmanlı Tarihi**, c.VIII, Ankara, 1983, s.64.

Ardahan ve Batum) Rusya'ya harp tazminatı olarak bırakılmıştır.⁷ Öte yandan İngiltere bu anlaşmaya Osmanlı Devleti'ne Ermenilerin meskûn olduğu yerde mahalli reformlar yapma yükümlülüğü getiren maddeyi ekleterek hem Osmanlı Devleti'nde Ermenilerin durumunun uluslararası alana taşınmasına hem de devletin Asya'daki topraklarının tartışmalı haline gelmesine zemin hazırlamıştır.⁸

Berlin Antlaşması'nda Doğu Anadolu'da Rusya'nın Ortadoğu'ya inmesini engelleyecek tampon bir Ermenistan devletini kurma niyetini ortaya koyan İngiltere'ye ve buna destek veren Fransa ile rekabet halinde oldukları Rusya'ya karşı Osmanlı Devleti, ayakta durmak amacıyla Almanya'ya yaklaşmaya başlamıştır.⁹

I. Dünya savaşı öncesinde Osmanlı Devleti'nin ekonomik ve siyasal yaşamında Almanya büyük bir etkinlik kazanmaya başlamıştı. Konya-Bağdat demiryolu imtiyazı (1899), Almanya'nın Mısır, Basra Körfezi ve Hint Okyanusu'na yani İngiliz sömürgesi olay yerlere uzanmasına ön basamak sağlamaktaydı.¹⁰ Bağdat demiryolu imtiyazının Almanlara verilmesi Rusya'yı I. Dünya Savaşı'na sürükleyen nedenlerden biri olmuştur.¹¹

Osmanlı Devleti'nde II. Meşrutiyet'in ilanı Balkanlar'da, dolayısıyla Avrupa'da işlerin karışmasına sebep olmuştu. İstanbul'da toplanacak Osmanlı Mebusan Meclisi'ne, hukuken Osmanlı vatandaşı olan ancak Avusturya-Macaristan İmparatorluğu'nun işgali altındaki Bosna-Hersek'lerin de katılması gerekmişti. Bu durum Bosna-Hersek'i ilhak etmek isteyen Avusturya-Macaristan İmparatorluğu'nu harekete geçirmiş, Sırbistan'ı ortadan kaldırmak ve ilhakı gerçekleştirmek için Almanya ve İtalya'nın muvafakatini almış, Bulgar Prensiği'ne de istiklal vaat etmişti. Öte yandan Rusya ile görüşerek Bosna-Hersek'in ilhakına müsamahaya karşı

⁷ Nurgül Erdaş, **Milli Mücadele Döneminde Kafkas Cumhuriyeti İle İlişkiler (1917-1921)**, Genelkurmay Basımevi, Ankara, 1994, s.4.

⁸ Bayram Kodaman, **Şark Meselesi Işığı Altında II. Abdülhamit'in Doğu Anadolu Politikası**, Ankara, 1983, s.22.

⁹ Süleyman Kocabaş, **Tarih'te Türk-Rus Mücadelesi**, İstanbul, 1989, s.371.

¹⁰ A.M.Şamsuddinov, **Monros'tan Lozan'a Türkiye Ulusal Kurtuluş Savaşı Tarihi 1918-1923**, Doğan Kitapçılık A.Ş., İstanbul, 1999, s.15

¹¹ Süleyman Hatipoğlu, "*Rusya'nın Bağdat Demiryolu ve Doğu Anadolu siyaseti*", **Yakın Tarihimizde Kars ve Doğu Anadolu Sempozyumu**, 17-21 Haziran 1991, Atatürk Üniversitesi Yayınları, Erzurum, s.252.

Rusya'nın "Boğazlar" statüsünü değiştirme dūřüncesine diplomatik alanda yardım vadinde bulunmuştur. Bu gelişmelerle, 1878 Belin Antlaşması'na aykırı bir durum ortaya çıkmıştı.¹²

I. Balkan Harbi'nden sonra Balkan ũlkelerinin ũzellikle İstanbul kapılarına kadar ilerleyen Bulgaristan'ın kendisinden daha bağımsız hareket ettiğini, II. Balkan Harbi'nden sonra da Bulgaristan'ın Ege Denizi'nde kıyısı kalmaması ũzerine Akdeniz'e inme imkanı kalmadığını gŕren Rusya, bu emelini geręekleřtirmek için Osmanlı Devleti'nin doğusunda Ermenileri kullanmaya karar vermiştir.¹³

1914 yazında Saraybosna'da Avusturya-Macaristan veliahdı Arşidük Ferdinand'ın ŕldürölmesiyle patlak veren ve Avusturya ile Rusya'nın Balkanlara hakim olma mũcadelesinin ortaya çıkardığı gerginlik, bũyũk gũleri I. Dũnya Savaşı'na sũrũklemiřtir.¹⁴ Ancak geręekte I. Dũnya Savaşı, XIX.yũzyılın ikinci yarısında Avrupa devletlerinin uluslararası gũ ve rekabet mũcadelesinde ortaya çıkan sorunları savaş yoluyla çözme davranışlarının sonucunda ortaya çıkmıştır.¹⁵

¹² Akşın, **a.g.e**, s.6

¹³ Sũleyman Kocabaş, **a.g.e**, s.110.

¹⁴ Haluk ũlman, **Birinci Dũnya Savaşı'na Giden Yol ve Savaş**, Gŕrsel Yayınları, 1988, c.1, s.101-112

¹⁵ E.Zekai Ökte, **Ben Bir Tũrkũm**, İstanbul, 1995, s.292.

BİRİNCİ BÖLÜM

MİLLİ MÜCADELE ÖNCESİ ELVIYE-İ SELASE

Osmanlı Devleti'nin zayıflamaya başladığı XVIII. yüzyıldan itibaren Rusya ile amansız bir mücadeleye girmiştir. Osmanlı Devleti hem Balkanlar'da hem de Kafkaslar'da Ruslarla çetin savaşlar yapmış, bunun neticesinde de her iki bölgede de toprak kaybına uğramıştır.

A. 1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı'nda Elviye-i Selase'nin Rusya'ya Bırakılması

Temmuz 1876 tarihinde Osmanlı Hükûmeti'nin, bazı sınır olayları yaşadığı Sırbistan ve onun yanında yer alan Karadağ'la savaşa başlaması Rusya ve diğer batılı ülkeleri telaşlandırmıştı. Savaşın başlamasından sonra 8 Temmuz'da Avusturya ile Rusya'nın yaptığı gizli prensip antlaşmasına göre; Osmanlı Devleti'nin galibiyeti durumunda statükonun devamı için çalışmayı, mağlubiyeti durumunda ise, Bosna-Hersek'in Sırbistan-Karadağ ile Avusturya arasında paylaşılması, Rusya'nın da Baserabya ile Batum'u alması kararlaştırılmıştı.

Sırbistan ile Karadağ birliklerinin bozguna uğramasıyla Balkanlar'daki nüfuzu azalacağından çekinen Rusya 31 Ekim'de Osmanlı Devleti'ne ultimatom vererek mütareke yapılmasını istemiştir. Rusya ile olası bir harpte yalnız kalacağından çekinen Osmanlı Hükûmeti, mütareke yapmıştır.¹⁶

1. İstanbul (Tersane) Konferansı ve Osmanlı-Rus Savaşı

Rusya'nın talebiyle 23 Aralık'ta İstanbul'da düzenlenen ve Rusya ile birlikte İngiltere, Fransa, Avusturya, Almanya ve İtalya'nın katıldığı konferansta Balkanlar'da ıslahat yapılması teklif edilmişti. Bu teklifleri içişlerine müdahale olarak ve Kanun-i Esasi'ye aykırı gören Osmanlı Devleti, bu teklifleri reddetmiş, ancak Kanuni Esasi çerçevesinde iyileştirmenin yapılabileceğini belirtmiştir. Bu ahvalde Osmanlı Devleti, ülkede meşrutiyet yönetimini ilan etmek suretiyle muhtelif

¹⁶ Karal, a.g.e, s.14-25.

Osmanlı kavimlerinin şahsi hürriyetlerinin garanti altına alındığı gerekçesiyle konferansın devam etmesinin gereksiz olduğunu ilan etmiştir.¹⁷

Ancak konferansı kesmeyen Rusya ve Batılı ülkeler hazırladıkları teklifi Osmanlı Hükümeti'ne iletmişlerdi. Osmanlı Devleti'nin, bu teklifleri reddetmesi üzerine Rusya, bunu savaş gerekçesi olarak kabul ederek 24 Nisan 1877'de savaş ilan etmiştir. Bunun üzerine batıda Romanya üzerinden Tuna'yı geçen Rus ordusu Balkanlar'daki Şıpkı geçidini ele geçirmiştir. Plevne'de alenacele savunma hattı kuran Gazi Osman Paşa büyük bir mücadele örneği sergilemiş, fakat İstanbul'dan yardım gönderilememesinden ötürü Türk savunması kâfi gelmemiş, Rus ordusu 20 Ocak 1877'de Edirne'ye girmiştir.¹⁸

Kafkas Cephesi'ndeki savaşlar ise daha çetin olmuştur. Rus taarruzuna karşı herhangi bir savunma planı olmayan Osmanlı Devleti, 17 Mayıs 1877'de Ardahan'ın Rus işgaline girmesine engel olamamakla birlikte Başkumandan Ahmet Muhtar Paşa'nın, 25 Ağustos'ta Gedikler, 04 Ekim'de Yahniler ve 15 Ekim'de Aladağ meydan muharebelerini kazanmasıyla Rusların Kars ve Erzurum'a girmesini engellemiştir. Ancak, Türkler aleyhine yığınak yapan ve 18 Ekim'de Kars'ı kuşatan Ruslara karşı duramayan Osmanlı ordusu 4 Kasım'da Erzurum'a çekilmiş, 19 Kasım 1877'de de Kars Rusların eline geçmiştir.¹⁹ Bu sefer Erzurum üzerine yürüyen ve bir ara Aziziye tabyalarını ele geçiren Rus ordusu, yerli aşiretlerden oluşan gönüllü birliklerin de desteğiyle Tabyalardan atılmıştır.²⁰

9 Aralık 1877'de yayınlanan İrade-i Seniyye (padişah buruğu) ile Kars'ın düşüşünden büyük üzüntü duyduğunu ilan eden Osmanlı Devleti, Kars ve Ardahan'ın yanı sıra Plevne'nin de düşmesiyle 15 Şubat'ta barış istemek zorunda kalmıştır.²¹

¹⁷ A.g.e, s.28-32.

¹⁸ Akdes Nimet Kurat, **Türkiye ve Rusya**, Ankara, 1970, s.80-84

¹⁹ Karal, a.g.e, s.57-57.

²⁰ M.Fahreddin Kırzioğlu, **Kars Tarihi**, C.I, İstanbul, 1953, s.551-552.

²¹ Karal, a.g.e, s.85-87.

2. Ayastefanos (Yeşilköy) Muahedesi

3 Mart 1878'de Rusya ile imzalanan Yeşilköy Antlaşması'nda Osmanlı Hükümeti, savaş tazminatının bir kısmına karşılık Kars, Ardahan, Batum ve Bayezid sancaklarını Rusya'ya bırakmak zorunda kalmıştır. Bundan başka Hotur ve civarının da İran'a bırakılması kararlaştırılmıştır.²² Böylece Osmanlı Devleti'nin Kuzeydoğu sınırı; Karadeniz'in kıyısından Hopa Çayı ile Çoruh Çayını ayıran dağların tepesinden başlayıp Artvin'in güneyindeki dağlarından geçerek Bayezid vadisinin güneyinden eski İran hududuna bağlanmıştır.²³

Ayrıca Ermeniler lehine ıslahat yapılmasının kabul edilmesiyle Ermeni meselesi siyasi bir problem haline gelmişti.²⁴

Ayastefanos Antlaşması'yla Rusya'nın Balkanlar'a inmesi ve Kafkasya'da Elviye-i Selase'yi eline geçirerek sıcak denizlere inmek üzere olmasından endişelenen İngiltere, Osmanlı devletiyle 4 Haziran 1878'de gizli bir antlaşma yapmıştır. Bu antlaşmaya göre, İngiltere "Rusların Doğu Anadolu'yu Balkanlaştırmasını ve İskenderun Körfezine inmesini" önleyecek, bunun karşılığı olarak "bu bölgelerin güvenliğini sağlamak için" Kıbrıs adasına yerleşecekti.²⁵

3. Berlin Antlaşması

Ayastefanos Antlaşması'yla Rusya'nın, kendi çıkarlarına ters bir şekilde ilerlediğini gören İngiltere, Avusturya, Almanya, İtalya antlaşmayı kabul etmeyerek, düzeltilmesini istediler. Rusya'nın da ikna edilmesiyle Alman Başbakanının önderliğinde Berlin'de toplanan konferansta Yeşilköy Antlaşması bazı değişikliklere gidilmiştir.²⁶ 13 Temmuz 1878'de imzalanan Berlin Antlaşması'na göre; Kars, Ardahan ve Batum savaş tazminatı karşılığı Rusya'ya bırakılırken Bayezid ve

²² Enis Şahin, **Trabzon ve Batum Konferansları**, TTK, Ankara, 2002, s.9

²³ N.Yücel Mutlu, **Misak-ı Milli'den İlk Kazanç ve İlk Kayıp:Kars, Ardahan ve Batum**, TTK, Ankara, 2007, 35

²⁴ Kurat, **a.g.e.** s.85-87

²⁵ H. Fahir Armaoğlu, **Siyasi Tarih (1789-1960)**, Ankara, 1973, s.270-271.

²⁶ Karal, **a.g.e.** s.76-77.

Eleşkirt Osmanlı Devleti'ne iade edilmiştir.²⁷ Rusya, Batum'u ticarete mahsus bir liman yapmak, askeri tesis kurmamakla yükümlenmiştir.²⁸

Ayrıca Osmanlı Devleti, Ermenilerin meskûn olduğu yerlerde vakit kaybetmeksizin mahalli reformlara başlamakla yükümlenmiştir.²⁹ Antlaşmayla Ermeni sorununa uluslararası bir nitelik kazandırılmıştır.³⁰

Berlin Muahedesi'nin hemen arkasından (1 Eylül 1878) Batum'un ne şekilde terk edileceği hakkında Rusya ile ikili bir mahiyette bir itilafname imzalanmıştır.³¹

3.1. İstanbul Muahede-i Katiye Anlaşmasıyla Yapılan Düzenlemeler

Rusya ve Osmanlı Devleti arasında 8 Şubat 1879'da İstanbul'da Muahede-i Katiye Anlaşması imzalanmıştır. Bu anlaşmada Rus işgali altındaki Elviye-i Selase'deki Türk halkına serbestçe göç etmesi için 3 yıllık süre tanınmıştır.³² Bu süre içinde göç etmeyenler ise Rus vatandaşı sayılacaklardı.³³ 3 yıl içinde bölgeden 120 bin Türk Rus vatandaşı olmaksızın Anadolu'ya göç etmeyi uygun görmüştür.³⁴

Ruslar, bu maddeye dayanarak verimli yerler, şehirler ve kasabalardaki Türkleri kaçırtmak suretiyle Türklerin boşalttığı ev ve arazilere Rus, Ermeni, Asuri, Süryani, Yezidi, Rum, Khkhol (Ukraynalı), Nemis (Alman), Dukhober ve Malakanlara tahsis edilmiştir. Bu anlaşma Osmanlı topraklarında yaşayan Ermeni,

²⁷ Mutlu, **a.g.e.**, s.35 (*Berlin Antlaşmasına göre; Rusya'ya savaş tazminatı olarak bırakılan yerler; bugün Erzurum'a bağlı Oltu, Olur ve Şenkaya ilçeleri ile bugün Artvin'e bağlı Ardanuç ve Şavşat ilçelerini de kapsayan Kars ve Ardahan vilayetleri ile bugünkü Artvin merkez ve Borçka ilçeleri ile bugün Türkiye sınırları dışında olan Acara ve Çürüksu'yu da içine alan Batum sancağını kapsamaktadır*)

²⁸ Şahin, **a.g.e.**, s.10

²⁹ Bilal Şimşir, **Osmanlı Ermenileri**, Ankara, 1986, s.27.

³⁰ Kodaman; **a.g.e.**, s.21-22

³¹ Reşat Ekrem Koçu, **Osmanlı Muahedeleri ve Kapitülasyonlar (1300-1920) ve Lozan Muahedesi**, İstanbul, 1934, s.230,

³² Ender Gökdemir, **Cenub-i Garbi Kafkas Hükümeti**, Türk Kültürü Araştırma Enstitüsü, Ankara, 1989, sf.10

³³ Mutlu, **a.g.e.**, 39.

³⁴ Kırzioğlu, **a.g.e.**, s.553.

Süryani, Yezidi ve Rumların Rusya'ya geçişine Osmanlı Devleti'nin engel olmayacağını öngörmekteydi.³⁵

B. Rus İdaresinde Elviye-i Selase'de Yapılan Düzenlemeler

1. Rus İşgalinin Hemen Ardından Elviye-i Selase'de Yapılan Düzenlemeler

Rusya, Elviye-i Selase'yi işgalden sonra bu bölgede bir takım idari düzenlemeler yapmıştı. Bu düzenlemelere göre Ardahan'ın Ardanoç kazası Batum'a, Ardahan sancağı ile Oltu kazası da Kars'a bağlanarak Kars ve Batum askeri idaresi "Oblast" kurulmuş, askeri idareye göre yerli halkın mülkiyet hakkı kaldırılmış ve bütün arazi devlet malı sayılmıştır. Böylece bölgeden göçen Türkler tapulu mallarını kimseye satamadıkları gibi işletme hakkını da devredememişlerdi.³⁶

Rus yönetimi, bölgede kalan Türklerin kimlik ve kültürünü yol etmek için de bazı uygulamalara gitmiştir. Kars'ın yüksek medreselerinin yanında Kars ve Kağızman Rüştüyeleri kapatılmış, şehirde geniş yollar açma adına ve hiçbir istimlak bedeli ödenmeden Türklük izlerini şehirlerden silmek için çok sayıda cami, mescit, medrese, türbe ve şehitlik yıkılmıştır. Öte yandan imar planı dışında kalan Türk mahallelerinde imar ve yapı hareketleri şiddetle yasak edilmiş, bir kısım Türkler de kıraç yerlere sürülmüşlerdir.³⁷

Türkler, kendi atı ve silahıyla "istrajnik" denilen ücretli jandarma ve yol muhafızlığı ile orman muhafaza memurluğuna alınmışlardır. Bazen birkaç köyden oluşan ve "klava" denen baş muhtarlıklara Türk köylerinden ileri gelenleri tayin ederler ancak yanına Rusça bilen Hıristiyan kâtip verilirdi. Rus mekteplerinde okuyanlar Türkler Türk okullarına Rusça öğretmen olarak verilebilirler, ayrıca bahçıvanlık yapabilirlerdi. Bunların dışında hiçbir işe alınmazlardı. Osmanlı Devleti'nden Kur'an ve Mevlid dışında hiçbir gazete ve kitabın bölgeye girişine izin verilmezken Erzurum'dan köy imamlarının da imamlık yapması ve ders okutmasına

³⁵ Mutlu, a.g.e, 2007, 39.

³⁶ Gökdemir, a.g.e, s.10

³⁷ M.Fahreddin Kırzioğlu, *Edebiyatımızda Kars*, II.Kitap, s.67.

da müsaade edilmemiştir. “Türk” sözü yasak edilerek Türk Halkı “Traç, Tatar, Tat, Kürt, Aliallahid –Türkmen, Gürcü olarak adlandırıldılar. Ayrıca Türkler askerlikten muaf tutularak uyuşturma politikası izlenmiştir.³⁸

“İstinaf” Mahkemeleri’nin 50 yıl süreyle çalışmasına izin verilmişti, ancak mahkemelerin başkanının Rus olması zorunluluğu getirilmişti.³⁹

Türk Halkı’nı dini açıdan da bölmek için Sünni ve Şii olmak üzere iki müftü görevlendirilmiştir.⁴⁰

Güney Kafkasya’da daha önce inşa edilen Bakü-Tiflis-Gümrü Demiryolu Hattı’na, Gümrü’den bir kol Kars-Sarıkamış-Batum, diğer kol Gümrü-Eçmiyadzin-Nahçıvan-Culfa demiryolu hatları döşenmiştir. Rusya bu hatları askeri amaçlı kullanım yanında petrol bölgesi olan Bakü ile liman şehri olan Batum’u birbirine bağlayarak gerek petrol ve gerek Kafkasya ile Ortaasya’daki tarım ürünlerinin Karadeniz’den ihracını kolaylaştırmıştır.⁴¹

Berlin Antlaşması’nda Ruslar, Batum limanını ticari amaçlı olarak kullanacaklarını taahhüt ettikleri halde bu dönemde müstahkem bir deniz üssü haline getirmişlerdir.⁴²

2. 1905 Rusya-Japonya Savaşı Sonrası Elviye-i Selase’de Meydana Gelen Gelişmeler

1904-1905 Rusya-Japonya Savaşı’nda Rusların Japonlara yenilmesi üzerine Rusya dahilinde “Ekim Manifestosu” denilen ihtilal hareketlerinin görülmesi özellikle Kafkasya’da iç karışıklıkların ortaya çıkmasına zemin hazırlamıştı.

³⁸ Gökdemir, **a.g.e.**, s.11

³⁹ Arzu Nar, **Milli Mücadele Döneminde Kars ve Milletvekilleri** (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Kafkas Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Kars, 2006), s.4

⁴⁰ Fahrettin Erdoğan, **Türk Elleri Hatıralarım**, Ankara, Kültür Bakanlığı Yayını, 1998, s.28

⁴¹ Mutlu, **a.g.e.**, s.39-41

⁴² Şahin, **a.g.e.**, s.10

1907'den itibaren Maveria-i Kafkasya'da dışişlerinde Rusya'ya bağlı içişlerinde bağımsız milli hareketler başlamıştı.⁴³

Rusya'da ortaya çıkan bu karışıklıklar Türk halkı üzerindeki baskıyı hafifletmiştir.⁴⁴ Azerbaycan'da başlayan Türkçe neşriyattaki gelişmeden faydalanan Karşılılar, Kırım ile Azerbaycan gazetelerini okuyarak olup bitenlerden ve Osmanlı Şehbenderi'nden (Konsolos) Devlet-i Aliye hakkında bilgi sahibi olabilmekteydiler.⁴⁵

1906'da Kars'ta Azerbaycan'daki Difa'i Partisi'nin bir kolu, Ermeni komitecileriyle mücadele etmek üzere açılmıştır. Yine Merkezi Bakü'de olan "İslam Nesr-i Maarif Cemiyeti"nin 1909'da Kars'ta şubesi açılarak bölgede okuma yazma seferberliği başlatılmıştı.⁴⁶

Balkan savaşlarından sonra Rusya, sıcak denizlere inme politikasında değişikliğe gitmiştir. Bulgaristan'ın bağımsızlığından sonra İstanbul yolunun kapandığını görmesinden dolayı bu tarihten sonra tüm dikkatini Kafkasya'ya yöneltmiş, Maveria-i Kafkasya'daki Ermenileri kullanarak sıcak denizlere inmek için daha da hız ve önem vermiştir.⁴⁷

3. Birinci Dünya Savaşı'nda Elviye-i Selase'de Meydana Gelen Gelişmeler

1914'te I. Dünya Savaşı'nda Osmanlı Devleti'nin seferberlik ilan etmesini bahane eden Ruslar, Elviye-i Selase'de Osmanlı şehbenderi ile ilişkide olan ve bölgedeki Türk ahaliye önderlik edebilecek yaklaşık 150 kadar Türkü ansızın baskınlarla yakalayıp Rusya'nın çeşitli bölgelerine sürgüne göndermişti.⁴⁸ Osmanlı Devleti'nin, Ermenileri tehcire tabi tutmasında Ermenilerin Kafkas cephesinde Rus

⁴³ A.g.e, s.26

⁴⁴ Armaoğlu, a.g.e, s.35

⁴⁵ Gökdemir, a.g.e, s.13

⁴⁶ Aynı yer.

⁴⁷ Kurat, a.g.e, s.149

⁴⁸ Gökdemir, a.g.e, s.14.

ordusuyla birlikte hareket etmesinin yanında Rusya'nın Kafkasya'daki Müslümanları tehcire tabi tutmasının da rolü olmuştu.⁴⁹

Rus ordusunun 1 Kasım 1914'te Sarıkamış'tan saldırıya geçmesi ve Türk ordusunun da 22 Aralık'ta kış şartları hesaba katılmadan gerçekleştirdiği Sarıkamış Harekatı'nın felaketle sonuçlanması sonucu Ruslar üstün duruma gelmişti.⁵⁰

04 Ocak 1915'te Ardahan'ı baskınla alan Ruslar, Çıldır'dan Göle'ye kadar Türk köylerinde "Türklerin gelişini alkışladınız" denilerek Nisan ayı başlarına kadar silahsız ve çocuklar dahil 40 bin kişiyi katletmiştir. Olaylar üzerine Bakü'deki "İslam Cemiyet-i Hayriyesi" Çar'dan özel izin alarak harbzedelere yardıma koşmuştur.⁵¹

Şubat 1916'da Erzurum, Muş, Bitlis'e giren Ruslar, diğer taraftan sahil yolunu takip ederek 24 Şubat'ta Rize, 19 Nisan'da Trabzon ve 25 Temmuz'da Erzincan'ı işgal etmişti.⁵²

C. 1917 İhtilalleri Sonrası Gelişmeler

1. Mart Devrimi (Menşevik)

1917 yılı Mart ayında Çar'ı devirip geçici yönetimi kuran Menşevikler, "savaşa devam" politikalarını sürdüreceklerini açıklamıştı. Bu gelişmeler, Elviye-i Selase'de herhangi bir politika değişikliğini getirmese de "22 Mart'ta bir Rus komiserin başkanlığında Gürcü, Ermeni ve Müslümanlardan birer temsilciler olmak üzere Maveraya-yı Kafkasya Komitesi'nin kurulması" bölgede yeni aktörlerin ortaya çıkmasına zemin hazırlamıştı.⁵³

⁴⁹ Azmi Süslü, **Ermeniler ve 1915 Tehcir Olayı**, Ankara, 1990, s.109-110.

⁵⁰ Kurat, **a.g.e.**, s.85-87

⁵¹ Kırzioğlu, **Kars Tarihi**, C.I, s.553-554

⁵² Kurat, **a.g.e.**, s.420-421

⁵³ Mutlu, **a.g.e.**, s.48 (*Bu Komite, Gürcistan Menşeviklerinin gayretleriyle 20 Kasım 1917'de Maveraya-yı Kafkasya Komiserliği (Cumhuriyet)'ne dönüştürülerek hemen seçimlere gitmiştir. Merkezi Tiflis olan Cumhuriyete, Bolşevik iktidarını tanımayan Rusya'nın Kafkas Ordusu da bağlılığını ilan etmişti. Ermeni, Gürcü ve Müslüman temsilcilerden oluşan bir Meclis'e (Seym) sahip Cumhuriyet, iç işlerinde serbest olacaktı, ancak bağımsızlığı ilan etmemişti. 26 Mayıs 1918'de Maveraya-yı Kafkasya Cumhuriyeti dağılmıştır.*)

Ardından Ermeniler derhal teşkilatlanarak bir komite ve bir ordu kurdular.⁵⁴ İhtilalden sonra Maveraya-yı Kafkasya'da da Menşevikler ortaya çıkmıştır.⁵⁵

2. Kasım Devrimi (Bolşevik) ve Brest Litovsk Antlaşması

Kasım 1917'de Bolşevikler iktidara gelir gelmez ilhaksız ve tazminatsız barışı öngören "Barış Kararnamesi"ni yayınlarak barış talebinde bulunmuştu.⁵⁶ Sovyet Rusya ile Osmanlı Devleti arasında yapılan görüşmeler neticesinde 18 Aralık 1917'de Erzincan Mütarekesi imzalanmış, anlaşmaya göre Türk ve Rus ordularına buldukları yerde kalmaları ve yığınak yapmamaları kararlaştırılmıştı.⁵⁷

Aralık 1917'de başlatılan ve 03 Mart 1918'de imzalanan Brest Litovsk Antlaşması'yla Osmanlı-Rus savaşı sonuçlanmıştı.⁵⁸

Brest Litovsk Antlaşması'nın 4. Maddesi Elviye-i Selâse'yle ilgili olup buna göre Rusya, Doğu Anadolu vilayetlerinin en çabuk bir şekilde tahliyesini sağlamak, buraları düzenli bir halde Türkiye'ye iadesi için elinden geleni yapmayı taahhüt etmişti. Antlaşmada, aynı zamanda Ardahan, Kars ve Batum sancaklarındaki Rus askerlerin hemen tahliyesini kararlaştırmıştı. Anlaşmada, Elviye-yi Selase'nin doğrudan doğruya Rusya'dan ayrılıp Türkiye'ye iltihak edeceğine dair açık hüküm bulunmamaktaydı. Ancak Rusya, bölgede yapılacak yeni teşkilatlanma işine karışmayacağı, teşkilatların, özellikle Türkiye ve komşu ülkelerin nezaretinde bölge ahalisine bırakıldığı belirtilerek kararın halk oylamasıyla belirleneceğine işaret edilmekteydi.⁵⁹

Brest Litovsk Antlaşması henüz imza edilmeden bölgeyi terk etmekte olan Rus askerlerinin yerini Rus makamlarınca teşkilatlandırılan Gürcü ve Ermeni

⁵⁴ Erdaş, **a.g.e.**, s.8-9

⁵⁵ Mutlu, **a.g.e.**, s.47

⁵⁶ Stefanos Yerasimos, **Türk – Sovyet İlişkileri**, İstanbul, Gözlem Yayınları, 1979, s.15

⁵⁷ Erdaş, **a.g.e.**, s.8-10

⁵⁸ Selami Kılıç, **Ermeni Sorunu ve Almanya**, İstanbul, Kaynak Yayınları, 2003, s.142

⁵⁹ Gökdemir, **a.g.e.**, s.15

birlikleri doldurmaya başlamıştır. Bu hareket Brest Litovsk Antlaşması'na aykırı idi ve Türk Heyeti, bunu Sovyet heyeti nezdinde şiddetle protesto etmiştir.⁶⁰

3. Brest Litovsk Barışı Görüşmeleri ve Sonrasında Elviye-i Selâse'de Ermeni Sorunu

Brest Litovsk barış görüşmelerinin yapıldığı 1918 yılının ilk günlerinde 11 Ocak'ta Sovyet Hükümeti, "Türkiye Ermenistanı" ile ilgili bir bildiri yayınlayarak bu sahadaki Ermenilerin kendi geleceklerini kendilerinin belirlemesi hakkını dile getirmesinden hemen sonra Kafkas cephesinde Türklere yönelik olarak gerçekleştirilen Ermeni fenalıklarının miktarında büyük bir artış olmuştur.⁶¹ Ruslar tarafından iç güvenliği sağlamak ve korumak bahanesiyle milis teşkilatı da oluşturulan Ermeniler, ayrıca mahalli organlara da memur olarak tayin ediliyordu. Böylece şehir ve kasabalardaki idareler Ermenilerin eline geçmişti.⁶²

25.04.1918 tarihinde Ermeniler tarafından Kars'ın birçok köyünde halk tamamen yok edilmişti.⁶³ I. Doğu Harekâtı sonrasında Kars'tan ayrılmak üzere olan Ermeniler, Kars'ın her tarafını yaktıkları gibi 100 Türk esirini de acımasızca öldürmüşlerdir.⁶⁴

General Aresof ve Yüzbaşı Katarcıyof Adranik'in emrindeki Ermeni kuvvetleri tarafından da Sarıkamış'ın köylerinde birçok insan öldürülüp köyleri yağma edilmişti.⁶⁵

1918 yılının ilk aylarında Türk Basını'nda, Doğu vilayetlerdeki Ermeni mezalimine işaret eden feryatname niteliğinde birçok yazı yayınlanarak Türk askeri makamları göreve çağırılmaktaydı.⁶⁶

⁶⁰ Kurat, **a.g.e.**, s.488-493

⁶¹ Yerasimovs, **a.g.e.**, 14,42; Erdaş, **a.g.e.**, s.12.

⁶² Enis Şahin, **Diplomasi ve Sınır (Gümrü Görüşmeleri ve Protokolleri-1918)**, Yeditepe Yayınevi, İstanbul, 2005, s.39

⁶³ Nurcan Yavuz, "Doğu Anadolu'daki Ermeni Mezaliminin Brest- Litovsk Barış Görüşmelerindeki Protestosu", **S.15, AY**, (Mayıs, 1995), s.381-407

⁶⁴ Ahmet Refik, **Arşiv Belgeleriyle Ermeni Faaliyetleri**, Ankara, Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Yayınları, 2005, s.255

⁶⁵ Esin Dayı, "Ermeni Mezalimi", **TAED**, S.28, (Ocak, 2004), s.246

Ç. I. Doğu Harekâtı ve Elviye-i Selase'nin Anavatana Katılması

İhtilal nedeniyle Rusların, işgal altında tuttıkları Doğu Anadolu ve Doğu Karadeniz'deki bölgelere etki edememesinden faydalanmak isteyen Osmanlı Ordusu, 12 Şubat 1918'de harekete geçerek 13 Şubat'ta Erzincan, 24 Şubat'ta Trabzon ve 12 Mart 1918'de Erzurum'u kurtardıktan sonra 24 Mart'ta 1914 sınırına ulaşmıştı.⁶⁷

1. Trabzon Görüşmeleri

Brest Litovsk Antlaşması imzalandıktan sonra 10 Mart'ta antlaşma gereği Osmanlı Devleti, Maver-i Kafkas Hükümeti'nden Kars, Ardahan ve Batum'un boşaltılmasını istemişti. Bunun üzerine Mart ve Nisan aylarında Maver-i Kafkas Hükümeti heyetiyle Batum'da yapılan görüşmelerde Osmanlı Devleti'nin, Antlaşma hükümlerinin uygulanması taleplerinin Maver-i Kafkas Hükümeti tarafından 11 Nisan'da kabul edilmesi üzerine Türk ordusu 14 Nisan'da Batum'a girmiştir. 25 Nisan'da da Kars ele geçirilmiştir.⁶⁸

Böylece Türk ordusu 1877-78 Osmanlı-Rus sınırına ulaşmıştı.⁶⁹

2. Batum Konferansı ve Batum Antlaşması

Trabzon görüşmelerinde kararlaştırılan hususların kesin bir barışla noktalanması için 11 Mayıs'ta Batum'da Osmanlı Heyeti ile Maver-i Kafkas Hükümeti heyetiyle yapılan görüşmelerde Türk Heyeti, Ahıska, Ahilkelek kazaları ile Iğdır-Gümrü ve Gümrü-Culfa demiryollarını istemişti. Bu Brest Litovsk Antlaşması'na aykırı idi. Osmanlı delegesi varılacak antlaşmanın Seym'de değil de Maver-i Kafkasya'yı oluşturan zümrelerin tek tek devletlerini ilan edip bu devletlerle anlaşma imzalamayı önermişti. Bunun üzerine Maver-i Kafkasya

⁶⁶ Selami Şekerkıran, **Türk-Rus Sınırı (1919-1946)**, (Basılmamış Doktora Tezi, Ankara Üniversitesi Türk İnkılap Tarihi Enstitüsü, 2008), Ankara, s.45

⁶⁷ Erdaş, **a.g.e.**, s.15; Kılıç, a.g.e., s.145-159

⁶⁸ Erdaş, **a.g.e.**, s.25-26

⁶⁹ Cemal Avcı, "*Milli Mücadele Döneminde Türk-Ermeni ve Gürcü ilişkileri*", **AY**, S.13, Mayıs 1994, s. 1-11

Seym'i kendini feshederek 26 Mayıs'ta Gürcistan ve Ermenistan 28 Mayıs'ta da Azerbaycan bağımsızlığını ilan etmişti.⁷⁰

Gürcistan ile yapılan antlaşmada; Batum şehrinden başka, 1829 Edirne Barışı ile Ruslara bırakılan Ahıska ve Ahilkelek kazaları da Türkiye'ye bırakılmıştı.⁷¹

Ermenistan ile yapılan "Barış ve Dostluk Antlaşması"nda; Yeni Beyazıd, Gümrü, Erivan ve Şarur Ermenistan'a bırakılıyordu. Buna karşılık Ermenistan, bu ülkede yaşayan Müslümanlara dini ve Kültürel haklar tanıyordu.⁷²

Ancak Rusya, Batum'da yapılan görüşmeler sırasında burada alınacak kararları tanımayacağını ilan etmişti.⁷³ Nitekim, 4 Haziran 1918'de imzalanan Batum Antlaşmaları, Almanya'nın telkinleri nedeniyle Gürcistan ve yine Almanların, kısmen de Rusların telkinleriyle Ermenistan meclisleri tarafından onaylanmadığından yürürlüğe girmemiştir.⁷⁴

3. Elviye-i Selâse'de Seçimler ve İdarî Teşkilatlanma

Elviye-i Selase'nin kurtarılmasından sonra Brest-Litovsk Antlaşması'na göre bölgede eski Rus kayıtlarına göre düzenlenen halk oylamasında her üç livada da ahalinin büyük çoğunluğu Anavatan'a katılmak yönünde oy kullanmıştı.⁷⁵

Ermeni ve Gürcü Hükümetleri, seçimlerin Brest-Litovsk barışında tespit edilen esaslara aykırı olduğu ve Türk baskısı altında yapıldığını ileri sürerek oylamayı tanımadıklarını bildirmişti.⁷⁶

Sultan Vahdettin 15 Ağustos 1918 tarihinde bölgede mülki teşkilatın kurulmasını emretmişti.⁷⁷ 11 Eylül 1918'de çıkarılan 5 maddelik bir kararnameyle;

⁷⁰ Erdaş, **a.g.e.**, s.22-30

⁷¹ Kurat, **a.g.e.**, s.477

⁷² Yerasimos, **a.g.e.**, s.25

⁷³ Erdaş, **a.g.e.**, s.22-30

⁷⁴ Mutlu, **a.g.e.**, s.68-69

⁷⁵ Mustafa Gül, "Elviye-i Selâse'nin Osmanlı'ya İadesi ve Uygulamalar", **AY**, S.15, (Mayıs, 1999), s.367-381

⁷⁶ Akdes Nimet Kurat, "Brest Litovsk Müzakereleri ve Barışı", **BELLETEREN**, XXXI, S.121-124, (Ankara, 1967), s.377-413

Ardahan livası Kars livasına bağlanarak Kars livası ve Batum Livası adlarında iki liva ve bu iki livanın birleşmesiyle Batum sancağı kurulmuştur.⁷⁸

D. Mondros Mütarekesi'yle Elviye-i Selâse'nin Boşaltılması

I. Cihan Harbi'nin sonlarında Irak, Suriye ve özellikle Trakya'da olumsuz gelişmelerin devletin geleceğini tehlikeye düşürecek boyuta varması üzerine Osmanlı Hükümeti, mütareke yapmaya karar vermişti. Henüz mütareke girişiminde bulunurken Güney Kafkasya'nın boşaltılması için harekete geçen Hükümet 21 Ekim 1918'de Şark Orduları Grup Komutanlığı'na emir göndererek Brest-Litovsk Antlaşması'yla belirlenmiş sınırların dışında kalan yerlerin boşaltılmasını istemişti.⁷⁹

Mondros Mütarekesi'nin 7. Maddesi açıkça belirtilmese de Elviye-i Selâse ile ilgili idi. Müttefikler “emniyetlerini tehdit edecek herhangi bir vaziyetin ortaya çıkması durumunda İtilaf Devletlerine istedikleri yerleri işgal etme hakkı tanımıştı.⁸⁰

15. Madde de ise Güney Kafkasya'daki bütün demiryollarının (Osmanlı idaresindeki demiryolları da dahil) İtilaf devletlerinin kontrolüne gireceği belirtilmişti.⁸¹

Elviye-i Selâse'nin boşaltılmasını siyasî bir sorun olarak gördüğü için mülkî idarenin kendisinde kalacağını düşünen Osmanlı Hükümeti, bu nedenle 9. Ordu Komutanlığına işgal konusunda zorluk çıkarılmaması emrini vermişti.⁸²

Ancak İngiliz Hükümeti'nin baskıları yüzünden Osmanlı Hükümeti 25 Kasım 1918'de 9. Ordu'ya 1877-78 sınırına çekilmesi talimatını vermişti. Bununla beraber Ermeni ve Gürcü hakimiyetine girmemeye ve kendilerini savunmaya karar veren

⁷⁷ Hilmi Uran, **Hatıralarım**, Ankara, TTK, 1959, s.104

⁷⁸ Ali Arslan, “*Bugünkü Nahçıvan Statüsünün Oluşumu*”, **AAMD**, S. 41, (Temmuz 1998), s.521-547

⁷⁹ Mustafa Budak, “*Mondros Mütarekesinden Sonra İngilizlerin Batum'u İşgali*”, **Kafkas Araştırmaları III**, 1997, s.117-141

⁸⁰ Yalçın Toker, **Milli Mücadele'nin İç Yüzü**, İstanbul, Toker Yayınları, 1994, s.20

⁸¹ Selçuk Ural, **Vilâyet-ı Sarkiyye'de Mondros Mütarekesi'nin Uygulanışı ve İtilaf Devletleri Tarafından Kontrolü**, (Basılmamış Doktora Tezi, Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2002), s.17

⁸² Arslan, “*Bugünkü Nahçıvan Statüsünün Oluşumu*”, s.527-541

Elviye-i Selâse'deki ahalinin desteklenmesi kararı alınmıştı.⁸³ Böylece İngiliz ve Ermenilere karşı mukavemet için bölgede şuralar ve silahlı birlikler kurulmuştu.⁸⁴

24 Aralık 1918'de Batum İngilizler tarafından işgal edilmesi üzerine Dahiliye Nezareti 2 Ocak 1919'da Kars, Ardahan ve Batum mutasarrıflıklarına gönderdiği şifreyle mülki memurların İstanbul'a dönmelerini bildirilerek Elviye-i Selâse'deki Türk yönetiminin sona erdiği kabul edilmişti.⁸⁵

E. Evliye-i Selâse'de Milli Şuralar Dönemi

21 Ekim 1918'de İzzet Paşa'nın Batum Antlaşması'yla ele alınan Ahıska, Ahilkelek ve Gümrü'nün boşaltılması emri üzerine Ahıska, Ahilkelek, Iğdır, Nahçıvan ve Gümrü kazalarındaki Türk-İslam ahali, 9. Ordu Komutanı Yakup Şevki Paşa'ya müracaat ederek Osmanlı Hükümeti'nden çekilmemesini, bunun mümkün olmaması durumunda İslam ahalisini muhafaza için bir yetkili ve kafi derecede muhafız bırakmasını, veyahut kazalara Hıristiyan askerlerin gelmemesinin ve sulh yapılana kadar da Gürcü ile Ermeni Hükümetlerine tabi kılınmamasının temin edilmesini talep etmişlerdir. Yakup Şevki Paşa da, Erkân-ı Harbiye'ye gönderdiği telgrafta; "Müslüman halkın, Hıristiyanların gelip kendilerine kötü davranmalarından korktuklarını, bu düşüncede de haklı olduklarını ve buna karşı tedbir almak gerektiğini" bildirmiştir. Erkân-ı Harbiye'den gelen cevapta ise "Harpte yenilen devletin şerefli bir sulh yapabilmesi için öncelikle Kafkasya'da Brest Litovsk Antlaşması haricinde ele geçirilen yerlerin en geç 4 hafta içinde boşaltılması, bölgedeki ahalinin yerinde kalması ve şikayet etmemeleri gerektiği, bundan böyle kendilerine yardım yapılamayacağı belirtilmekteydi.

Yakup Şevki Paşa, halkın heyecanını yatıştırmak için faaliyetlerde bulduysa da başarı sağlayamamıştı.. Halkın bir kısmı göç ederken bölgede kalan halk ise Gürcü ve Ermenilerle mücadele etme kararı almıştı.⁸⁶

⁸³ Budak, "Mondros Mütarekesinden Sonra İngilizlerin Batum'u İşgali", s.117-141

⁸⁴ Yakup Şevki Subaşı, **Bir Komutan'dan Anılar**, Ankara, TTK, 1977, s.7

⁸⁵ Budak, "Mondros Mütarekesinden Sonra İngilizlerin Batum'u İşgali", s.117-141

⁸⁶ Gökdemir, **a.g.e**, s.35-38

1. Ahıska Hükümet-i Muvakkatası

Türk ordusunun 1914 sınırına çekilmesi bölge halkının savunmasız bırakılması manasına geliyordu. Halk daha önce Rus, Ermeni ve Gürcü mezalimini gördüğü için teşkilatlanma konusunda gecikmemiştir. 29 Ekim 1918’de “Ahıska Hükümet-i Muvakkatası” kuruldu. Hükümet reisliğine Ömer Faik Beğ getirilmişti. Ömer Faik Beğ, Hükümetin kurulduğu gün 3. Fırka Komutanı Halid Bey’e müracaat ederek bölgede bulunan 3. Fırka askerinin geri çekilmemesini, mümkün değilse yeni kurulan hükümetlerinin devamlılığının sağlanması için yardım edilmesini, bu konuda 9. Ordu Komutanı Yakup Şevki Paşa’ya iletilmesi için aracı olmasını istemiştir. Yakup Şevki Paşa’nın cevabi yazısında askerlerinin tahliyesinde mecbur olduklarını belirtmekte, ancak bölgedeki ahalinin kendi teşkilatlarını kurmalarını ve işletmelerini tavsiye etmekteydi.⁸⁷

Halit Bey, Yakup Şevki Paşa’yla anlaşarak kendi komutası altındaki 3. Tümenin elinde bulunan silah ve cephaneleri Osman Server Bey (Atabek) yönetimindeki Milis kuvvetlerine dağıtarak Gürcülere karşı tedbirler aldı.⁸⁸

2. Aras Türk Hükümeti

Orduabad’dan Zengibasar bölgesine dağlarla Aras nehri arasında kalan bölgede yaşayan Türk-İslam ahalisini, Osmanlı Ordusu’nun Aras bölgesini tahliye edeceği haberi Ahıska halkı gibi huzursuz etmişti.⁸⁹ Bölge halkı Yakup Şevki Paşa’ya müracaat ederek Osmanlı Ordusu’nun çekilmemesini istediler. Bölge halkı yaptıkları görüşmeler sonucunda Ermeniler ile mücadele kararı aldılar. 3 Kasım 1918’de merkezi Iğdır olmak üzere “Aras Türk Hükümeti” kuruldu. 6 üye ve bir Hükümet reisinden oluşan Hükümet’in reisliğine Emir Beğ Ekberzade, Harbiye Nezareti’ne Kars’lı Cihangirzade İbrahim Beğ getirilmişti.⁹⁰

⁸⁷ Aynı yer

⁸⁸ Aynı yer

⁸⁹ Erdaş, **a.g.e.**, s.80.

⁹⁰ Gökdemir, **a.g.e.**, s.46

Aras Türk Hükümeti, henüz bölgeyi tahliye etmeyen 9. Fırka Komutanı Miralay Rüştü Paşa'ya müracaat ederek silah ve cephane talebinde bulunmuştu. Rüştü Paşa'nın yardımlarıyla bölgede 20 kadar tabur kurulmuş, silah temin edilmişti.⁹¹

Aras Türk Hükümeti, 30 Kasım 1918'de kurulan Kars İslam Şurası'na katılarak Şura'nın bir kolu olarak mücadelesini sürdürmüştür.⁹²

3. Kars Milli İslam Şurası

Mondros Ateşkes Antlaşması imzalandığında Kars'ta bulunan 9. Ordu Komutanı Yakup Şevki Paşa, bölgeyi işgal etmesi beklenen İngilizlerle karşı karşıya gelmemek için Kars'ı teşkil edilecek bir milli hükümete devretmeyi uygun görmüştü.⁹³ 5 Kasım 1918'de Piroğlu Fahrettin Beğ başkanlığında Borçalılı Kepenekçi Emin Ağa, Sarıkamışlı, Kağızmanlı Ali Rıza (Ataman), Karşlı Sarıhaliloğlu Muhlis (Ataman), Orenburglu Karşlı Mamil/Mamiloğlu Tevhüddîn, Yakup Şevki Paşa ile Mutasarrıf Hilmi (Uran) Bey tarafından "Kars İslam Şurası" kuruldu.⁹⁴

Kars Milli İslam Şurası'nın ilk toplantısı 14 Kasım 1918'de yapılmıştı. Seçilen 8 kişilik bir heyet tarafından Kars Sancağı'nda şûra şubelerinin açılmasına karar verilerek ilçelerde halkı teşkilatlandırmak, birlik ve beraberliğe yönlendirmek için çalışılmıştı.⁹⁵ Ayrıca Kepenekçi Emin Ağa başkanlığında "Kars İslam Şurası Merkez-i Umumisi" kurularak Kars, Ardahan, Batum, Ahıska, Ahilkelek sancak ve kazalarından 30 Kasım'da yapılacak olan kongreye delege göndermelerinin istenmesi, Türk ordusunun çekilirken boşalttığı mevzilerin doldurulması, bina ve silahların teslim alınması işleriyle iştigal edilecekti.⁹⁶

⁹¹ A.g.e , s.50

⁹² Erdaş, a.g.e, s.81.

⁹³ Gökdemir, a.g.e , s.63

⁹⁴ Fahrettin Kırzioğlu, **Milli Mücadelede Kars**, İstanbul, Kars'ı Tanıtma Derneği, 1960, s.8

⁹⁵ Gökdemir, a.g.e , s.43

⁹⁶ Erdaş, a.g.e, s.58

Kars Milli İslam Şurası'nın ikinci toplantısı 30 Kasım 1918'de 60 delegeyle (10 kişi de sonradan katıldı) Kars'ta yapıldı. Kongre sonucunda "Milli Şura Hükümeti" kuruldu⁹⁷. Milli İslam Şurası Hükümeti'nin başkanlığına Cihangiroğlu İbrahim Bey, yardımcılığına da Kepenekçi Emin Bey getirildi. Kars İslam Şurası tarafından oluşturulan 8 kişilik heyet, kongre sonucunda 12'ye çıkarıldı: Karslı Cihangiroğlu Hasan Bey, Sarıkamışlı Piroğlu Fahrettin Bey, Çıldır Dr. Esad Bey, Akbabalı Hacı Abbasoğlu Kerbelayı Mehmet Bey, Karaçantalı Hacıoğlu Ahmet, Oltulu Molla Bilal Efendi, Erivanlı Ahundoğlu Taki Bey, Iğdır Alibeyoğlu Mehmet Bey, Gümrülü Hacıoğlu Yusuf Bey, Borçalılı Kepenekçi Emin Ağa, Kağızmanlı Ali Rıza Bey, Dığorlu Camadanlı aşiretinden Maksut Ağaoglu Hasan Ağa idi.⁹⁸

Millî Şura Hükümeti, varlığını uluslararası alanda tanıtmak için Hilal-i Ahmer vasıtasıyla Japon İmparatorluğu'na bir telgraf çekerek Millî Şura Hükümeti'nin çalışmalarına yardım edilmesi istendi.⁹⁹

4. Ardahan Kongreleri

4.1. I. Ardahan Kongresi

Kars'ta Milli İslam Şurası'nın toplanmasından bir gün sonra 6 Kasım'da Ardahan Hükümet Mahalliye Reisi Binbaşı Salih'in 9. Fırka Komutanı Yakup Şevki Paşa'ya mahalli bir cemiyet teşkil ederek milli mukadderatlarını Hükümete arz etmek üzere delege seçmek istediklerini bildiren talebi üzerine Yakup Şevki Paşa'nın bir gün sonra Ardahan halkından delege seçmelerini istemiştir.¹⁰⁰

Ahıska'dan Ardahan'a çekilen 3. Tümen Komutanı Halit Bey'in başkanlığında 3-5 Kasım 1918'de İttihatçılardan Dr.Hakkı Cenap, Dr.Abidin (Ağacıkoğlu), Dr.Fuat Sabit, Filibeli Hilmi, Baytar Kaymakamı Arif, Ebulhindli Köseoğlu Cafer (Erçikan) ve Ardahan Kaymakamı Haşimoğlu Rasim (Acar)'in katıldığı kongrede;

⁹⁷ Kırzioğlu, *Milli Mücadelede Kars*, s.8

⁹⁸ Dayı, *Elviye-i Selâse'de (Kars, Ardahan, Batum) Milli Teşkilatlanma*, s.94

⁹⁹ Kırzioğlu, *Milli Mücadelede Kars*, s.14

¹⁰⁰ Erdaş, *a.g.e*, s.60

“1- İngilizlerin dikte ettirdiği Mondros Mütârekesi şartlarını, çeşitli sebep ve bahanelerle tatbik ettirmemek,

2- Eldeki silâhları teslim etmemek, hatta düşmanlarla çarpışarak yeniden silâhlanmak için her çareye başvurmak,

3- Yeni kurtulmuş olan Ahıska ve Elviye-i Selâse’yi teşkil eden topraklarla birlikte, anavatanı da kurtarmak için geniş ölçüde teşkilat kurup, zafere ulaşıncaya kadar mücadele etmek,

4- Derhal Millî Şura Hükümeti bölgeleri temsilcileriyle Ardahan’da yeni bir kongre yapmak” kararları alınmıştı.¹⁰¹

Ardahan Kongresi’nin toplanma sebebi ve alınan kararlar, Ardahan’ın ve Elviye-i Selâse’nin kurtarılmasıyla ilgili görünür. Fakat gerçekte 3. Maddeye bakıldığı zaman anavatan’ın kurtarılmasından ve zafere kadar mücadele edilmesinden bahsedilmekte bu da gösteriyor ki Ardahan Kongresi yalnız Elviye-i Selâse’yi değil bütün vatanın kurtarılmasına yönelik bir kongredir.¹⁰²

4.2. II. Ardahan Kongresi

7-9 Ocak 1919’da yapılan ilk kongreye katılan üyelere ilave olarak Kars, Erzurum ve Trabzon’dan da delegelerin katıldığı kongrede, ilk kongrede alınan ve desteklenerek genişletilen kararlarda;

“1-Kars Milli Şura Hükümetine bağlı bütün delegelerle Kars merkez olmak üzere “Cenub-î Garbi Kafkas Hükümeti Muvakkata-i Milliyesi’ni kurmak üzere büyük bir kongre yapmak,

2-Geri çekilen 9.Ordu’dan silah ve malzemeler, ordudan ayrılan gönüllü er ve erbaşlar, halktan toplanan gönüllüler ile yine ordudan ayrılacak subayların idaresinde düzenli askeri birlikler kurarak Ermeni ve Gürcülere karşı koymak,

¹⁰¹ Gökdemir, a.g.e, s.79

¹⁰² Kırzioğlu, Milli Mücadelede Kars, s.15

3-Batum'da yayınlanan “Sada-i Millet”, Trabzon'daki “İstikbâl”, Erzurum'da “Albayrak” gazeteleri vasıtasıyla içeride halkı bilinçlendirmek dışarıya yapılacak yayınlar ve gönderilecek resmi delegeler aracılığıyla milli haklarını tanıtmak.

4-Eldeki silahları kesinlikle İngilizlerle onların ortaklarına teslim etmemek ve 3. Fırka Komutanı Halit Bey'in Elviye-i Selâse'ye yardım ve müdahalesini devam ettirmek”¹⁰³

II. Ardahan Kongresi'nin yapıldığı günlerinde İngiliz Generali F. Walker, Kars'ın tahliyesi için Yakup Sevki Paşa'ya bir muhtıra verdi. Bu muhtıra Kars Sancağını Ermeni hakimiyetine almak için atılmış bir adımdı. Muhtıranın ardından Kars tahliye edildi.¹⁰⁴

5. Cenub-i Garbi Kafkas Hükümeti Muvakkata-i Milliyesi

Ardahan Kongresi'nde alınan kararlar doğrultusunda 17-18 Ocak 1919'da Kars'ta büyük bir kongre toplanmıştı. Bölgede oluşturulan şuralar birleşerek Kongre'de “Cenub-i Garbi Kafkas Hükümeti Muvakkata-i Milliyesi” kuruldu Hükümet'e Kars, Ardahan ve Batum sancakları ve kazaları ile Nahçıvan, Ordubad, Culfa, Ahıska ve Ahilkelek bölgelerinin bağlı olması kararlaştırılmıştı.¹⁰⁵

Kongre'de kabul edilen Anayasa'da, Avrupa devletlerinin bölgeyi Türkiye'den koparıp başka bir hükümete bağlamak istemesi durumunda Cenub-i Garbi Kafkas Hükümeti'nin, Osmanlı Devleti'nden ayrılmamayı katiyen kabullendiği belirtilmekteydi.¹⁰⁶

18 maddelik “Teşkilat-ı Esasiye Kanunu” kabul edilen kongrede Hükümet reisliğine Cihangiroğlu İbrahim Beğ, Parlamento reisliğine Çıldırlı Dr.Esat Beğ,

¹⁰³ Gökdemir, **a.g.e.**, s.80.

¹⁰⁴ **A.g.e.**, s.84

¹⁰⁵ Kırzioğlu, **Kars Tarihi**, s.18-19.

¹⁰⁶ Erdaş, **a.g.e.**, s.64

Dahiliye Nezareti'ne Kağızmanlı Ali Rıza Beğ, Hariciye Nezareti'ne Divriğili Piroğlu Fahreddin Beğ getirilmiştir.¹⁰⁷

Anadolu'daki ilk Cumhuriyet olan Hükümet, kabul ettiği Anayasa ile varlığını resmen ilan etmiş, resmi sınırlarını gösteren bir hududnameyi de 1 Şubat 1919'da İstanbul'daki murahhaslarına göndermişti.¹⁰⁸ İstanbul'a gönderilen Hududnameye ek olarak bir de bölgedeki nüfus istatistiği gönderilmişti. Buna göre bölgede Müslüman nüfus 1.534.824, Rus, Rum, Malakan, Ermeni Nüfus 227.324 idi.¹⁰⁹

Cihangiroğlu İbrahim Bey, Hükümet reisliğine seçildikten sonra idari kadro oluşturulmuş, Mart ayına kadar da Meclis seçimleri tamamlanarak 1 Mart'ta Meclis çalışmalarına başlamıştı.¹¹⁰ Eksikliklerin tamamlanması için harekete geçen Hükümet, Ordu mevcudunu 8.000'ne ulaştırmış, Osmanlı Hükümeti'nden de malzeme talep edilmişti.¹¹¹

25 Mart 1919'da Cenûb-i Garbi Kafkas Hükümet-i Muvakkata-i Milliyesi tam bağımsızlığını ilan ederek "Cenûb-i Garbi Kafkas Hükümeti" adını aldı.¹¹²

Bu arada bu Hükümet tarafından Batum'da "Sada-i Millet" adıyla haftada 3 defa olmak üzere gazete yayımlamıştır.¹¹³

10 Mart 1919'da Kafkasya'ya tayin edilen General Thomson'un gelişiyile olaylar Cenûb-i Garbi Kafkas Hükümeti'nin aleyhine dönmüştü. Cenûb-i Garbi Hükümeti'nin tehlikeli propagandalar yaptığını İstanbul'daki genel karargaha bildiren Thomson, Kars'taki İngiliz garnizonunun takviyesini istemişti. İngilizler,

¹⁰⁷ Gökdemir, **a.g.e**, s.84

¹⁰⁸ Ahmet Ender Gökdemir, "*Milli Mücadelede Elviye-i Selase*", I. Uluslar arası Atatürk Sempozyumu, Ankara, Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, 1994, s. 933-942

¹⁰⁹ Gökdemir, **a.g.m**, s.935

¹¹⁰ Kırzioğlu, **Milli Mücadelede Kars**, s.20

¹¹¹ Selahattin Tansel, **Mondros'tan Mudanya'ya Kadar**, c.4, Ankara, 1973, s.226-227; Erdaş, a.g.e, s.65

¹¹² Gökdemir, **a.g.m**, s.935

¹¹³ Mutlu, **a.g.e**, s.82

hazırlıklarını zamanında tamamlayarak 13 Nisan 1919'da parlamento'yu basıp başta Cumhurbaşkanı olmak üzere parlamento üyesinden 8 kişiyi tutuklayarak Malta'ya sürgün etmişlerdir.¹¹⁴

İngilizler bununla da yetinmeyip Kars'ta, Türk, Ermeni, Rum ve Malakan temsilcilerinden oluşan kukla bir "Şura Hükümeti"ni kurdular. Ancak bu karma Şura'dan memnun olmayan Ermeniler 30 Nisan'da Kars'ı tamamen işgal edip bir Ermeni'yi de vali tayin etmişlerdir. İngilizler tarafından Kars'ın Ermenilere teslim edilmesinden sonra Oltu ve Kağızman'a da İngiliz müfrezeleri girmişti. Ayrıca Nahçıvan'a da giren İngilizler buradaki mahalli İslam meclisini dağıtıp Müslüman ve Ermenilerden oluşan bir idare tesis etmişlerdi.¹¹⁵ Kars'taki Şura'nın İngilizler tarafından dağıtılmasının ardından 20 Nisan'da yine İngilizlerin peşkeş çekmesiyle Ardahan Gürcülerin işgaline uğramıştı.¹¹⁶

¹¹⁴ Gökdemir, **a.g.m.**, s.935

¹¹⁵ Kazım Karabekir, **İstiklal Harbimiz**, İstanbul, 1988, s.20

¹¹⁶ Mutlu, **a.g.e.**, s.83

İKİNCİ BÖLÜM

MİLLİ MÜCADELE DÖNEMİNDE ELVIYE-İ SELASE

A. Kongreler Döneminde Elviye-i Selase

1. Mondros Mütarekesi Sonrası Elviye-i Selase’de Genel Durum

13 Nisan 1919’da İngilizlerin Kars’taki şurayı basarak Cenûb-i Garbi Kafkas Hükümeti’ni dağıtmalarından sonra Elviye-i Selase’de Ermenilerin Türklere yönelik eylemlerinde artışlar olmuştu. Dönemin Harbiye Nazırı Şevket Paşa’nın alt birimlere gönderdiği telgrafta, Ermeni ordusundaki askerlerin sefil ve teçhizatsız olduğu, ancak İngiliz ve Amerikalıların Ermeni halkına yaptıkları geniş yardımlarla bu durumlarının değişmekte olduğunu bildirmekteydi. 15. Kolordu’dan 23 Haziran 1919’da Harbiye Nezareti’ne çekilen telgrafta da İngilizlerin askeri ve insani, Amerikalıların da insani yardımlarıyla şımaran Ermenilerin Kars, Sarıkamış, Akçakale, Oltu ve civar yerlerde Müslüman ahalinin mallarını gasbettiklerini, işkence edip öldürdüklerini bildirmekteydi.¹¹⁷

Nitekim İngilizlerin Ermenileri desteklemesinin en önemli delillerinden biri, 26 Şubat 1919’da Paris Barış Konferansı’na katılan Avrupa Millî Ermeni Delegasyonu Başkanı Bogos Nubar Paşa ile Ermeni Cumhuriyeti Delegasyonu Başkanı Aharonian’ın Paris Barış Konferansı Yüksek Konseyi’nde Ermenilerin isteklerini içeren muhtıra sunmasının desteklenmesi idi.¹¹⁸ Diğer delili ise 13 Nisan 1919’da Kars’ın resmi işgalinin sonrasında idarenin Ermenilere bırakılmasıdır.¹¹⁹ Elviye-i Selâse’deki mezalimin artmasında başlıca sebeplerden birinin de İngilizlerin bu Milli Şurâları ortadan kaldırarak halkı başsız bırakmaları olmuştur.¹²⁰ Rusya’nın Van Başkonsolosu Genaral Mayevski bir raporunda ortaya koyuyordu: “İngilizler

¹¹⁷ Hamit Pehlivanlı, “Mütareke Sonrası Güneybatı Kafkasya’da Durum ve Ermeniler”, Yakın Tarihimizde Kars ve Doğu Sempozyumu, Kars Valiliği ve Atatürk Üniversitesi Yayını, 1991, s.270

¹¹⁸ Yahya Akyüz, **Türk Kurtuluş Savaşı ve Fransız Kamuoyu**, Ankara,TTK,1988, s.126-128)

¹¹⁹ Selçuk URAL, “Şerif-Bogos Nubar Paşa Anlaşması ve Ortaya Çıkan Tepkiler”, **Ermeni Araştırmaları Dergisi** (www.eraren.org – Ermeni Araştırmaları Enstitüsü), sayı 14-15, 2004

¹²⁰ Uğurhan Demirbaş ve diğerleri, **Arşiv Belgelerine Göre Ermeni Mezalimi (1919-1920)**, Ankara, Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Yayınları, 1998, s.17

Ermenilere maddi destek sağlamaya gayret etmişlerdi. Ermeniler de İngilizlerin Ermeni kanını ‘Van samanı gibi ucuza satın aldıklarını’ açıkça ilan etmişlerdi”¹²¹

Temmuz 1919’da Kars ve Sarıkamış’ta Türklerin ileri gelenleri ile gençlerin bir kısmı hapsedilmişti.¹²² 15. Kolordu Komutanı Kâzım Karabekir Paşa Ermeniler tarafından icra edilen zulüm, işkence ve soygunları görmesi için 08 Temmuz 1919’da Yarbay Rawlinson’a gönderdiği yazıda Sarıkamış’a gitmesini istemişti. İncelemelerinin sonunda Rawlinson’ın İstanbul’daki İngiliz temsilcisine gönderdiği telgrafta, Ermenilerin iyice azgınlaştıkları itiraf edilmekte, hatta bunları tedib için ortak bir kuvvete ihtiyaç duyulduğu yazılmaktadır.¹²³ Kâzım Karabekir Paşa, Harbiye Nezaretine gönderdiği telgrafta Ermeni mezaliminin İngiliz temsilcisi Rawlinson tarafından da kabul edildiğini bildirmişti.¹²⁴

Elviye-i Selâse’de Ermeni mezalimi sürerken Nuri Paşa 9 Eylül 1919’da Elviye-i Selase’nin Ermeni ve Gürcü hükümetlerinden kurtarılmasının mümkün olduğunu, evvelce Ermeniler tarafından işgal edilip tahliye edilmeye başlanan (Ardanuç, Şavşat, Ernik, Acara, Çoruh)’un Ermenilerle Gürcülerden evvel işgal edilmesi gerektiğini belirterek askerî harekât önermişti.¹²⁵ Kâzım Karabekir’in ise üç gün sonra verdiği cevapta; “Elviye-i Selase işleriyle açıktan böyle canlı bir surette ne imkan ne de siyaset-i memleket müsait değildir” diyerek önerinin günün şartlarında hayata geçirilemeyeceğine işaret etmişti.¹²⁶

Amerikan inceleme heyeti Başkanı General Harbord, 25 Eylül 1919’da Erzurum’a gelen raporunda Ermenilere karşı soykırım olmadığını, aksine Erzurum ve Hasankale’de Ermeniler tarafından 43 köyün yerle bir edildiğini belirtmekteydi.¹²⁷

¹²¹ Ramazan Korkmaz, **Genel Olarak Ermeni Sorunu ve Canlı Kaynaklardan Çıldır’da yapılan Ermeni Mezalimi**, Ankara, Kök Yayınları, 1990, s.7

¹²² Kırzioğlu, **Kars İli Çevresinde Ermeni Mezalimi**, s.54

¹²³ Pehlivanlı, **a.g.m**, s.271.

¹²⁴ Selçuk Ural, “*Ermenilerin ve İngilizlerin Vilayet-i Sarkıyye’ye Yönelik Çalışmaları ve Alınan Karşı Önlemler*”, **AIİTEMY**, S.1, (Erzurum, 2004), s.113

¹²⁵ Kâzım Karabekir, **İstiklal Harbimiz**, İstanbul, Emre Yayınları, 1993, s.213

¹²⁶ Karabekir, **a.g.e**, s.215

¹²⁷ Seçil Akgün, **General Harbord’un Anadolu Gezisi ve Ermeni Meselesine Dair Raporu**, İstanbul, Tercüman Tarih Yayınları, 1981, s.143-145

1920 yılına gelindiğinde Ermeni mezalimi Avrupa kamuoyunda yer etmeye başlamıştı.¹²⁸ İngiltere Dışişleri Bakanlığı'na Askeri İntellicens Şefi tarafından verilen bir raporda; "Türklerin önünden kaçarken Ermenilerin katliam düzenlemiş oldukları muhtemelen gerçek olabilir" denilerek Ermeni mezalimi kabul ediliyordu.¹²⁹

Erzurum Rus ikinci Topçu Alay Komutanı Tverdo Khlebov'un hatıralarında ise, Ermenilerin Türk düşmanlığını; "Ermeniler bana 27 Şubat gecesi 3000 Türk'ü öldürdüklerini iftiharla beyan ettikleri zaman savunmasız masum insanların öldürülmesi'nin bir vahşet olduğunu söylediğimde bana 'Siz Russunuz, Ermeni milleti'nin idealini anlayamazsınız' diye cevap verdiler" şeklinde özetlemektedir.¹³⁰

2. Erzurum Kongresi'nde Elviye-i Selâse

Erzurum Kongresi. Vilayat-i Şarkiye Müdafaa-i Hukuk-i Milliye Cemiyeti Erzurum Şubesi ile Trabzon Muhafaza-i Hukuk Cemiyeti'nin ortaklaşa yürüttükleri çalışmalar sonucunda 23 Temmuz 1919'da toplanmıştı.¹³¹ Kongre hazırlıklarıyla görevli heyet ilk toplantısını 10 Temmuz'da yapmıştı. Kongre'nin o gün toplanması gerekirken delegeler zamanında gelmediğinden kongre tarihi 23 Temmuz'a ertelenmişti.¹³²

Erzurum Kongresi'nin toplanacağını haber alan Elviye-i Selâse halkı bölgelerini temsilen Kars Merkez adına Piroğlu Fahrettin (Erdoğan) Bey, Sarıkamış'tan Kubadoğlu Bekir Sıtkı (Kubat) Bey; Ardahan'dan Haşimoğlu Rasim (Acar) Bey, Kağızman'dan Ali Rıza (Ataman) Bey ve Nahçıvan'dan Hacı Cebbâr Bey'ler delege olarak seçilmişlerdi.¹³³ Cenubi Garbi Kafkas Hükümeti Dışişleri Bakanı olan Piroğlu Fahrettin bey, 02 Mart 1919 askeri yardım almak üzere

¹²⁸ Kamuran Gürün, **Ermeni Dosyası**, Ankara,TTK, 1983, s.98

¹²⁹ Salahi Sonyel "Yeni Belgelerin Işığında Ermeni Tehcirleri", **BELLETEREN**, S.141, (Ocak, 1972), s.31-51

¹³⁰ Erol Kürkçüoğlu, "Doğu Anadolu'da Türk Soykırımı ve Ermeniler", **TEİAMM**, 2002, s.8

¹³¹ Yavuz Özdemir, "Erzurum Kongresi Beyannamesi Üzerine Düşünceler", Atatürk Dergisi, Atatürk Üniversitesi, Erzurum, 1997, c.2, S.1, s.100.

¹³² Tuncay Baykara, **Milli Mücadele**, Ankara, TTK, 1985, s.41

¹³³ Esin Derinsu Dayı, "Milli Mücadele Döneminde Elviye-i Selase ve Nahçıvan", Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi, 2006, S. 64-65-66, c.22.

Hükümet tarafından Erzurum'a gönderilmişti. Fahrettin Bey henüz Erzurum'da iken 13 Nisan'da Kars işgal edilip Hükümet üyeleri Malta'ya sürülünce Fahrettin Bey bu sürgünden kurtulmuştu.¹³⁴ Ancak İngilizlerin tesiri altındaki İstanbul Hükümet Erzurum Vilayetinden Fahrettin Bey'in oradaki statüsünü ve bulunuş sebebini sormuştu. Elviye-i Selase'deki işgalden sorumlu İngiliz komutan Rawlinson da Fahrettin Bey hakkında tutuklama emri çıkarmış, ancak Erzurumluların gayretleriyle bu karar uygulanmamıştır.¹³⁵

Kongre'ye delege seçilen Cenûb-i Garbi Kafkas Hükümeti eski Hariciye Nazırı Fahrettin Bey, 19 Temmuz'da resmî olarak başvuruda bulunmuştu.¹³⁶ Ancak bu delegelerin Kongre'de "alenen isbât-ı vücud etmeleri"nin mütarekeye aykırı olacağı, hem de kendileri için mahzurlu olacağı düşüncesiyle kendilerine özel olarak cevap verilmesine karar verilmişti.¹³⁷

17 – 19 Temmuz'da Erzurum ve Trabzon Vilayetinde birer delegeden oluşan heyet tarafından 7 maddelik bu program hazırlanmıştı. Program Kongre'de uygulanacak kurallar ve alınması öngörülen kararları kapsamaktaydı.¹³⁸ Bu programın 6. Maddesi "e" şıkkında Elviye-i Selâse ve Nahçıvan'da yapılan katliamlara karşı tedbir alınmasını içermektedir.¹³⁹ Cenub-î Garbî Kafkas Hükümeti Hariciye Nazırı Fahrettin Bey'in bu maddenin kaleme alınmasında önemli rolü olmuştu.¹⁴⁰

23 Temmuz 1919'da toplanan Erzurum Kongresi'nde açılış konuşmasından sonra kürsüye çıkan Mustafa Kemal Paşa, Elviye-i Selâse'ye ilgili olarak Ermenilerin

¹³⁴ Sami Önal, **Milli Mücadelede Oltu**, Ankara, 1968, s.47

¹³⁵ Haluk Selvi, **Milli Mücadelede Erzurum (1918-1923)**, Atatürk Araştırma Merkezi, Atatürk Dil Tarih Yüksek Kurumu Atatürk Üniversitesi Yayınları, Ankara, 2000, s.124

¹³⁶ Esin Dayı, **Erzurum Kongresi ve Elviye-i Selâse Meselesi**, Erzurum, Atatürk Üniversitesi Yayınları, 1997, s.25

¹³⁷ Fahrettin Kırzioğlu, **Bütünüyle Erzurum Kongresi**, Kültür Ofset, Ankara, 1953, c.2, s.103.

¹³⁸ Dayı, **Erzurum Kongresi ve Elviye-i Selâse Meselesi**, s.23

¹³⁹ Kırzioğlu, **Bütünüyle Erzurum Kongresi**, Kültür Ofset, Ankara, c.1, s.5

¹⁴⁰ Salahi Sonyel, *"İngiliz İstihbarat Servisi Gizli Raporlarında Atatürk"*, **Uluslararası II. Atatürk Semineri**, (Ankara, 1996), s.230-244

Nahçıvan'dan Oltu'ya uzanan bölgede halka işkence ettiklerini dile getirmişti.¹⁴¹ Ayrıca Amerikalı Subay Albay Haskell'in Ermenileri bölgeye yerleştirmeye çalıştığını ifade etmişti.¹⁴²

27 Temmuz'da yapılan oturumda Elviye-i Selâse halkıyla ilgilenmek ve bölgeye sahip çıkmak gerektiği yönünde görüşler dile getirilmişti. Görüşmelerde Rum ve Ermenilerin “muhacir” adı altında bölgede iskan edilmesine tepki gösterilmişti.¹⁴³

7 Ağustos'ta 1919'da yayınlanan beyannamede Elviye-i Selâse'yi ilgilendiren maddeler şunlardır:

Beyannamenin giriş bölümünde; 30 Ekim 1918'de imzalanan Mondros Mütarekesi'nin akabinde vatanın birçok bölgesinin işgale maruz kaldığını ve işgal tehlikesini yaşadığı belirtilerek Şark Vilayetleri olarak buna karşı kongre tertip ederek önlem almaya çalıştıkları belirtilmekteydi. İşgal tehlikesi yaşanan bölgelerin içinde Elviye-i Selase'den bazı bölgelerin de isimleri sayılmıştır. Beynamede, “Ermenilerin Kafkasya dahilinde hudutlarımıza kadar dayanan (Nahçıvan, Iğdır, Kağızman, Sarıkamış, Kars, Göle) katliam ve imha-i İslam siyasetiyle istila hazırlıklarından” bahsedilmekteydi.¹⁴⁴ Nitekim Erzurum Kongresi toplandığı sıralarda Doğu Anadolu'da Ermeni Devleti kurulması gündeme gelmişti.¹⁴⁵

Ancak beyannamenin maddelerinde açıkça “Elviye-i Selase” tabiri yer almamıştı. Bununla birlikte beyannamenin 1. Maddesi'nde “Doğu Anadolu Bölgesi hiçbir sebep ve bahane ile birbirinden ve Osmanlı camiasından ayrılmayacak bir bütündür” denilerek “Elviye-i Selase”nin de bu bölgeye dahil olduğu kastedildiği anlaşılmaktadır. Nitekim, Mustafa Kemal Paşa'nın, 24 Nisan 1920'de yaptığı konuşmada, Erzurum Kongresi'nin birinci maddesi ile ilgili olarak; “Millet bütün maksadında maddi ve hakiki düşünmek ve ancak kuvvet ve kudreti ile temin edeceği

¹⁴¹ Atatürk, **Nutuk**, c.3, İstanbul, Milli Eğitim Basımevi, 1982, s.929

¹⁴² Esin Dayı, **Erzurum Kongresi ve Elviye-i Selâse Meselesi**, s.29

¹⁴³ Kırzioğlu, **Bütünüyle Erzurum Kongresi**, c. 2, s.211

¹⁴⁴ Özdemir, “*Erzurum Kongresi Beynamesi Üzerine Düşünceler*”, s.100.

¹⁴⁵ A. M. Şamsutdinov, “*Türkiye'de Milli Kurtuluş Mücadelesi*”, BTTD, S.41, Şubat 1971, s.36-41

hususat üzerinde kendisine yeni bir hudut çizmek üzere idi. İşte bu kongre; bu hududu çizmiştir. Bu hudud-u milliyeyi suhuletle ibda için demiştir ki; mütarekenamenin imza olunduğu 30 Ekim 1918’de çizdiği hudut, hududumuz olacaktır. Şark hududuna Elviye-i Selâse’yi dahil ederek tasavvur buyurunuz” diyerek Kongre’de alınan karara açıklık getirmiştir.¹⁴⁶

Mustafa Kemal Paşa, Erzurum’ a geldiğinde Cenûb-i Garbi Kafkas Hükümeti Hariciye Nazırı Fahrettin Bey Erzurum’da bulunuyordu.¹⁴⁷ Fahrettin Erdoğan ve Rasim Bey kongrenin birinci oturumuna katılmışlardı. Bu arada Mustafa Kemal Paşa, Fahrettin Erdoğan’la görüşerek ona, İngilizlerin kendisini tutuklamak istediğini, bu konuda İstanbul’dan da telgraf alındığı belirterek “Hiç müteessir olmayınız, bizim mukadderatımızda sizin mukadderatınıza tabidir. İngilizler, buradan hiçbirimizi alamazlar. Metin olunuz. Ayaklarımıza çarık giyerek, sonuna kadar dağların başında mücadele edeceğiz. Memleketi kurtaracağız” şeklinde ifadelerle yüreklendirmiştir. Buna ilave olarak, Mustafa Kemal Paşa, “Yarımdan itibaren sen ve arkadaşların aramızda görünmeyeceksiniz. Çünkü bu telgrafın aynısını Miralay Rawlinson da almıştır. Sizi bizim aramızda görürse çalışmalarımıza mani olur ve kongreyi akdedemeyiz. Hemen teşkilatınız üzerine gidiniz. Azerbaycan ile aramızdaki muhabereyi temin ediniz” emrini verdiği belirtilmektedir.¹⁴⁸

Elviye-i Selase’den seçilip Kongre’ye katılmak için müracaat eden delegelerin Kongre’ye resmen alınmayışının en önemli sebebi ülkenin içinde bulunduğu siyasi durumdan dolayı İngilizlerin tepkisini daha fazla çekmemek ve Kongre’ye zarar verecek herhangi bir olaya sebebiyet vermemek düşüncesinden kaynaklanmaktaydı.¹⁴⁹ İngilizlerin Elviye-i Selase’den Kongre’ye gelen delegelerin Bolşevik olduğunu yayarak Kongre’nin etkinliğini azaltmaya çalışmaları da Fahrettin ve Rasim Beylerin Kongre’ye resmen katılmamalarına etki etmiştir.¹⁵⁰

¹⁴⁶ TBMM ZC, c.1, s.16

¹⁴⁷ Erdoğan, **Türk Elleriinde Hatıralarım**, s.278

¹⁴⁸ Erdoğan, **a.g.e**, s.278

¹⁴⁹ Esin Dayı, **Erzurum Kongresi ve Elviye-i Selâse Meselesi**, s.65.

¹⁵⁰ Bilal Şimşir, **İngiliz Belgelerinde Atatürk (1919-1938)**, Ankara, 1992, c.1, s.72-73.

12 Ağustos 1919'da Temsil Heyeti namına Mustafa Kemal Paşa ve Rauf Bey, Erzurum'daki Albayrak Gazetesi sahibi ve başyazarı olan Süleyman Necati Bey'e Kongre'ye Elviye-i Selase'den temsilci gönderen Cemiye-i İslam'a ve Elviye-i Selase halkına iletmek üzere gönderdiği yazıda, Elviye-i Selâse meselesine duyulan heyecandan memnun olduklarını belirtmekte, bölge halkının çok yakında kurtulacağı müjdesini vermekteydiler.¹⁵¹

2. Sivas Kongresi'nde Elviye-i Selâse

Mustafa Kemal Atatürk, Sivas'ta toplanacak olan kongre için Erzurum'dan ayrılmadan önce 21 Ağustos 1919'da 15. Kolordu Komutanı Kâzım Karabekir Paşa'nın hazırladığı raporda "Kafkasya'daki Ahali-i İslamiye ile ele ele vermek elzemdir. Bu revabita bizim gibi, Azerbaycan'ın ve Şimâlî Kafkasya'nın şiddetli ihtiyacı vardır: zira Rusya dahilindeki Ermenistan'ı büyütmemek ve üç taraftan tazyik ile olduğu yerde daima zaif ve mahdûd ve kuvvetten mahrum tutmak Türk'ün ve İslam'ın mevcudiyet politikasıdır" denilmekteydi. Bu arada Sivas Umumi Kongresi'ne delege gönderemeyenlerin kongreye katılmış olarak kabul edilmesi de talep edilmekteydi. Burada Sivas Kongresi'ne murahas gönderemeyen Elviye-i Selâse'nin de kastedildiği anlaşılmaktadır.¹⁵² Nitekim Kongre'de Elviye-i Selase'den delegeler yer almamıştır.¹⁵³

04 Eylül 1919'da başlayan Sivas Kongresi'nde Mustafa Kemal Paşa, Kongre Başkanı olarak yaptığı açılış konuşmasında; memleketin ahvalıyla ilgili konuyu arz ettiği giriş bölümünde şarkta Ermenilerin Kızılırmak'a kadar tevessü hazırlıklarına ve şimdiden Türkiye'nin hudutlarına kadar katliam siyasetine başladıklarını belirtmişti.¹⁵⁴

¹⁵¹ Dayı, **Elviye-i Selâse'de Milli Teşkilatlanma**, s.162

¹⁵² Dayı, **Erzurum Kongresi ve Elviye-i Selâse Meselesi**, s.54

¹⁵³ TBMM, **Ulusal ve Yerel Kongreler ve Kongre Kentleri Bibliyografyası**, TBMM Kültür Sanat Vakfı Yayınları, Ankara, 1993, s.44-58

¹⁵⁴ TBMM, **a.g.e**, s.44

Bu konuşmada Elviye-i Selase'den açıkça bahsedilmemekle birlikte bölgede Ermeni olaylarında artış göz önüne alındığında Elviye-i Selase'ye de dikkat çekildiği anlaşılmaktadır.

Erzurum Kongresi'nde kabul edilen "Ulusal sınırlar içinde vatan bir bütündür bölünemez" ilkesi Sivas Kongresi'nde "30 Ekim 1918 tarihindeki sınırlarımız içinde kalan topraklar, birbirinden asla ayrılık kabul etmez bir bütündür. Bu ülkede yaşayan bütün İslâm unsurları, birbirlerine, karşılıklı saygı ve fedakârlık duygularıyla bağlı ve birbirlerinin millî, sosyal ve ananevî haklarına anlayış gösteren öz kardeşleridir" şeklide ifade edilerek vatan kavramı genişletilmiştir. Bilindiği üzere Brest-Litovsk'tan sonra halkın hür iradesiyle yapılan referandum sonucunda Elviye-i Selâse Osmanlı topraklarına katılmış, fakat mütarekeyi takiben Osmanlı birlikleri bu bölgeyi tahliye etmek mecburiyetinde kalmıştı. Bu ifadede de Elviye-i Selâse'den ismen bahsedilmemekle birlikte Sivas Kongresi'nde kabul edilen vatan tarifiyle Elviye-i Selâse "resmen" milli sınırlar içerisinde kabul edilmişti.¹⁵⁵

B. Son Osmanlı Mebusan Meclisi'nde Kabul Edilen Misak-ı Millî'de Elviye-i Selâse

12 Ocak 1920'de açılan Mebusan Meclisi, 28 Ocak'ta "Misak-ı Millî'nin" kabul edildiği en önemli oturumunu gerçekleştirmişti.¹⁵⁶

Mustafa Kemal Paşa'nın emir ve direktifleriyle hazırlanan ve son Osmanlı Meclisi tarafından 28 Ocak 1920'de oybirliği kabul edilip, 17 Şubat 1920 tarihinde ilân edilen Mîsak-ı Millî metninin 2. maddesinde, Elviye-i Selâse ile ilgili olarak "İlk serbest kaldıkları zaman, halkın umumî reyî ile anavatana katılmış olan Elviye-i Selâse (Kars, Ardahan ve Batum) için gerekirse yeniden plebisit yapılmasını kabul ederiz" şeklinde ifade edilmişti. 17 Şubat'ta da Meclis tarafından basına ve bütün yabancı devlet meclislerine bildirilmesi kararlaştırılmıştır.¹⁵⁷

¹⁵⁵ Ender Gökdemir, "Millî Mücadele'de Elviye-i Selase", *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, S.19, c.7, 1990

¹⁵⁶ Karabekir, *İstiklal Harbimiz*, s.466

¹⁵⁷ Gökdemir, *Cenûb-i Garbî Kafkas Hükümeti*, s.195-196.

Misak-ı Millî görüşmesinin yapıldığı sıralarda Diyarbakır, Erzincan ve Kars'tan meclise gönderilen telgraflarda “Et ve tırnak gibi, savaşta beraber, düğünde, keder de beraberiz, gerekirse birlikte öleceğiz” mesajları verilmekteydi.¹⁵⁸

Mebusan Meclisi'nden millî nitelikte kararlar çıkmasından öfkelenen İtilaf Devletleri, ulusal hareketi önlemek için Mondros Mütarekesi'nin 7. Maddesi'ni gerekçe göstererek 16 Mart 1920'de İstanbul'u işgal ettiler. İşgalde bütün askeri ve mülki idareye el konularak Kuvva-ı Millîye ile işbirliği yaptığından şüphelenilen bazı Paşalar, milletvekilleri ve vatansever aydınlar tutuklanmıştır. Son Osmanlı Mebusan Meclisi'nin kaderi, tıpkı 25 Mart 1919 tarihinde istiklalini ilan eden Cenûb-i Garbi Kafkas Hükümeti'nin kaderiyle bir olmuştu. İstiklal kararına tahammül edemeyen İngilizler Cenûb-i Garbi Kafkas Şurası'nı basarak şura ve hükümet üyelerini sürgüne göndermişlerdi.¹⁵⁹

İtilaf Devletleri'nin hareketlerini protesto etmişti. Mustafa Kemal Paşa, 19 Mart 1920'de bir beyanname yayınlarak Anadolu'nun her bakımdan güvenli bir yeri olan Ankara'da yeni bir Meclis'in toplanacağını bildirmişti.¹⁶⁰

C. TBMM'nin Açılmasından Sonra Elviye-i Selâse'de Meydana Gelen Gelişmeler

1. TBMM Seçimleri

İtilaf Devletleri'nce 18 Mart'ta Meclis-i Mebusan'ın dağıtılmasından sonra Heyet-i Temsiliye iradesiyle gerçekleştirilen seçim sonucunda 23 Nisan 1920 tarihinde TBMM açılmıştı.¹⁶¹

Ancak Elviye-i Selâse'de özellikle Kars'ta hemen seçimler yapılamadığından ilk aşamada Ankara'ya milletvekilleri gönderilememiştir.¹⁶²

¹⁵⁸ Azmi Süslü, “*Misak-ı Millî ve Misak-ı Millî Türk ve Dış Politikasında Musul*” **I. Uluslararası Atatürk Sempozyumu**, (Ankara,1994) s. 27

¹⁵⁹ Gökdemir, **Cenûb-i Garbî Kafkas Hükümeti**, s.197

¹⁶⁰ Gökdemir, **a.g.e.**, s.198

¹⁶¹ Atatürk, **Nutuk C. I.** s.422

2. II. Doğu Harekâtı

Doğu Anadolu ve Kafkasya’da ele geçirdikleri yerlerde 1919 yaz aylarından itibaren katliamlara başlayan Ermeniler ve Gürcüler, eylemlerini 1920’de de sürdürmekteydiler.¹⁶³ Bu duruma son vermek amacıyla 15. Kolordu Komutanı Kâzım Karabekir Paşa 22 Mart’ta Ermenilere bir nota göndermişti.¹⁶⁴

Kâzım Karabekir Paşa, 28 Mart’ta da Mustafa Kemal Paşa’ya gönderdiği mesajda Bolşevik ordusunun 1 aya kadar bir süreyle Kafkasya’ya ineceğini, Türkiye sınırları içinde hareketsiz beklemeyi zararlı gördüğünü, Brest Litovsk’la çizilen sınır üzerine harekete geçmenin uygun olacağını bildirmişti. 10 Mayıs’ta da Meclis’in harekate izin vermediğine dair cevabı kendisine iletilmişti.¹⁶⁵ M. Kemal Paşa’nın, Kazım Karabekir Paşa’ya gönderdiği kapalı telgrafta; barış konferansının (Sevr) Türkiye ile ilgili kararları henüz bilinmeden böyle bir harekate girişmenin Türkiye’nin çıkarlarından yana olmayacağı, çünkü İtilaf devletleriyle bir anlaşmaya ya da uzlaşmaya varma fırsatının yitirilmiş olacağını, özellikle ABD’nin İngiltere’ye yaklaşmasına sebep olacağını, bunun da Türklere karşı planlarını uygulamak fırsatını vereceği belirtilmekteydi.¹⁶⁶

Ancak Elviye-i Selase’nin Rusların eline geçmesi tehlikesinin zuhur etmesi üzerine 9 Haziran’da Doğu vilayetlerinde seferberlik ilan edilmiş, 15. Kolordu Komutanlığı da “Doğu Cephesi Komutanlığı’na dönüştürülerek yetkileri artırılmıştı.¹⁶⁷

10 Ağustos 1920’de İstanbul Hükümeti’nin İtilaf devletleriyle imzaladığı Sevr Antlaşması’nda geçen Doğu Anadolu’da Ermenistan devletinin kurulmasına dair maddeleri gerekçe gösteren Ermeniler, 12 Ağustos’ta Oltu’da Türklere yönelik

¹⁶² Refik Turan, *İlk Türkiye Büyük Millet Meclisine Girenlerin Özellikleri*, I. Uluslar arası Atatürk Sempozyumu (Açılış konuşmaları – Bildiriler), Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu, Ankara, 1994, s.1061-1065

¹⁶³ Kırzioğlu, *Kars ve Çevresinde ermeni Mezalimi (1918-1920)*, s.98-100

¹⁶⁴ Karabekir, *İstiklal Harbimiz*,s.523-524

¹⁶⁵ *Türk İstiklal Harbi Doğu Cephesi*, Genelkurmay Yayınları, c.III, Ankara 1995, s.191-193

¹⁶⁶ Salahi Sonyel, *Türk Kurtuluş Savaşı ve Dış Politika*, c.2, Ankara, TTK, 2003, s.12

¹⁶⁷ *Türk İstiklal Harbi Doğu Cephesi*, aynı yer

katliamlara girişmişler, 20 Ağustos'ta da Türk kuvvetlerine saldırıda bulunmuşlardı. Ermeni saldırılarının artması üzerine 13 Eylül'de 20 Eylül'de Doğu Cephesi Komutanı Kâzım Karabekir Paşa'ya beklediği izin verilerek 28 Eylül'den itibaren bütün cephelerde harekete geçilmiş, 29 Eylül'de Sarıkamış, 30 Ekim'de Kars, 7 Kasım'da da Gümrü alınmıştır.¹⁶⁸

3. Gümrü Antlaşması

II. Doğu Harekatı'ndan sonunda Ermeni Hükümeti, 6 Kasım'da barış için Türk tarafına başvurmuş, Türk tarafı mütareke şartlarını 8 Kasım'da bildirmişti.¹⁶⁹ 26 Kasım'da başlayan barış görüşmeleri neticesinde 3 Aralık 1920'de ise Gümrü Antlaşması imzalanmıştır.¹⁷⁰

Gümrü Antlaşması'nın 2. Maddesinin 1. Fıkrası'na göre Türkiye ile Ermenistan arasındaki sınır; Aşağı Karasunun döküldüğü yerden başlayarak, Aras ırmağı Kekaç kuzeyine dek Arpaçayı, daha sonra Karahan Deresi - Tiğnis batısı - Büyük Kimli doğusu - Kızıлтаş - Büyük Akbaba Dağı çizgisinden oluştuğu kabul ediliyordu. Bu bölge 1877-78 Osmanlı-Rus Savaşı'nda Rusya'ya bırakılan Kars ilinin tamamı ile Sürmeli (İğdır) ve Tuzluca kazasını kapsıyordu.¹⁷¹ Sürmeli (İğdır) ve Tuzluca kazası, Ruslar tarafından 1828'de İran'dan alınmış, ancak 1918'de de Ermenilere terk edilmişti.¹⁷² İkinci Maddenin 2. Fıkrasında ise, Nahçıvan, Şahtahtı ve Şarur'a Türk koruyuculuğu altında yerel özerklik verilmesi öngörülerek daha sonra "self-determination" ilkesine göre kendi kaderini yine kendisinin karara bağlaması kabul edilmişti.¹⁷³

3. Maddesinde, Türkiye, Ermenistan'ın talep etmesi durumunda 2. Maddenin birinci fıkrasında belirtilen bölgede (Kars ili, Sürmeli ve Tuzluca ilçeleri) 3 yıl içinde

¹⁶⁸ Gökdemir, *Cenûb-i Garbî Kafkas Hükümeti*, s.218-219

¹⁶⁹ Karabekir, *İstiklal Harbimiz*, s.188

¹⁷⁰ Atatürk, *a.g.e*, C.II, s. 488

¹⁷¹ İsmail Soysal, *Türkiye'nin Siyasal Antlaşmaları (1920-1945)*, c.1, Ankara, TTK, 1983, s.21

¹⁷² Oktay Kızılkaya, "Revan (Erivan) ve İğdır Yöresinde Demografik Yapının Ermeniler Lehine Dönüştürülme süreci (1828-1920)", *Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, S. 22, 2000, s.299-311

¹⁷³ İsmail SOYSAL, *Tarihçeleri ve Açıklamaları ile Birlikte Türkiye'nin Siyasal Antlaşmaları*, c.1, s. 17-23

yerli halkların da gelmesiyle plebisit yapmayı kabul ediyordu. Türkiye, antlaşma konusu sınırı Ermeni Hükümetine kabul ettirdiği halde, 1914 sınırı ile bu yeni sınır arasındaki toprakların geleceğinin, bir plebisitle saptanması olanağını tanımasıyla hem bölgedeki Türk çoğunluğundan kuşku duymadığını, hem de Sovyetler Birliği ve Batı Devletleri önünde, Başkan Wilson'un ortaya attığı "self-determination" ilkesine saygılı olduğunu göstermek istemiştir.

Antlaşmanın diğer maddelerinde; Ermenistan'ın Türkiye'ye karşı diğer devletlerle yaptığı tüm antlaşmalar kaldırılıyordu. Türkiye'deki Ermenilerle, Ermenistan'daki Türk ve Müslümanların eşit haklardan yararlanmalarını ve iki ülke arasında en erken vakitte diplomatik ilişkiler, telgraf ve telefon haberleşmesinin kurulması kabul ediliyordu. Her iki taraf birbirinden savaş tazminatı istemeyecek, Türk ordusu, Ermeni ordusu antlaşmada öngörülen sayıya indirildiğinde Ermeni topraklarını boşaltacaktı.¹⁷⁴ Türkiye, Ermenistan'ın bağımsızlığını tanıyordu.¹⁷⁵

Ermenistan ise bu antlaşmayla Sevr Antlaşması'nı tanımayacağını ve İtilaf devletlerinin temsilcilerini Türkiye ile Barış Antlaşması imzalayınca kadar Erivan'a sokmamayı kabul ediyordu.¹⁷⁶

Gümrü Antlaşması yeni Türkiye'nin tarihinde şu gerçekleri ortaya koymuştur: Bir kez, Misak-ı Milli'nin Kafkasya sınırı için öngördüğü 93 Savaşı (1877) öncesi çizgisinin Ermenistan kesimi, 1828'de İran'dan Rusya'ya geçen ve 1918'den beri Ermeni işgalinde olan Iğdır ve Tuzluca ilçeleriyle birlikte, Kars bölgesinin geri alınmasıyla gerçekleşmiştir.¹⁷⁷

Gümrü Antlaşması, bir ihtilâlle Ermenistan'ın yönetimini ele geçiren Bolşevikler tarafından kabul edilmeyince yürürlüğe girememiştir.¹⁷⁸

¹⁷⁴ Soysal, **a.g.e.** s.23

¹⁷⁵ Karabekir, **İstiklal Harbimiz**, s.185

¹⁷⁶ Soysal, **a.g.e.** s.21

¹⁷⁷ Soysal, **a.g.e.** c.1, s. 17-23.

¹⁷⁸ Avcı, **a.g.m.** s.7

3. Moskova Antlaşması

20 Nisan 1920 tarihinde Ardahan'ı, 09 Temmuz 1920 tarihinde de Batum'u işgal eden Gürcistan'a 25 Temmuz'da TBMM Hükümeti tarafından bir nota verilerek Batum Antlaşması gereği bölgelerin boşaltılması istenmişti. Gürcistan Hükümeti, Aralık 1920 tarihinde imzalanan Gümrü Antlaşması'na kadar herhangi bir cevap vermemişti. Ancak Ermenilere karşı yapılan bu hareketin benzerini yaşamamak için Ankara'ya elçi göndererek anlaşma yollarını aramışlardı. Bu sırada 14 Şubat 1921 tarihinde Bolşevik Rusya, Gürcistan'ı işgal etmek üzere harekete geçmişti. Hem Rus ordusunun hem de muhtemel TBMM kuvvetlerinin hareketına karşı kuvvetlerini bölmek isteyen Gürcü Hükümeti, Türkiye'nin Batum Antlaşması'ndan doğan taleplerine olumlu cevap vermişti.

16 Şubat 1921 tarihinde Doğu Orduları Komutanı Kazım Karabekir Paşa'nın, TBMM'ye gönderdiği telgrafta; Bolşeviklerle Gürcüler arasında yaşanacak savaşta Ardahan ve Artvin'in alınması gerektiğini, aksi taktirde bölgenin Bolşeviklerin eline geçmesi durumunda geri alınmasının güçleşeceği belirtilmekteydi.¹⁷⁹ Bunun üzerine 21 Şubat'taki gizli oturumda TBMM, Ardahan ve Artvin'in sulh yoluyla işgalini kararlaştırmış ve Artvin ve Ardahan'ın tahliyesi talebini bir nota ile Gürcistan sefirine bildirmişti. Aynı oturumda Batum'da halk oyuna başvurulmak üzere işgalden şimdilik vazgeçilmesi kararı verilmişti.

Bu gelişmeler üzerine Gürcistan Hükümeti, 23 Şubat'ta Ardahan ve Artvin'i boşaltarak Ahıska'ya çekildi. Bu arada Bolşeviklerin Tiflis'i ele geçirmesi üzerine telaşa kapılan Gürcü Hükümeti, TBMM'yi yanında görebilmek için Batum, Ahıska ve Ahilkelek'in Türkiye tarafından işgal edilmesini önermiş, 11 Mart'ta Batum'dan çekilmişti. Bu gelişmeler üzerine Türk ordusu, 09 Mart'ta Ahıska, 11 Mart'ta Batum ve 14 Mart'ta Ahilkelek'i işgal etti. Ardından bölgeye Bolşeviklere ait birlikler de gelmişti. Ancak Kafkasya'da kan dökülmesini istemeyen Türk¹⁸⁰

¹⁷⁹ Karabekir, **a.g.e.**, s.879-880.

¹⁸⁰ Mutlu, **a.g.e.**, s.116-118.

Gümrü Antlaşması'nın ardından Türkiye-Sovyet Rusya arasındaki ilişkilerde yumuşama başlamış ve bir anlaşma zemini oluşmuştu.¹⁸¹ 26 Şubat'ta Türk ve Rus heyetleri arasında Moskova'da başlatılan görüşmeler neticesinde Moskova Antlaşması 16 Mart 1921 tarihli olarak imza edilmişti. Antlaşmanın Evliye-i Selâse'yi ilgilendiren maddeleri şunlardır:

1. Maddenin 2. fıkrasıyla Türkiye'nin kuzeydoğu sınırı, Karadeniz kıyısında bulunan Sarp köyünden başlayarak Hadismet dağı-Şavşat dağında suların bölündüğü Çizgi-Kani dağı ve oradan, sürekli olarak Ardahan ve Kars sancaklarının yönetim sınırlarının kuzeyini izleyerek Aşağı Karasuyu'na döküldüğü yere varan çizgi ile belirlenmiştir.

2. Maddede, antlaşmanın birinci maddesinde gösterilen sınırın kuzeyinde Batum Livasına ait topraklar ile Batum Limanı üzerindeki hakimiyet hakkını, şu şartlarla, Gürcistan'a bırakmağa razı olur: Birincisi; iş bu maddede belirtilen yerler halkının yukarıda sözü geçen yerlere isteklerine uygun bir tarım toprakları rejimi kurma imkanına sahip olacak biçimde geniş bir idari özerkliğe kavuşması, ikincisi; Batum limanı üzerinden Türkiye'ye giden ya da oradan gelen ticaret malları tüm eşyalarının gümrük vergisine bağlı tutulmayacak ve hiçbir engelle karşılaşmayarak, her türlü vergi ve cüretten müstesna tutulacak şekilde, serbest transit hakkı ile birlikte, Türkiye özel harcama yapmayacak şekilde, Batum limanlarından faydalanmasının sağlanmasıdır.

3. Maddede ise, Nahçıvan kesiminin, koruyuculuk hakkını üçüncü bir devlete bırakmamak şartı ile Azerbaycan koruyuculuğunda özerk bir bölge oluşturulması konusunda tarafların anlaştıkları belirtilmekteydi.¹⁸²

Rusya ile Moskova antlaşması imzalandıktan sonra antlaşma gereği Türk ordusu 19 Mart'ta Batum'u ve 16 Nisan'a kadar da Ahıska ve Ahilkelek'i boşalttı.¹⁸³

¹⁸¹ Yerasimos, **a.g.e.**, s. 195

¹⁸² Soysal, **a.g.e.**, s.27-38

¹⁸³ Mutlu, **a.g.e.**, s.119

Elviye-i Selase'nin bir parçası olan Batum'un Moskova Antlaşması ile Gürcistan'a, dolayısıyla Rusya'ya bırakılması Misak-ı Milli'ye aykırı idi. Ancak, Türk Hükümeti'nin, Ruslara Misak-ı Milli'yi kabul ettirebilmek, Ruslardan askeri ve mali yardım sağlamak, Doğu bölgelerindeki askeri birlikleri batı ve güneye kaydırabilmek amacıyla bir antlaşma ortamının sağlanmasının gerekli olduğu düşünülürse herhalde Batum'un bırakılması elzem olmuştu. Nitekim Moskova Antlaşması'nın 1. Maddesinin birinci fıkrasında Serv Antlaşması'nın Rusya tarafından tanınmayacağı belirtilmişti.¹⁸⁴

4. Kars Antlaşması

Ermenistan'da Taşnakların ayaklanmasını bastırmak isteyen Rusya, bunu gerçekleştirmek için Türklerin elinde bulunan Gümrü'ye ihtiyaç duymaktaydı. 06 Nisan 1921'de Türkiye'ye nota veren Rusya Gümrü'nün boşaltılmasını istemişti.¹⁸⁵ TBMM Hükümeti yeni bir cephenin açılmasını sakıncalı görerek Gümrü Bölgesini bir hafta içinde boşaltmıştı.¹⁸⁶

Rusya ile imzalanan Moskova Antlaşması'nın Kafkas devletleri nezdinde de teyid edilmesini isteyen TBMM Hükümeti ile Sovyet Rusya, Gürcistan, Ermenistan ve Azerbaycan arasında 26 Eylül-13 Ekim tarihlerinde Kars'ta bir konferans düzenlenmişti. 13 Ekim'de imzalanan Kars Antlaşması'na göre Moskova Antlaşması'ndaki temel maddeler aynı kalmak üzere bazı ufak değişiklikler yapılmıştı.¹⁸⁷

Kars Anlaşması'nın Elviye-i Selase ile ilgili maddeleri şunlardır;

“Madde 1- TBMM Hükûmeti ile Ermenistan, Azerbaycan ve Gürcistan Sosyalist Sovyetler Cumhuriyetleri Hükûmetleri bağıtlı tarafların ülkelerinin parçalarından bulunan topraklar üzerinde daha önce egemenlik haklarını kullanmış olan Hükûmetler arasında kararlaştırılmış olup söz konusu topraklara ilişkin

¹⁸⁴ Mutlu, **a.g.e.**, s.119-120.

¹⁸⁵ Yerasimos, **a.g.e.**, s.361

¹⁸⁶ Erdaş, **a.g.e.**,s.132

¹⁸⁷ Erdaş, **a.g.e.**,s.132-134

antlaşmalar ile üçüncü hükümetler arasında yapılmış Güney Kafkasya Cumhuriyetlerine ilişkin Antlaşmaları geçersiz sayarlar. Moskova’da 16 Mart 1921 günü imza edilen Türk - Rus Antlaşması bu madde hükmü nün dışında tutulmuştur”¹⁸⁸

Bu madde ile, Osmanlı Hükümetlerinin Ermenistan, Gürcistan ve Azerbaycan cumhuriyetleri ile yaptığı Batum Antlaşmaları ile TBMM Hükümeti’ne ait Gümrü Antlaşması’nın ortadan kalktığı, Moskova Antlaşmasının hariç tutulduğu bu antlaşma maddesiyle Türkiye’nin Batum, Ahiska, Ahilkelek ve Nahçıvan üzerindeki gerek antlaşmalardan doğan gerek askeri hareket ile elde edilen hakları tamamen ortadan kalkmakta, buna mukabil Kars, Ardahan ve Artvin üzerindeki hakları kabul edilmiştir.¹⁸⁹

“Madde 4- Türkiye’nin kuzey - doğu sınırı Karadeniz kıyısında bulunan Sarp Köyünden başlayarak Hedis Meta Dağı – Şavyet Dağında suların bölündüğü çizgi - Kani Dağı ve oradan, sürekli olarak, Ardahan ve Kars Sancaklarının eski yönetim sınırlarının kuzeyini ve Arpa Çay ile Aras ırmaklarının Talveğini Nizni - Karasu’nun döküldüğü yere dek izleyen çizgi ile belirlenmiştir...”

Antlaşmanın 5. Maddesiyle, Nahçıvan bölgesi özerk bir ülke oluşturulması şartıyla Azerbaycan’ın koruyuculuğuna bırakılmıştır.

6. Maddede, Batum Livasının Gürcistan’a, halkının kültürel ve dinsel haklarının tanınması, halkın isteklerine uygun bir tarım toprakları rejimi kurma olanağına sahip olacak biçimde geniş bir yönetsel özerkliğe kavuşması ve Batum limanı üzerinde Türkiye’ye ticari ayrıcalıklar ile serbest transit hakkı tanınması koşullarıyla bırakıldığı belirtilmektedir.

Diğer maddelerde ise; sınır geçişlerinin kolaylaştırılmayı, sınır halklarının sınırın öteki yanında bulunan kışlık ve yazlık otlaklarından yararlanma kolaylıklarının tanınması hükümleri konulmuştur.¹⁹⁰

¹⁸⁸ Soysal, **a.g.e**, s. 41-47.

¹⁸⁹ Mutlu, **a.g.e**, s.128

¹⁹⁰ Soysal, **a.g.e**, c.1, s. 41-47.

Kars Antlaşması'yla TBMM Hükümeti, daha önce Moskova Antlaşması'yla egemenlik haklarından vazgeçtiği Batum'un Gürcistan'a bırakılmasını kabullenirken, Rusların Türkleri 1920'den beri çıkarmak istediği Kars ve Ardahan üzerindeki haklarını kesinleştirmiştir. Böylece Türkiye'nin kuzeydoğu sınırı bugünkü şeklini almıştır.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

TBMM I. DÖNEM KARS, ARDAHAN VE ARTVİN MİLLETVEKİLLERİNİN FAALİYETLERİ

A. Kars Milletvekillerinin Çalışmaları

1. Milletvekillerinin Seçilmesi

Mustafa Kemal Paşa'nın Heyet-i Temsiliye namına seçim beyannamesi yayımladığı 19 Mart 1920'de henüz işgal altında olan Kars'ta seçim yapılamadığından TBMM'ye ilk zamanlarda mebus. gönderilememiştir.¹⁹¹

30 Ekim 1920'de Kars'ın Anavatana katılması ile bu bölgede seçim yapılarak temsilcilerinin Ankara'ya gönderilmesi kararı alınmıştı. Bu konuyla ilgili olarak Şark Cephesi Komutanı Kazım Karabekir'in 10 Aralık 1920'de Dâhiliye Vekaleti'ne çektiği telgrafta; *“Kars havalisinin Anavatana iltihak etmeleri dolayısıyla Büyük Millet Meclisi'nde bu havalî müisüllülerinde bulunması tabî ve kanunîdir. Tensip buyurulduğu takdirde hemen bu muntıkada intihabat yapılarak Büyük Millet Meclisi azalarının intihap ve Ankara'ya i'zam edileceği maruzdur”* denilmekteydi.¹⁹²

28 Şubat 1921'de Kazım Karabekir Paşa tarafından TBMM Dâhiliye Vekaleti'ne çekilen telgrafta; *“Hali hazırda Kars'ta tespit edilmiş 110 bin nüfus vardır. Öteye beriye dağılmış halkta peyderpey yurtlarına geliyorlar. Nüfusa nazaran şimdilik Kars'ta ancak üç mebus çıkabilecektir. Gerek Kars ve gerek Ardahan'dan beşer mebus intihabı İslam nüfusunun küsafetini göstereceğinden faydalı telakki olunur. Mezkûr livaların kaç mebus intihaba müsaade buyrulması ve Ardahan intihabına başlamak üzere emir ve talimat verilmesi rica olunur ”* denilmekteydi.¹⁹³

Başlangıçta Kars ve Ardahan'dan 5 mebus seçilmesine karar verilmesine rağmen Şark Cephesi kumandanlığının 28 Şubat tarihli telgrafının inceleyen İcra

¹⁹¹ Refik Turan, **a.g.m.**, s.1061-1065

¹⁹² **BCA/ 30.18.1.1/2.28.10** (Nar, a.g.e, s.46)

¹⁹³ **BCA/ 30.18.1.1/2.28.10** (Nar, a.g.e, s.46)

Vekilleri Heyeti'nin yayımladığı genelgede “Her livadan 5 mebus intihab-ı emvali ilga edilmiş olduğundan mevki ve meriyette olan Nisab-ı Mezakire-i Kanuni'ye tevfikeyn miktar nüfusa nazaran intihabı zaruri bulunduğundan mahaline tebliğ edilmek üzere keyfiyetin Dâhiliye Vekaletine is'ar kararı geri olunmuştur” denilerek nüfus nisabına göre mebus seçilmesine karar verilmişti.¹⁹⁴

İkinci toplantı yılında Meclis'e katılan Kars Mebuslarından Ali Rıza Bey (Ataman) Bey 6 Ekim, Cavid Bey (Erdel) Bey 10 Temmuz ve Fahreddin Bey (Erdoğan) Bey 12 Temmuz 1921'de TBMM'ne katılmışlardır.

2. Milletvekillerinin Faaliyetleri

2.1. Ali Rıza Bey (Ataman)

2.1.1. Hayatı

1884'te Kağızman'da doğdu. İsmail Bey'in oğludur. İlkokulu bitirdikten sonra babasının arazisinde tarım ve bahçecilik ile meşgul olmaya başladı. 1905'ten sonra Çar yönetimine karşı Kafkasya'da filizlenen direniş hareketlerine katıldı. Gizli bir komite içinde Ruslar ve Ermenilerle çatıştı. 1914'te siyasi suçlu olarak Sibirya'ya sürüldü. 1917 ihtilali üzerine salıverilince memleketine döndü. Kars'ın Mondros Mütarekesi'nden sonra ikinci kez işgal edilmesi üzerine yeniden başlayan siyasî mücadelenin içinde yer aldı. 30 Kasım 1918'de toplanan "Kars Millî İslâm Şurası" ve 18 Ocak 1919'da teşkil edilen "Güney Batı Kafkas Geçici Hükümeti'nde" görev aldı ve 25 Mart 1919'da "Güney Batı Cumhuriyet Hükümeti'nde" Dâhiliye Vekilliğini üstlendi. Doğu Harekâtını takiben Kağızman Kaymakamlığına atandı. Kars, Ardahan ve Artvin'in Anavatana katılmasında hizmetleri oldu. TBMM 1. Döneminde Kars'tan milletvekili seçildi. 6 Ekim 1921'de Meclis'e katıldı. Meclis'te iç Tüzük Komisyonu'nda çalıştı. Dönem içinde biri gizli olmak üzere kürsüde 10 konuşma yaptı. 1 soru, 1 gensoru önergesi verdi ve bir kanun teklifinde bulundu. Dönem sonu memleketine dönerek tarım ve ticaretle meşgul oldu. 26 Haziran 1955'te Kağızman'da öldü. Evli, çocuksuz idi. Rusça bildiği resmî hâl tercümesinde yazılıdır.

¹⁹⁴ BCA/30 18.1.1/2.39.15 (Nar, a.g.e, s.46)

Nüfus kütüğünde adı Ali olarak kayıtlı bulunmakla beraber Meclis'teki kayıtlar ve tutanaklarda adı Ali Rıza olarak geçmektedir.¹⁹⁵

2.1. 2. TBMM Öncesi Faaliyetleri

Ali Rıza Bey, 1876-1877 Osmanlı Rus Savaşı'ndan sonra Ermeni zulmüne engel olmak için Müslüman ahali tarafından Bakü'de kurulan Nesr-i Maârif Cemiyeti'nin bir şubesinin de Kars'ta açılması için büyük uğraşlar vermişti. 1909'da açılan Nesr-i Maârif Cemiyeti, İslam ahalisinin eğitim ve öğretimde ilerlemesini sağlamayı amaçlamaktaydı. Cemiyet'in Erivan, Nahçıvan, Oltu ve Iğdır'da da şubelerinin açılmasında rol almıştır.¹⁹⁶

Rusya, Osmanlı Devleti'nin I. Dünya Savaşı'na katılmasından sonra Elviye-i Selase'de Türk-İslam ahali arasında milli uyanış konusunda önderlik edebileceğini düşündüğü 150'den fazla Türk'ü Rusya'nın çeşitli yerlerine sürgüne göndermişti. Sürgüne gönderilen vatanperverler arasında Ali Rıza Bey de bulunmaktaydı.

Bolşevik ihtilalinden sonra Kafkas Cephesi'nden çekilen Rus birliklerinin yerini doldurmaya çalışan Ermenilere karşı koymak için oluşturulan ve 05 Kasım 1918'de Kars'ta kurulan Milli İslâm Şûrası'nın da temellerini atan Kars Gizli İslam Komitesi'nde aktif görev alan Ali Rıza Ataman, Komitenin Kağızman şubesini açmıştı. Bu şube vasıtasıyla parası olmayan fakirlere zenginlerin yardımlarıyla silah dağıtılarak İslam ahali Ermeni milisleriyle mücadele daha etkin hale getirilmişti.¹⁹⁷

Rusya'da Kasım Devrimi'nden sonra Kafkasya'nın idaresinden sorumlu olacak şekilde Tiflis'te Mavera-ı Kafkas Komitesi ve 28 Şubat 1918'de bir "Diyet Meclisi (Seym)" oluşturulmuştu.¹⁹⁸ Ali Rıza Bey, Kağızman temsilcisi olarak Seym'e katılmıştır.¹⁹⁹

¹⁹⁵ Kâzım Öztürk, **TBMM Albümü**, Ankara, TBMM Basımevi, 1973

¹⁹⁶ Dayı, **Elviye-i Selâse'de Milli Teşkilatlanma**, s.19-20; Nar, **a.g.e.**, s.50-51

¹⁹⁷ Erdoğan, **a.g.e.**, s.160

¹⁹⁸ Ural, **a.g.e.**, s.75; Nar, **a.g.e.**, s.52

¹⁹⁹ Dayı, **Elviye-i Selâse'de Milli Teşkilatlanma**, s.35; Nar, **a.g.e.**, s.51-52

Ali Rıza Bey ve arkadaşları tarafından tesis edilen Kars İslâmları Askeri Meclisi, Ermenilerin Elviye-i Selâse bölgesindeki Türkleri yok etme faaliyetlerine karşı 1877'den beri askerlik hizmetini yapmayan ve askerlik sanatını kullanamaz hale düşen Türk halkının, bilincini uyandırarak halkın silahlanmasını sağlamıştır. Sarıkamış ve Kars'taki Rus askeri depolardaki cephanelerin Ermeniler tarafından ele geçirilmesini engelleyerek katliamları önlemeye çalışmıştır.²⁰⁰

30 Ekim 1918'de Mondros Mütarekesi'nin imzalanmasından sonra Türk ordusu, mütareke gereği 1914 sınırına çekilmeye başlayınca bölgeyi hukuken sahipsiz bırakmamak ve bölgede yerel halkın teşkilatlanarak kendisini savunması amacıyla 05 Kasım 1918'de Piroğlu Fahrettin Bey başkanlığında Borçalılı Kepenekçi Emin Ağa, Sarıkamışlı, Karanlı Sarıhaliloğlu Muhlis (Ataman), Orenburglu Karanlı Mamil/Mamiloğlu Tevhüddîn, Yakup Sevki Paşa ile Mutasarrıf Hilmi (Uran) Bey tarafından "Kars Milli İslam Şurası" kurulmuştu. Ali Rıza Bey de, kurucular listesinde yer almıştı. Ali Rıza Bey, İkinci toplantısını 30 Kasım 1918'de gerçekleştiren Şura'da belirlenen 12 kişilik Şura Heyeti'ne seçilmişti.²⁰¹

30 Kasım 1918'de yapılan II. Kars Kongresi'nde kurulan Milli Şurâ Hükümeti'nde yer alan Ali Rıza Bey, 13 Ocak 1919'da Kars'a gelen İngiliz Generali W. H. Beach Milli Şurâ Reisi'ne bir tezkere yazarak görüşme yapmak üzere bir heyet istemişti. Bunun üzerine Ali Rıza Bey, General Beach ile görüşmek üzere teşkil edilen Fahrettin Bey başkanlığındaki heyete dâhil edilmişti.²⁰² Heyetin, General Beach'e verdiği notta; Rusların çekilmesinden sonra Elviye-i Selâse' de çoğunluğu teşkil eden bir hükümet kurulduğunu, İngiliz ordu mensuplarına hürmetleri olduğunu belirtmekte, ancak Arpaçay'ın doğusuna bir tek Ermeni'yi geçirtmemeye kararlı olduklarını, bundan dolayı İngiliz askerinden Ermenilerin aralarına girmesine müsaade etmemeleri istenmekteydi.²⁰³ Ermeni S. Korganof'u Kars valisi tayin ettiğini ve kendisine itaat edilmesi gerektiğini emri vaki bir şekilde Heyete dikte

²⁰⁰ Mehmet Sait Dilek, **Cenûb-i Garbî Kafkas Hükümeti Dâhiliye Nazırı Ali Rıza Ataman**, (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü , 2001), s.31; Nar, **a.g.e**, s.53

²⁰¹ Kırzioğlu, **Milli Mücadelede Kars**, s.8

²⁰² **A.g.e**, s.214

²⁰³ Erdoğan, **a.g.e**, s.214

etmeye çalışan General Beach'in teklifi Heyet tarafından reddedilmişti.²⁰⁴ Heyetin olumsuz cevabı üzerine sinirlenerek toplantıyı terk eden fakat Türk halkının bağımsızlık için kararlı tutumunu gören General Beach, Fahrettin Bey'in gelmemesi şartıyla Milli Şurâ yetkilileri ile tekrar görüşmek istemişti. Fahrettin Bey'in yerine Ali Rıza Bey'in başkanlık ettiği Heyetle yaptığı görüşmede General Beach, Milli Şurâ yetkililerinden hiç olmazsa Ermeni Korgonof'un idaresinde üç dört memura razı olunmasını istemişti. General Beach'ın bu isteği üzerine Ali Rıza Bey,

“General, Ermenilerde bu bir gelenek olmuştur. 3 Ermeni bir şehirde olsalar o şehir ve havalisini Ermenistan olarak ilan ederler. Korgonof'un buradaki yakınlarına gönderdiği haberde; ‘İnat etmeyiniz, Burası Ermenistan’dır. İngilizler istediklerini yaparlar, kabul etmezseniz çok zarar görürsünüz’ demektedir”

Ali Rıza Bey'in konuşmasından etkilenen General Beach Ermen heyetini Gümrü'ye göndermeye karar vermişti.²⁰⁵

Osmanlı Devlet ile Bolşevik Rusya arasında imzalanan 03 Mart 1918 tarihli Brest Litovsk Antlaşması gereği Rus ordusunun Elviye-i Selâse'yi boşaltması öngörülmüştü.²⁰⁶ Boşaltma işlemi gerçekleştirilirken Türk ordusu da 12 Şubat'ta harekâta geçerek 13 Şubat'ta Erzincan'ı, 22 Şubat'ta Nenehatun'u, 26 Şubat'ta, Aşkale'yi, 12 Mart 1918'de de Erzurum'u almıştı.²⁰⁷ Bu sıralarda Elviye-i Selase'de Ali Rıza Bey'in emrindeki milis güçler Ermeni milislerine karşı savaşarak halkın can ve mal güvenliğini korumaya çalışmıştı.²⁰⁸

Kâzım Karabekir Paşa'nın 05 Nisan 1918'de Kağızman'ın Ermenilerden alınması için harekât emrini vermesi üzerine yapılan bir planda Kağızman'da Ermenilere karşı mücadele eden Ali Rıza Bey'in milis kuvvetleri ile birlikte girilmesi

²⁰⁴ Dilek, **a.g.e**, s.65; Nar, **a.g.e**, s.54

²⁰⁵ Erdoğan, **a.g.e**, s. 218

²⁰⁶ Kurat, **a.g.m**, s.376-413

²⁰⁷ Kazım Karabekir, **Kazım Karabekir'in kaleminden Doğu'nun kurtuluşu**, Erzurum Ticaret ve Sanayi Odası Araştırma, Geliştirme ve Yardımlaşma Vakf, Erzurum, 1990 s.69,100, 108, 146; Nar, **a.g.e**, s.54

²⁰⁸ Yusuf Hikmet Bayur, *“Birinci Genel Savaşın sonra Yapılan Barış ve Antlaşmalarımız”*, **BELLETTEN XXIX/116**, (Temmuz, 1965), s.500- 516; Nar, **a.g.e**, s.54

kararlaştırılmıştı. Türk Ordusuna bağlı birlikler ile Ali Rıza Bey'in milis teşkilatı 08 Nisan 1918'de Kağızman'ın Ermenilerden kurtarılmıştır.²⁰⁹

Brest- Litovsk Antlaşması'nın 4. Maddesine göre Elviye-i Selase'de halk oylaması yapılmıştı.²¹⁰ Yapılan Plebisitin sonuçlarına göre, oy sahibi olan 87048 kişiden 85129'u "evet" 441'i "hayır" demiş, 1693'ü de tarafsız kalmıştı. Elviye-i Selase'nin Anavatana katılmasını kesinleştiren halk oylamasının sonuçlarını İstanbul'a götürmek için Elviye-i Selâse'yi temsilen seçilen 20 kişilik heyette Ali Rıza Bey de yer almıştır. 15 Ağustos 1918'de Padişah'ın huzuruna kabul edilen heyet, seçim sonuçlarını Sultan Vahdettin'e sunmuştu.²¹¹ Bunun üzerine Sultan Vahdettin 15 Ağustos 1918'de "Hattı Hümayun" ile Elviye-i Selâse'nin Anavatana katıldığını ilan etmiş Batum, Kars ve Ardahan Livalarından müteşekkil Batum Vilayeti kurulmuştur.²¹²

17 Ocak 1919'da Kars Milli İslam Şurâsı'nın yerini kurulan Cenub-î Garbi Kafkas Hükümeti'nde Başkan Vekilliği ve Dâhiliye Nazırlığı görevine getirilmişti.²¹³ Ali Rıza Bey başkan vekilliği sıfatı ile İstanbul'da Hükümetin temsilciliğine atanan Abbasoğlu Asaf Bey ve Halilbeyzade Topal Ali Bey'e hükümetin kurulduğunu ve kendilerine verilen görevin içeriğini bir belgeyle bildirmişti.²¹⁴ Ali Rıza Ataman, yeni hükümete Dâhiliye Nazırlığı görevini üstlendi.²¹⁵ Ali Rıza Bey, aynı zaman da Mebusan Meclis'nde müzakere edilecek evrakların incelenmesi ve meclis faaliyetlerini düzenlemek görevlerini yürütecek olan 9 kişilik Büro Heyeti'ne seçilmiştir.²¹⁶

Bölgeye yeni atanan İngiliz Genaral V. Asser, 10 Mart 1919'da Bakü'den Kafkasya'ya tayin edilen General W. M.Thompson'un Hükümet üyeleri ile görüşmek

²⁰⁹ Karabekir, **Kazım Karabekir'in kaleminden Doğu'nun kurtuluşu**, s.264; Nar, **a.g.e.**, s.55

²¹⁰ Gökdemir, **Cenûb-i Garbî Kafkas Hükümeti**,s.21

²¹¹ Dilek, **a.g.e.**,s.42; Nar, **a.g.e.**, s.56

²¹² Hilmi Uran, **Hatıralarım**, Ankara, TTK, 1959, s.105

²¹³ Kırzioğlu, **Milli Mücadelede Kars**, s.11; Erdoğan, **a.g.e.**, s.219

²¹⁴ Kırzioğlu, **Milli Mücadelede Kars**, s.21

²¹⁵ Erdoğan, **a.g.e.**, s.219

²¹⁶ Kırzioğlu, **Milli Mücadelede Kars**, s.36)

istediğini tezkere ile bildirmişti. O sıralarda Ahıska'da Gürcülerle olan savaşın idare için Kars'tan ayrılmış olan Cenub-î Garbi Kafkas Hükümeti Cumhurbaşkanı Cihangiroğlu İbrahim Bey'in yerine bakan Dâhiliye Nazırı Ali Rıza Bey'in başkanlığındaki heyet General Thompson ve General Asser ile görüşmüş, görüşmeler esnasında gündeme getirilen "Kars'tan Ermenilere buğday gönderilmesi" isteği heyet tarafından tepkiyle karşılanmıştı. Bu isteğe cevap veren Dâhiliye Nazırı Ali Rıza Bey;

" Bir koğuşta iki hasta yatıyor, birisi ölüme mahkum olmuş, onda artık ümit yoktur. Diğeri ise ağırlaştı, bunlardan hangisinin imdadına koşmak gerekir. Ölenden bir şey çıkmaz, hastayı kurtarmak lazım, bizim halkımız perişan bir hasta halindedir. Buğdaylarımız ancak bunlara yeter, biz erzak veremeyiz" diye cevap verdi. General Thompson'ın, Cumhurbaşkanı Cihangiroğlu İbrahim Bey ile görüşme isteğini yenilemesi üzerine Dâhiliye Nazırı Ali Rıza Bey, General Thompson'un bu isteğini Cumhurbaşkanı Cihangiroğlu İbrahim Bey'e iletmişti.²¹⁷

13 Nisan 1919'da Cenub-î Garbi Kafkas Hükümeti Meclisi İngilizler tarafından basılarak içlerinde Dâhiliye Nazırı Ali Rıza Bey'in de bulunduğu 12 kişi tutuklayarak Batum'a gönderildiler. Batum'dan kaçarak Artvin üzerinden Kağızman'a dönen Ali Rıza Bey, Kağızman'ın Ortakale köyünde meydana getirdiği milislerle Ermenilere karşı mücadelesini sürdürerek onların Karakurt'un güneyine geçmelerine engel olmuştu. 1920'de Kağızman'ın kurtuluşuna öncülük eden Ali Rıza Bey, Digor'u kurtardıktan sonra oraya Nahiye müdürü olmuş, 1921'de de TBMM'ne milletvekili seçilmiştir.²¹⁸

²¹⁷ Erdoğan, a.g.e, s.234

²¹⁸ Kırzioğlu, Cihangiroğlu İbrahim Aydın'daki Milli Mücadele'de Kars ve Atatürk ile ilgili Belgeler, s.140; Nar, a.g.e, s.60-61

2.1.4. TBMM'deki Faaliyetleri

2.1.4.1. Dâhiliye Vekâleti 1922 Bütçesiyle İlgili Konuşması

01 Nisan 1922 tarihinde Dâhiliye bütçesi görüşülmektedir. Görüşmede milletvekilleri milletin sıkıntıda olduğu, bütçenin bir an evvel oluşturulması gerektiği dile getirilmişti. Söz alan Ali Rıza Bey de;

“Dâhiliye Vekâleti kime verilirse verilsin bu mesuliyeti zannedersen, üzerine alamaz ve zannetmem ki; bu kanunun gösterdiği dairede kendi mevkiini muhafaza etsin. Çünkü mâni vardır. Mâni ise efendiler; cümlelizce mukaddes tanınan askerî idaresidir. Cümlemiz bunu takdir ederiz. Mademki böyledir ve mademki buna dayanacağız ve dayanmak mecburiyetindeyiz, öyleyse ikinci bir musallatı millete musallat etmeyelim. Musallat bir olsun, ne yaparsa yapsın, ne ederse etsin. Çünkü milletin, vatanın mukaddes vazifesini idare eden bir şeydir ve hakikaten bu bir tabî hâl almıştır. Millet bundan ağlamadan da, incinmeden de usandı. Alışmıştır. Öyleyse buna yardımcı olması için, diğer vekâlete lüzum yoktur. Eğer ihtiyaç varsa askeriye kadrosunu biraz genişletelim, yahut da Dâhiliyeyi ona devredelim ki, idare iyice şey olsun. Bu suretle idare bir olur. Yoksa millet artık bitmiştir. Arkadaşlar memurini mülkiye şüphesiz ki, şahsî bir teşkilat halini almıştır. Ama ben şurasını tekrar ederim ki; bunların iş yapmadığına mâni vardı. Bu mâni olduğu için onların kolları gevşemiştir. Kazalarda, livalarda, vilâyetlerde bir şahıs teşkilât hükmünü almıştır. Rica ederim, bir vilâyette ve yahut bir kazada, idare memuru mu milletin hakkını muhafaza edecek? Veyahut beş paraya muhtaç olan o zavallı ahali, zavallı millet günde şu kadar para vererek mebusuna telgraf mı çekecek? Telgraflar ve mektuplar cebimizde deste halini almıştır. Mektuplardan cebimizde yer kalmadı. Şimdi efendiler bendeniz hakikaten samimî olarak söylüyorum. Maksadım tenkidat değil, samimî olarak arz ediyorum ki, bu teşkilâta ihtiyaç yoktur. Ta ki; gaye-i millîmiz husul buluncaya kadar... Asker şubeleri bu memlekette hırsızlık eden bir şube olursa, bir tahsil memuru milletin kanını, canını soyarsa diğer memur hakeza... Buna mutasarrıfı, hâkimi, kaymakamı mâni olamazsa, rica ederim bu teşkilâta neden ihtiyaç göreceğiz?” diyerek Dahiliye teşkilatına ihtiyaç olmadığını dile getirmiştir.

Bu beyan üzerine söz alan Dâhiliye Vekili Fethi Bey, Dâhiliye Vekaleti'nin askeriye verilmesinin askeriye'nin mülki idareye karışmasına sebep olacağını belirterek bu fikrin uygun olmadığını izah etmiştir.²¹⁹

2.1.4.2. Lozan Barış Görüşmeleriyle İlgili Konuşması

Genel Kurul'da Lozan barış görüşmelerinin gizli yürütülmesi ilgili şikâyetler dile getirilmektedir. Hükümet'ten görüşmelerle ilgili kararını açıklaması ve takip edilen projeden ve devletlerarası yapılan görüşmelerden Meclis'in haberdar edilmesi dile getirilmiş, bu konuda İcra Vekilleri Reisi Hüseyin Rauf Bey'e sitem edilmişti.²²⁰

Ali Rıza Bey konu ile ilgili söz alarak;

“Bu heyet-i murahhasamız acele oraya gidecek ve sulh şartlarını tekrar edecek. Bütün bu fikrimizi alt üst yapan bir iş varsa, o da hükümetin bu işleri gayet gizli tutması ve bütün mahrem işlerden bizi haberdar etmemesidir. Lütfen buna cevap veriniz. Mesela heyet-i murahhasamız acele cevap vermeye veya onların teklifatını iltihak etmeğe mecbur mudur ki bizi bu kadar sıkıyorsunuz? Orada sulhu tekarrür ettirmek için bir kayıt ve şarta tabi tutulmuş mudur? Acaba üç gün, beş gün yahut bir hafta için söz mü vermişsiniz ki? Bu kadar acele etmeye sebep nedir?”

Ali Rıza Bey'in sorusuna Hüseyin Rauf Bey şu şekilde cevap verdi:

“Ben burada sabahtan beri sorduğunuz sualin cevabını on defa söyledim. ‘Hiç bir kayıt ve şarta tabi değildir’ Dedim. Orduyu yürütmek mecburiyetinde kalırsınız dedim. Daha ne istiyorsunuz”

Bu cevabın ardından Ali Rıza Bey ikinci bir soru sorar;

“Henüz cephede hakikaten Türk ordusunun, Türk efradının kazanmış olduğu muzaffer bir vaziyette heyeti murahhasımız da o muzafferiyeti idare ettiği halde son noktada birden bire yelken bırakmasındaki sebep ve hikmet nedir?”

Hüseyin Rauf Bey cevaben şunları söyler;

²¹⁹ TBMM ZC, C.XVIII, s. 455

²²⁰ TBMM GZC, C.XXVIII, s. 36

“Müsaade ederseniz bunu arz ettim. Burada çıktım kürsiye, İsmet Paşa hazretlerinden evvel bu müzakere açılırken intika, yani müzakerenin devamı imkanının kalmadığı anlatıldıktan sonra heyeti murahhasımız hiçbir kaydı tazammun etmemek üzere cihan efkârı umumiyesine bir söz söylemiştir. ‘Hiçbir taahhüdü tazammun etmez’ dedim”

Cevabından sonra Ali Rıza Bey 3. soruyu yöneltmişti;

“Efendim, dün arkadaşımın birisi buyurdular ki; Adliye müşavirlerinden bir kişi o işi müdafaa etmek üzere bir arkadaş istifa etmiştir. Bu böyle olduğu gibi bendeniz de işittiğime göre, heyeti murahhasımızın birisi velev eczasından birisi arı firari irtikâp etmiştir. Birçok mühim esrarlarımızı götürmüştür. Belki haberin yok, götürmüştür. Acaba yelken bırakmamıza bunlar mı sebep olmuştur?”

Hüseyin Rauf Bey cevaben şunları söylemişti;

“Efendim, arkadaş yelken bırakmadık yelken şişiyor, görüyorsunuz. Heyeti müşavere heyeti murahhasaya nokta-i nazarını açık serbest söyleyebilmek... Efendim; yelkeni bırakmadık. Yelken şişiyor. Çünkü yakında görüyorsunuz. Filan müşavir efendi arkadaşımız böyle demiş doğru mudur? İsmet Paşa buna dün sarahâten cevap verdiler. Dediler ki, heyeti murahhasa ve müşavirler fikirlerini söyleyebilmelidir ki istifade edilsin. Müşavirlerden herhangi biri söyle söylemiştir ve yahut böyle demiştir. Diye mesuliyet aranırsa müşavirliğin mümtaz olan meziyeti kaybolur. Dediler, onun için müşavirler söylesin, onunla amel etmek, etmemek meselesi heyet-i murahhasanıza aittir”²²¹

2.2. Cavit Bey

2.2.1. Hayatı

1884’de Edirne’de doğdu. Yakup Kemal Bey’in oğludur. İlk ve Orta öğrenimini Edirne’de tamamladıktan sonra 13 Mart 1899’da Harp Okulu’na girdi. 10 Ocak 1902’de Piyade Teğmen rütbesi ile mezun olarak kurmay sınıfına ayrıldı. 05 Aralık 1902’de Üsteğmen oldu. 11 Ocak 1905’te mümtaz yüzbaşı rütbesi ile Harp

²²¹ TBMM GZC, XXVIII, s.26; Nar, a.g.e, s.61-62

Akademisi'ni bitirerek Edirne Nişancı Taburuna atandı. 27 Nisan 1908'de Edirne Harp Okulunda Dâhiliye Müdürü ve sonra da Topografya Öğretmeni Yardımcısı olarak görevlendirildi. 1910'da meslekî öğrenim için Fransa'ya gönderildi. Yurda dönüşünde 09 Kasım 1911'de Trablusgarp Fırkası Kurmay Başkanlığına atandı. Bu görevde iken 26 Nisan 1912'de Binbaşılığa yükseltildi. Balkan Savaşı'na 125. Alay Komutanı, 42. Tümen Kurmay Başkanı, Çatalca Savunma Hattı Kolordu Kurmay Başkanı olarak katıldı. I. Dünya Savaşı'nda da 3. Ordu kurmayı, 9 uncu Kolordu Kurmay Başkanı, 17'nci Tümen Komutan Vekili, 1'inci Kafkas Kolordusu Kurmay Başkanı, 10'uncu, 36'ncı ve 11'inci Kafkas Tümenleri vekili olarak görev yaptı. Bu arada 14 Eylül 1916'da Yarbay oldu. 1918 Haziran'ında 11'inci Kafkas Tümeni Komutanlığına, Ocak 1919'da 36'ncı Kafkas Tümeni komutanlığına atandı. 22 Şubat 1921'de Kars Müstahkem Mevki Kumandanlığına getirildi. 1 Mart 1921'de albaylığa yükseltildi. Bu görevde iken TBMM 1'nci Dönemi'nde Kars Milletvekili seçildi. 20 Temmuz 1921'de Meclis'e katıldı. 08 Ekim 1921'de askerî hastaneleri teftiş memur kurulunda yer aldı. 2. Toplantı yılında Dışişleri Komisyonu ve Memurin Muhakematı Tetkik Kurulu'nda çalıştı. Son toplantı yılında İdare Memuru oldu. 02 Ağustos 1923'te Hükümetin gösterdiği lüzum üzerine. Millî Savunma Bakanlığı Personel Dairesi Başkanlığına atanması ile dönem sonuna kadar izinli sayılmasına karar verildi. Dönem içinde 3'ü gizli oturumlarda olmak üzere kürsüde 30 konuşma yaptı. 2 soru önergesi, 4 kanun teklifi verdi. II. Dönem'de milletvekili seçilmeyerek Ordu'daki görevine döndü. 04 Şubat 1926'da 7'nci Tümen Komutanlığına atandı. 30 Ağustos 1927'de Mirivalığa yükseltildi. 16'ncı Tümen Komutanı oldu. 01 Ocak 1933'te Askerî Yargıtay Üyeliğine atandı. 05 Mart 1933'te öldü. İstanbul Feriköy Mezarlığında toprağa verildi. Evli, 2 çocuk babası idi. Almanca ve Fransızca biliyordu. İstiklâl Savaşı'nda cephede yararlılıkları dolayısıyla 21 Kasım 1923'te TBMM Genel Kurulu'nda yapılan törenle madalyası takılan ilk 25 kişi arasında Kırmızı-Yeşil şeritli İstiklâl Madalyası almıştır.²²²

²²² Öztürk, a.g.e, s.610

2.2.2. TBMM'deki Faaliyetleri

2.2.2.1. Azerbaycan, Gürcistan ve Ermenistan'la Yapılacak Konferans Hakkındaki Konuşması

13.09.1921'de, 16 Mart 1920'de yapılacak Moskova Antlaşması müzakereleriyle ilgili görüşme yapılmaktadır. Rus heyeti, müzakerelere Ermeni, Gürcü ve Azeri temsilcilerinin de katılmasını talep etmekte, Türk heyeti ise yalnız Rus heyeti ile görüşmek istemektedir. TBMM yapılan görüşmeler esnasında Moskova'ya gidecek heyet üyelerinden Rıza Nur Bey, konferansın Kars'ta olması için çaba gösterdiklerini ifade etti. Konya Milletvekili Vehbi Efendi ise üç cumhuriyetle birlikte görüşmeye lüzum olmadığını ayrı ayrı görüşmenin daha uygun olduğunu dile getirdi.

Azerbaycan, Gürcistan, Ermenistan ile yapılacak konferans hakkında Cavit Bey de düşüncelerini şöyle dile getirmişti;

“Bendeniz Meclisi Âliye oranın ahvali, ordusu vesairesi hakkında malumat vereyim. Bu hususta karar verirken bu malumatın faydası olur. Bidayette Rusya Hükümeti Azerbaycan'dan çok uzakta idi. Azerbaycan'a yaklaşmıyordu. Biz de memleketimiz dahilinde, İngilizler Kafkasya'dan çıktıktan sonra kendi kendimize ne yapacağımızı şaşırmiştık. O vakit bugünkü şekli Hükümetimiz yoktu. Gayriresmi gizli mesai vardı. Bazı kumandanlar tüfek kaçırıyor, kimi bilmem ne yapıyor, açıktan açığa İngilizlere karşı hareket yapacak bir mevcud-u resmîyet-i askeriye yoktu. Kuvayi Milliye tarzında bir kuvvetlerimiz vardı. O vakit Şark Cephesi Ermenistan'ın hazırlamakta olduğu kuvvetlerle İstanbul'a gidebileceğini düşünüyordu. Ona karşı da resmî, gayri resmî mukavemet çeteleri düşünüyordu. İstanbul Hükümeti ister versin, ister vermesin kendi kendilerini müdafaa edecekler ve Ermenistan'dan gelen kuvvetlere teslim-i nefis etmeyeceklerdi. Erzurum mebusları da sabittir. (Şüphesiz sadaları) Sonra bu İstanbul vaziyeti hasıl olunca, resmen İngilizler işgal edince biz kendi kendimize istikamet verdikten sonra açıktan açığa mesaimizi izhar zamanı gelince, mesai tevhit edildi ve müştereken çalışılmaya başlandı. O esnada Şark Cephesi de düşünüyordu ki; Ruslarla tevhid-i mesai edilsin. Ruslar zaten Ermenistan ve Gürcistan'ı ezmek istiyor, Ruslarla birleşilsin ki o taraftan gelecek tehlide bir hail

çekilsin. Bunu arzu ediyordu. Bir kaç casusu Van'da yakalayıp idam ettirmişimdir. Bizî zayıf zannediyorlar, silâhlarımızdan tecrit edilmişiz zannediyorlardı ve bizi ufacık bir lokma halinde zannediyorlardı. Bu vakit Şark Cephesinde bazı tetkikattan anlaşıldı ki Ermeniler bize karşı hareket ederlerse Şark Cephesi'ndeki kuvvetler bize kifayet etmeyecek. O vakit Kâzım Paşa'nın siyaseti, düşüncesi, Rus Sovyet Hükümetleri mümkün olduğu kadar Ermenistan hududuna yanaşsın, müştereken iki taraftan tazyik yapılarak Ermenistan ve Gürcistan Rus Kızıl Ordusu biraz da bizim İslâm-Türk teşkilâtının müzaheretıyla Bakû'ye girdi ve girer girmez mezalime başladı. Bu mezalim tevessü etti Biz zannediyorduk ki Rus Kızılordusu muavenet edecek, Ermenistan hududuna yanaşacak ve müştereken tesir yapacak. Bu zan hilâfına Gence'de Akdam denilen mevkide bir aksi inkılâp vukua geldi. Zannederim orada birbuçuk... kadar Kızılordu efradı İslâmlar tarafından imha edildi. Bunun üzerine Kızılordu Gence havalisinde taş üstünde taş bırakmadı, teknil İslam evlerini yıktı. Bugün Gence harabeden ibarettir. Sonra bizim Şark Cephesi baktı ki Rus ordusundan hayır yok. Bunu anlayınca kendi hesabına, harekete mecbur oldu. Hükümetten ve Meclisi Ali'den müsaade îstihsal etti. Sarıkamış harekâtında Gürcü Hükümeti Ermenilere iştirak etmedi. Bundan cesaret alarak Kars harekâtı yapıp Gümrü'yü işgal ettiği zaman aradan iki gün geçmedi, bir Rus livası kolunu sallaya, sallaya, bir kaç Ermeni komünisti ile bir süvari livası geldi. Allah muhafaza etti. Biz davulu çaldık Ruslar parsayı topladı. Mesele böyledir. Burada bir dakika da Rus ordusundan malumat vereyim. Rus ordusu eski bildiğimiz Rus ordusu değildir, Bir defa çıplaktır. Burada gördüğümüz kıyafet Rus Ordusu kıyafet-i defidir. Bunu giden arkadaşlar gördü. Sonra ellerindeki silâhları ekseriyet itibariyle kesmişlerdir. Hatta bir süvari alayında bir nefer bir zabitimize izahat vermiştir. Tüfek kısa olur. Sonra efendim Rusya'dan biz vaktiyle, yani izahatım Rusya'yı biraz anlattıktan sonra Kafkas'ı anlatacağım. Onu izah edeceğim. (Gürültüler), (Devam, devam sesleri). Vaktiyle bizim Hükümetimiz Rusya'dan kadanalar satın alırdı. Rus kadanası diye getirir, bataryalarımıza koşardık. Bugün Rusya Hükümeti arabalara deve koşuyor efendiler. Rusya Hükümeti bizimle kuvvetli bir müttefik olmakla beraber, korkulu bir düşman olamaz. Sonra efendiler, Rusya Hükümetinin esas gayesi, beyefendinin buyurduğu gibi, Kafkasya'da bir hükümet kütlesi teşkil etmektir. Oradaki Azerbaycan komünist olmuştur ve onun tesiriyle, dört beş kişinin tesiriyle feveran etmeye, kendini

kurtarmaya hazırdır. Ermeni Hükümeti nasıldır, demin arz etmiştim. Erivan'a girmişti. Bizimle olan muahedeyi tatbik etmedi ve dedi ki Taşnak: 'Ermenistan'la mukavele yapınız, binaenaleyh Sovyet Ermenistan'la mukaveleye hacet yoktur. Zaten dosttur, mukaveleye hacet yoktur. Bir tren eslîha, mühimmat ve hayvanat hâlâ gelmedi. Daha birkaç tren, gelmesi lâzım gelen gelmedi ve gelmiyecektir. Bugün Rusya sîlâh vermeyi vadetmişken, Ermenistan'ın vereceği silâhlan verdirmeye mani olmuştur. Çünkü Ermenistan'a dokununca Çiçerin ile Ermeniler arasında hiç fark yoktur. Gürcistan da ahiren bu şekle girdi efendiler, Rusya'nın bahçesidir. Rusya hangi tarafa sevk ederse oraya gider. Bizimle müzakereye girmemesi Rusya'dan aldığı tesirdendir. Bugün söz verir yarın gitmem der, bunların sözüne itimat olunmaz. Azerbaycan'ın Bolşeviklikten tazallümü hakkında Bakü'de ameleler kendi aralarında toplanıyorlar. Bakü'de bir miting oldu. İran ameleleri memleketlerine para gönderme mecburiyetinden tazallüm ettiler. O mitingde bir amele yukarı çıktı, bir misal gösterdi dedi ki: Vaktiyle bir çar sınıfı vardı, bir de amele, bir de erazil sınıfı vardı. Biz inkılâp istiyorduk, fakat darbeyi pek fena vurduk, baş aşağı oldu. Bu vakayı da Kars'ta bir zat bana söylemiştir. Sonra efendiler Rusya Hükümeti Kafkasyalıların karşı olduğunu anladıktan sonra "Simdi efendim orada münaziünfih olan mesele zahiren hiç yoksa da, hakikatte Iğdır, Sürmeli havalisidir. Çünkü Iğdır Aras mevkiinden Erivan'a bir buçuk saattir. Bu Gümrü Muhadesiyle bize terk edilmiş bir arazidir. Ermeniler hiç bir vakit razı olmayacak, bizden isteyecektir. ikincisi; Nahçıvan muntkasıdır, orada binlerce Türk şehidi vardır. Ermeniler isyan etiler ve kendi kendilerini kurtardılar. Ondan sonra Rus Sovyet idaresi vardır. Azerbaycan Hükümeti Iğdır, Sürmeli havalisinde Gümrü, Muahedesiyle Ermenilerden aldığımız zaman, Ermeni Hükümetine hediye ettiler. Bunun üzerine bir galeyan hasıl oldu. Şimdiki halife Azerbaycan'a bağlanmış gibi gözüküyor. Sonra Acara ile Şavsat havalisi bilhassa Rusya Hükümeti kendisi Gürcistan'a taarruz ettikten sonra bizim Gürcü Hükümetiyle muahede tasdik ettirmiş olduğumuz için oraya gidecek heyetimize... Bunda muarızız. Binaenaleyh oraya gideceğiz heyetimiz inşallah buradaki vaziyetimiz iyi netice verirse oraya giderse o vakit kuvvetle hakkımızı müdafaa edebilir. Fakat burada netice bu şekilde devam ederken, orada da müzakereye girerse taleplerin karşısında nasıl vaziyette kalacaktır".²²³

²²³ TBMM GZC, II, s.233

Hariciye Vekili Yusuf Kemal Bey de;

*“Alemle düşman olmak, alemi darıltmak nasıl iyi değilse, devletlerle düşman olmak, devletleri incitmek her türlü çare kapılarını kapamak bir devlet için felakettir. Benim vazifem devlete güvence aramak” dedi. Yapılacak konferansa murahhaslar göndereceğini söyledi.*²²⁴

2.2.2.2. Savaş Gazilerine Teşekkürname Verilmesi Usulü Hakkındaki Kanun’la İlgili Konuşması

13.09.1921’de görüşülmekte olan kanun tasarısının 1. Maddesinde;

“Muharebelerde; bilfiil kıta kumandanı olarak fevkalade yararlık gösterenler Büyük Millet Meclisi teşekkürnamesiyle taltif olunur” denilmektedir.

Görüşmeler esnasında bu maddede geçen “kıta kumandanı” kelimesinin kaldırılması teklif edilmişti. Cavit Bey kanun hakkında konuşmasında;

“Efendiler, meslek nokta-i nazarından tetkik ve arz eylerim ki, ‘Muhabereelerde bilfiil kıta kumandanı’ tâbiri üzerinde biraz düşünmemiz icabediyor. Bundan evvel Cihan Harbinde de kıdem zammı ve fevkalâde terfi hakkında bir kanun vardı ve hu kanun suiistimale uğradı. Cihan Harbinde, hattı harpte bulunmadığı halde kıdem zammı alan oldu. Menzilde ve köylerde rahat, rahat oturanlar, bu kanundan istifade etti ve belki bu gibilerin suiistimal ettiği de vardır. Ve yine kıdem defterine yanlışlıkla ismi geçmiş olanlar da vardır. işte bu kanun ancak bu müsaviyi atmak için yapıldı. Eğer hüsnü tatbik olunursa... Bilfiil kıta kumandanlığı kelimesine gelelim; bilfiil demek, bizzat kıtada bulunmak demektir. Bilmem karargâhta, geri hidematta bulunmak değil... Bunlar bu terfiye ispatı ehliyet edecek hizmetlerde de bulunamazlar. Hizmet ederler, (çalışırlar, fakat vazifelerini ifa etmiş olurlar. Fevkalade yararlık ise, hayatını tehlikeye koymak düşman karşısında ve top ateşi altında çalışmaktır. Bu da bilhassa bilfiil vazifede bulunmakla olur. Kumandan tâbirine gelince, meselâ emir zabıtları vardır, kumandanların yanında yaverler vardır. Bâzı yaverler rahatlarını severler. Bâzı kumandanlar da yaverlerini iyi

²²⁴ TBMM GZC, II, s.236

istimali bilirler. Muharebe meydanlarında yaverlerin şehit olduğu vâkidir. Emir zabitlerinden çokça zayıat olduğu görülmüştür. Bâzı kumandanların yanında emir zabiti çok yaşamaz.. Onun için buraya (kumandan) tâbiri yerine (kıtada) tâbiri daha muvafık olur, zannederim. Yalnız emir zâbiti ve saire nokta-i nazarından. Yoksa diğerleri için tamamen kıta kumandanı tâbirini kullanmak lâzımdır. Kıta kumandanı deyince diziden yukarısı demektir. Bu, çavuş olur, onbaşı olur. Binaenaleyh bu kanunun şümulüne küçük zâbitan da dâhildir. Yalnız nefer olarak silâh atan girmemiştir. Onun da sırası gelince ayrıca mâruzâtta bulunacağım. Yararlık tâbirine gelince; yararlık denince, bizzat ve meydanı harpte fevkalâde is görenlerdir. Yoksa Hakkı Hami Bey arkadaşımıza söylediği yararlığa kesbi liyakat eden bütün millet içinde pek çok kimse vardır. icabederse onlar için de ayrıca bir kanun yapılmalıdır. Bu kanun ordu için yapılmış bir şekildir. Ordumuz hizmetinde ise diğer gerideki hizmetlere nazaran bir de can tehlikesi vardır. Mal tehlike değil...Teşekkürname yerine takdirname kelimesi; koymak istiyorum. Çünkü daha ileride teşekkül edilecek hizmetler de bulunur. Şimdilik takdir edelim de ileride teşekkür ederiz. Her halde de böyle yapalım.²²⁵” demiştir.

Görüşmelerin sonunda kanunun birinci maddesindeki “teşekkürname” kelimesi yerine “takdirname” kelimesi konuldu.

TBMM Takdirname Usulü Hakkındaki Kanun’un 3. Maddesinde;

“Türkiye Büyük Millet Meclisi takdirnamesinin iki maaş nispetinde ikramiyesi vardır” denilmekteydi.

Kanun maddesi hakkında Cavid Bey;

“Nispetinde Tâbirine bendeniz itiraz edeceğim. Efendim; maddede Türkiye Büyük Millet Meclisi takdirnamesinin iki maaş nispetinde ikramiyesi vardır, deniliyor. Ne verirse Meclis, odur. (Nispet) tabiri yerine (miktar) tâbirinin konulmasını teklif ediyorum. Nispet, bir şey Üzerine kıyas ediliyor. Azalır, çoğalır bir kemiyettir. Onun için (nispet) tâbiri yerine (miktar) kelimesinin konulmasını istiyorum. Sonra isterseniz ikramiyeyi iki maaş yerine bir maaş olarak verelim. Yalnız uygun

²²⁵ TBMM ZC, XII, s.200

buyurulursa 'İkramiye takdirname ile beraber tesviye olunur' kaydını da ilâve edelim. Kanuna sarahat koymalı teşekkürname ile beraber para da verilmeli, sonra boş yere aylarca, senelerce sürüncemede kalır, o zabıt mükâfat almış olmaz”²²⁶

Genel Kurul’da yapılan görüşmelerde “nispet” kelimesi yerine “miktar” kelimesinin konması kararlaştırılmıştı.

Cavit Bey, kanunun Sakarya Savaşı’nın başladığı 23 Ağustos 1922’den itibaren geçerli olmasını dile getirmesine rağmen teklif Meclis’te kabul edilmemiş, kanunun, yayınlandığı tarihten itibaren geçerli olmasına karar verilmiştir.

2.2.2.3. Gazilere Maaş Tahsisi İle İlgili Konuşması

13.09.1921 tarihinde, “savaşlarda azasından birini kaybedenlere ayda 800 kuruş maaş tahsisine” dair kanun teklifi verilmişti. Kanun teklifi ile ilgili olarak Cavit Bey;

“Arkadaşlar, fedakârlık şöyle otururken, konuşurken, bihakkin takdir olunamaz. Bizzat muharebe meydanında bulunmuş arkadaşın o muharebe zamanında çektiği ıstırap ve tehlike göz önüne getirilirse, o fedakarlığın ne kadar büyük olduğu ancak o zaman takdir olunabilir. Hayatını istihkar eden ve hayatı müddetince ezvak-ı şahsiyesini feda eden, ailesi hakkında muavenetten ve saireden mahrum kalan ve her şeyi istihkar ile senelerce bu ocakta oradan oraya koşmuş, yine senelerce ailesinden, evlâdından mahrum kalmış bir zabıtın, bu defa hayatını dahi istihkar ederek, muharebe meydanında yaralanarak, yapmış olduğu hizmeti, fedakârlığı Büyük Millet Meclisi takdir etmezse, takdir edecek daha büyük Cenabı Hak vardır. Onun mükâfatı da daha ziyade uhrevi olduğu için her halde Meclis’in yapacağı bu takdirin kıymetini hissederek bir an evvel uzun müzakerelerle vakit geçirmeyip doğru maddelere geçilmesini arz ederim.”²²⁷

Genel Kurul’da ekseriyetle olumlu bulunan kanun teklifi kabul edilmiştir.

²²⁶ TBMM ZC, XII, s.211

²²⁷ TBMM ZC, XII, s.196

2.2.2.4. Tuz Kanunuyla İlgili Konuşması

18.09.1921'de Genel Kurul'da Tuz Kanunu'nun 1. Maddesinde yapılması düşünülen değişiklik görüşülmektedir. Teklifte, tuz fiyatının üç kuruştan beş kuruşa çıkarılması öngörülmektedir. Meclis'teki tartışmalarda tuz fiyatlarına zam yapılmasının uygun olmadığını ekseriyetle dile getirilmiştir. Cavit Bey'in de yaptığı konuşmada;

*“Arkadaşlar! Tuz meselesini birkaç nokta-i nazardan düşünmek lazım. Fakir köylü ‘et pahalıdır’ diye yiyemiyor. Akşamları bir tuzlu çorba yapıyordu. Tuz fiyatını da, et fiyatına erİştireceğiz. Bu birincisi sonra ikincisi birçok kabile vardır. Mesela bizim daire-i intihabiye gibi Van, Bitlis, Kars, Bayezid gibi yerlerde bulunan kabileler birçok koyun beslerler. Bunlar koyunlarına behemehal tuz yedirmek mecburiyetindedir. Efendiler, tuz fiyatı üç kuruşa çıktıktan sonra tuz alıp hayvanlarına yedirmeyi azaltmışlardır. Yani üç kuruştan Hükümet tuz satamadı. Fiyatı yükselttik sarfiyat azaldı. Köylüler tuz alıp yediremiyor. Sonra bazı yerlerde tuzu kuyu veya membalardan çıkarırlar. Eğer tuz ucuz olursa kaçakçılık olmaz, hırsızlık olmaz, suiistimal olmaz. Ahali cebren üç kuruşa almaya mecburdur. Fakat köyüne gidip yirmi beş kuruşa satacak. Kağızman'da bizim tarafta, Oltu'da tuz kocaman dağ halindedir. Gelenler, geçenler vurur baltayı, biraz çıkarır gider. Kağızman'daki memlaha memuru ile görüştüm. Dedim ki nedir bu kaçakçılık siz bunları muhafaza edeceksiniz, falan edeceksiniz, burasını niçin muhafaza etmiyorsun? ‘Eğer muhafız verilirse kimseye bir parçacık şey kaptırmam’ dedi. Demek ki; bir tabur askeri tuz memlehasına gönderelim. Maruzatım, tuzun fiyatı artıkça kaçakçılığı da çoğaltacağız. O kaçakçılar dağın bir kanarından tuzu çalacak kaçacak, bu cihetten de sarfiyat azalacak. Sonra kaçakçılık yaptırmayacağız diye muhafaza memuru getireceğiz. Memura maaş vereceğiz. Zammettiğimiz o parayı da bu yolda sarf edeceğiz. Yani hesap edecek olursak netice itibariyle hiçbir vakit menfaat yoktur. Yalnız köylü ile Hazine'ye bir zarar hasıl olacaktır. Binaenaleyh reddini teklif ederim”.*²²⁸

Görüşmelerde kanun teklifi reddedilmiştir.

²²⁸ TBMM ZC, XII, s.247

2.2.2.5. Başkumandanlık Müddetinin Uzatılmasına Dair Kanun Hakkındaki Konuşması

31.10.1921 tarihinde Meclis'te "Baskumandanlık Müddetinin 05 Kasım'dan İtibaren Üç Ay Daha Temdidine Dair Kanun" görüşülmektedir. Bu kanunla Mustafa Kemal Paşa'ya daha önce 5 Ağustos'ta 3 aylığına verilen Baskumandanlık yetkisinin biteceği 5 Kasım'da 3 ay daha uzatılmasını öngörüyordu. Söz alan Cavid Bey;

"Baskumandan Paşa Hazretleri, Baskumandanlığa intihab olunduğu zaman Meclis'teki vaziyeti göz önüne getirelim. Düşman Eskişehir'i almış ve Erkan-ı Harbiye-i Umumiye Reisi Paşa'nın söylediği gibi ordumuz kuvvetiyle kahraman vaziyette değil, ezilerek, yıpranarak çekilmekle mecbur olduğu zaman geçtikçe bu malumatı alamadık. Ordumuz mağlup olarak, geçen gün Müdafaa-i Milliye Vekili de söyledi – mağlup olarak birkaç yede Sakarya'nın garbına çekilmiş, sülüs nispetinde tenakus etmiş bir şekilde idi. O vakit arkadaşlarımızın görgüsü, gerek buradaki arkadaşların akli erenlerin düşüncesi neticesi bu işe azimkar bir cehd ile çalışmak ve bu tarafa gelmek isteyen orduyu perişan etmek için son bir azimle çalışan düşmana karşı bir çare cihetini kararlaştırdılar ve bu çareyi de Mustafa Kemal Paşa Hazretlerine Baskumandanlığı ile temini imkanını gördüler. Neticede Baskumandan Paşa tayin olundu ve vazifeye başladı. İntihab olundu. Neticede ordu geriden tekmil milletin azmi ile kuvvetlendi. Müdafaa edilecek bir şekilde girdi. Cephanesini vesaitini ikmal etti. Düşmandan daha evvel hazırlanmak, mukabil bir taarruzla düşmanı atmak gayesini takip eden Paşa'nın, düşmanın hazırlanmasına vakit bırakmadan...Düşman, Sakarya'da bize çarptığı zaman bu düşmanı nasıl durduracağız diye...Ben pek eminim Baskumandan Paşa nasıl durduracağız diye düşünüyordu. Müteessir duruyordu zannediyorum. Belki başaramayacağız diye düşünüyordu. Değil mi Paşam. (Hayır! Hayır! Böyle değil sesleri) Düşman atıldı ve nihayet düşmanın taarruzlarına karşı iyi müdafaaalarla düşman ricat etti ve muzafferiyet temin edildi. Ben düşmanın kamilen ezilmiş bir vaziyette çekildiğine kail değilim. Düşmanlar geri çekilmiştir, fakat mahvolmuştur derecede değil. Bu araziyi yakmasaydı tekrar taarruz edebilecek kabiliyette idi, zannediyorum. Baskumandanı intihab ettiğimiz zaman düşman Eskişehir'in şarkında idi, şimdi de yine oradadır.Yalnız Ankara'ya gelip alamamış ve geri çekilmiştir. Meclis'i Ali

*Başkumandan istediği vazife henüz daha yarımır. Neticesini Başkumandanın bitirmesi lazımdır. O halde Başkumandanın vazifesine devam etmesi zaruridir bendeniz kanaatimce. Gelelim ikinci cihete, siyasi cihete: Eğer Başkumandanlık Kanununu tahdit ederek Başkumandanlıkta ibkasını temin etmezsek, hariç duyacak ve Türkiye Hükümeti gayesine vasıl olmuştur ve daha ileriye gitmekten sarf-ı nazar etmiştir' diyecek. Çünkü ne gaye ile biz Başkumandanlığı Paşaya verdiğimizizi biliyor. Yalnız, Meclis-i Ali, Başkumandan Paşa'nın talep ederek Meclis'in verdiği salahiyeti takyid etmek o başka bir meseledir. Size bu hususta bir şey söyleyemem. Başkumandan Paşa, Başkumandanlıkta kalmalıdır.*²²⁹

Kanun 13 redde karşılık 153 oyla kabul edilmiştir.²³⁰

2.2.2.6. Iğdır ve Kulp Kazaları Halkına Yapılacak Yardımla ilgili Konuşması

01.12.1921 tarihinde Cavid Bey, Iğdır ve Kulp kazalarının Ermeni mezaliminden çok zarar gördüğünü, bölgenin tekrar kalkınması için daha fazla yardıma ihtiyaç olduğunu belirterek Iğdır ve Sürmeli kazaları halkına yardım edilmesi hakkında Hükümet'e soru sormuştur. Sıhhiye Vekili Doktor Refik Bey ise Iğdır ve Sürmeli kazalarına 1000 lira yardım yapacaklarını beyan etmiş Genel Kurul da bunu yeterli görmüştür.²³¹

2.2.2.7. Şark Hudutları Dışındaki Yerlerden Anadolu'ya Göç eden Ahali'nin Durumuyla ilgili Konuşması

01. 12. 1921'de Cavit Bey ve arkadaşları tarafından Şark hudutları haricindeki yerlerden Türkiye'ye hicret etmiş olan ahalinin, muhacirlerin muaf oldukları maktu vergiyi ödememelerini öngören "muhaceret muafiyetinden" istifade ettirilmelerine dair tahrir sunulmuştur. Tahrir'de;

"Riyaseti Celile'ye Son Kars Konferansı ile kesin olarak çizilen Şark hudutları haricinde kalan İslâm ahaliden pek çokları Elviye-i Selase'ye, Iğdır ve

²²⁹ TBMM, GZC, c.2, s.415

²³⁰ TBMM, GZC, c.2, s.419

²³¹ TBMM ZC, c.14, s.422

Sürmeli kazalarına hicret etmektedirler. Bunlara Hükümet mülteci namını vermekte olduğundan maktu Vergi Kanunundaki muhacirin muafiyetinden istifade ettirilmiyor. Kanundaki muhacirin tâbir-i umumisine bu gibiler esasen dâhil olduğundan bu hususun Meclisi Ali'nin bir kararıyla acilen Heyet-i Vekile'ye tebliğini arz ederiz".²³²

Bu takrirle ilgili olarak görüşünü açıklayan Cavit Bey;

"Efendim, Elviye-i Selase'deki Asar, Emlak, Arazi ve Musakkafat vergilerine mukabil maktu vergi alınsın diye kabul buyurmuştunuz. Onda, muhacirin maktu vergiden muaf idi. Bu takrirden mevzubahis olunan kimseler, bu sefer konferansta belirlenen kati hududun haricinde kalmış olan kimselerdir. Bunlar memleketine geliyorlar. Esasen yerleri yurtları da yok. Bunların tercihen muafiyeti uygularken orada bir yanlışlıkla bunlara mülteci namı verilmiş ve mülteci olunca muhacirinin muafiyet kararından mahrum kalmışlar. Elleri arazisi yok, yeri yok, yurdu yok, bir köye yerleştirmişler. Maktu vergi istiyorlar, eğer aynı muafiyetten yararlanabilirler' diye bir karar lütfedilirse mesele hallolunur efendim"²³³

Genel Kurul'daki görüşmelerin sonunda takrir kabul edilmiştir.

2.2.2.8. Kars'ta Ziraat Bankası Şubesinin Açılmasına Dair Teklifi

Cavit Bey ve arkadaşları tarafından 22.01.1922 tarihinde Kars, Ardahan ve Artvin'de Ziraat Bankası açılmasına dair teklif kanun teklifi verilmiş, Heyet-i Umumiye tarafından tarihinde İktisat ve Muvazene-i Maliye Encümenlerine havale edilmişti.

Encümen'den Genel Kurul'a mazbatada; Kars, Ardahan ve Artvin vilayetlerinden toplanan maktu vergilerden hususi olarak ayrılan meblağın her 3 vilayette şube açılmasına kifayet edecek miktara henüz ulaşmamış olmasına rağmen diğer şube ve sandıklardan aktarmak suretiyle maktu paranın temin olunabileceği ve Rus idaresi zamanında müteaddit bankalarıyla muamele yapmaya alışmış olan bu

²³² TBMM ZC, XIV, s.419

²³³ TBMM ZC, XIV, s.419

bölge halkının ihtiyaçlarını temin için Kars, Ardahan, Artvin vilayetlerinde bir Ziraat Bankası şubesi açılmasını Genel Kurul'a önerdikleri belirtilmekteydi.²³⁴

Rus idaresi döneminde Rus otoritesi altında bulunan bankalardan işlem yapılmaktaydı. Ziraat Bankası Şubesinin açılmasıyla bölgedeki halka kolaylık tanınarak bölgenin Ziraat açısından gelişmesi sağlanmıştı.

2.2.2.9. Ceza Kanununda Değişiklik Teklifi İle İlgili Konuşması

Ceza Kanunu'nun kumarla meşgul olanların cezalandırılmasıyla ilgili maddelerinde değişiklik öngören teklif görüşülmektedir. Teklifte;

“Kumar oynayan ve oynatanlar ile Kumarbazlığı kar ve sanat kabul edip mahalli mahsusa halkı davet ile orada kumar oynamak için çağıran ve kabul eden para sarfeden kişiler (bir aydan altı aya kadar hapis) olunur ve (on liradan yüz liraya kadar) nakit ceza alınır ve kumar yerinde bulunan nakit ve eşya zabıt ve hazineye teslim olunarak nakitin dörtte biri araştırılan memura verilir”.

Cavit Bey, kumar oynayan vali ve kaymakam gibi makam sahibi kişilerin normal vatandaştan daha ağır cezaya çarptırılması gerektiğini belirtmiştir.

Kanun maddesine “kumar oynayan ve oynatan devlet memurunun görevden uzaklaştırılması” kaydı eklenerek Genel Kurul'da yapılan oylamada kanun teklifi kabul edilmiştir.²³⁵

2.2.2.10. Van'a Bağlı Everek ve Karkar Nahiyeleri'nin Kaldırılması Teklifi Hakkında Konuşması

Van vilayetinde Everek ve Karkar nahiyelerinin ahalisi olmadığı için kaldırılıp ahalisi kalabalık olan Zeylanderesi ve Sarısu nahiyelerinin ihdası hakkında görüşme yapılmaktadır.

²³⁴ BCA/030/10/210/430/16; (Nar, a.g.e, s.65)

²³⁵ TBMM ZC, XII, s.122

Cavit Bey'in, boş olan nahiyelerin kaldırılıp yerlerine kalabalık olan nahiyelerin kurulmasının uygun olduğuna dair sözlerinin de desteğiyle kanun teklifi Genel Kurul'dan geçmiştir.²³⁶

2.2.2.11. Müskirat Kanununun Uygulanmasıyla İlgili Konuşması

20.02.1922'de Müskirat Kanunu'na muhalefet etmekten suçlu bulunup cezalandırılan, ancak daha sonra suçsuz olduğu belirtilerek serbest bırakılan Dimitri kızı Temya'nın affıyla ilgili mesele görüşülmektedir. Dimitri kızı Temya'ya Müskirat Kanunu'na dayanarak verilen 750 lira cezanın kaldırılması üzerine söz alan Cavit Bey;

“Efendim, bendeniz meselenin şekli idarisi hakkında bir şey arz edeceğim: Bir kadın Men'i Müskirat Kanunu'na muhalif harekâtından dolayı mahkum olmuş; 'suçu yoktur' diyerek affedilmiş. Pekâlâ... Fakat Bu kadın aranmış, tutulmuş mahkemeye sevk edilmiş, mahkeme işgal edilmiş, hükmetmiş ve o hüküm Meclis'e gelmiş ve Meclis'in saatlerini de işgal etmiş. Buna sebebiyet veren memurlar hakkında hiçbir şey yapmıyorsunuz”²³⁷

Adliye Vekili Refik Bey ise bu olaylara sebep olan kişilerin takibe alındıklarını belirtmiştir.

2.2.2.12. Askeri Nakil Kanunu Hakkındaki Konuşması

18.04.1922'de Mükellefiyet-i Nakliye-i Askeriye Kanunu hakkında görüşme yapılmaktadır. Bu kanunun 12. Maddesi'nde;

“Bu kanun haricinde hiçbir kimse bedava nakliyat yapmaya mecbur tutulamaz. Aksi şekilde hareket edenler hakkında Takibat-ı Kanuniye uygulanacaktır” denmekteydi.

²³⁶ TBMM ZC, XII, s.117

²³⁷ TBMM ZC, XIX, s.368

Cavit Bey, bu kanunda halka nakliye araçlarıyla *bedava nakliyat yapmaya zorlayanlara* verilecek cezanın belirtilmediğine dikkat çekerek bu fiili işleyenlerin İstiklal Mahkemeleri'ne verilmesini teklif etmiştir.

Genel Kurul'da yapılan görüşmelerde Kanunun 12. Maddesi;

“Bu kanun haricinde hiçbir kimse zorla nakliyeye tabi tutulamaz. Aksi şekilde hareket edenler hakkında istiklal Mahkemeleri tarafından takibati kanuniye uygulanacaktır” denilerek değiştirilmiştir.²³⁸

2.2.2.13. Devlet Teşkilatı Kadroları'nın Düzenlenmesiyle İlgili Kanun Hakkındaki Konuşması

24. 04. 1922'de devlet daireleri kadrolarının vekaletlere karşılık encümenler tarafından tespit edilmesine dair tahrir sunulmuştu. Bu tahrirle devlet teşkilat ve kadrolarının düzenlenmesi teklif edilmekteydi. Genel Kurul'daki görüşmelerde devlet dairelerindeki fazla memur sayısının azaltılması, iş gören kişilerin işe alınması gerektiği ifade edilmişti. Cavit Bey de söz alarak;

“Biz fazla memurlarla fazla masraflarla kendimizi görmeyerek akıntı içerisinde yuvarlanıyoruz. Herkes Büyük Millet Meclisinden ibret alsın. Büyük Millet Meclisi mektep kanepesi üzerinde oturuyor, tahta sıralar üzerinde oturuyor, bunlar kadife, yıldızlı koltuklar değil, cilalı değildir. Millet isterse bunu altın yıldızlarla yıldızlardı. Bu bir misâldir, iktisada buradan başlamışızdır. Fakat idareyi emanet ettiğimiz eller yanlış yollara gitmişlerdir. Biz onları çevirmek mecburiyetindeyiz. Çevirmezsek kabahat bize aittir. Efendiler, biz buraya nasıl bir şey görmek için geldik. Yanlış gidiyoruz. Bu Hükümetin suikası değildir. Bakınız size arz edeyim; bugün İstanbul'dan bir miralay arkadaşımız geliyor. Orduda yer yok. Nereye koyacağız? Fırkalarda yer yok, bu arkadaş ne yapalım? Haydi filân hat kumandanlığı yapalım. Oraya tâyin edelim. Oraya gitsin. Bu suretle ümera-i askeriyeden büyük rütbeden bir çok kimseler, büyük rütbeli olduğu için ileri sevk edilemiyor. Artvin'den yeni gelen mebus arkadaşımız oradaki Hükümet, Rus zamanında dört beş memurla idare ediliyordu, şimdi otuz iki memur oldu diyor.

²³⁸ TBMM ZC, XIX, s.295

Artvin Mutasarrıfı buraya yazmıştır. On altı polis burada fazladır, fakat ne yapalım ki, getirdim. Harcırah olmadığı için geri gönderemiyorum diyor, orası; üç polisle idare olunur...Binaenaleyh böyle bilmeyerek, şu kadroyu şurada şöyle tatbik edeceğiz, böyle yapacağız diye bu milleti sürüm sürüm sürüklemiş gitmişiz efendiler.” demiştir.

Cavit Bey, konuşmasının devamında ülke kaynaklarının bilinçsizce kullanıldığını belirterek tasarruf konusunda her fedakarlığı yaparak israfı önlemek gerektiğini vurgulamıştır.²³⁹

Mecliste yapılan görüşmeler sonunda israfın önüne geçilmesi yönünde önlemler alınmasına karar verilmiştir.

2.3. Piroğlu Fahrettin Bey (Erdoğan)

2.3.1. Hayatı

1874'te Divriği'nin Yağbasan köyünde doğdu. Ailesi 18. Yüzyılda buraya yerleşen Horasan Türkmenlerinden Garip Musa Ocağı'na bağlı Pirzade Mehmet Ağa'nın oğludur. İlk ve orta öğrenimini Divriği İptidaî Mektebi ve Rüştüyesinde tamamladıktan sonra İstanbul'da ticaret yapan amcası Musa Ağa'nın yanına gelerek özel hocalardan bilgi ve görgüsünü artırdı. Abdülhamit karşıtlarının etkisiyle Türklük ve vatanperverlik coşkusu içinde Namık Kemal ve Mithat Paşa'nın tesirinde kaldı.

Bu ortamda yapılan baskılardan yılarak, 1892'de Bulgaristan'a gitti. Rusçuk'ta Sivas ve Erzincanlı göçmenlerle temas kurarak milliyetçi görüş etrafında birleşmelerine çalıştı. 1894'te Romanya'ya (İbrail) geçip, Türklerin durumuyla ilgili incelemelerini sürdürdü. İstanbul'a dönmesinin sakıncalı olduğu bildirilmesi üzerine 1897'de vapurla Batum'a oradan da Sarıkamış'a (Asbuğa köyüne) yerleşti. Burada bir yandan Türklerin Anadolu içlerine göçüne engel olmaya çalışırken, diğer yandan da Rus ve Ermenilere karşı mücadele etti. Kafkasya'daki inkılâpçılarla birleşerek Türk Konsoloslarının verdikleri direktifleri dairesinde örgütlenmeye gayret etti.

²³⁹ TBMM ZC, XIX, s.384

Kayınpederi ile ziyaretine gittiği Hacibektaş Dergâhı'ndan seferberlik ilânı üzerine Kars'a dönerken Batum'da tevkif edildi. Ancak kaçarak Kars'a geldi. Çalışmalarına devam ederken, İsmail Ağa'nın evini basanlar tarafından yaralandı ve aylardır arandığı için tutuklanarak Sarıkamış, Kars Hapishanesi'nde 20 gün kaldıktan sonra, siyasî tutuklu olarak bulunduğu Rostov-Harkof hapishanesine oradan da Orenburg'a sürgün edildi. Bir süre sonra takipli olarak serbest bırakıldı. Burada Türk ve İslam cemiyetlerinde çalıştı. Kars'tan gelen esir Türklere yardım için bağış topladı.

1917 Rus ihtilalinde Orenburg'dan kaçarak Buhara'ya oradan Bakû'ye ve Kars'a geldi. Ruslar çekilmeye başladığı için Ermenilerle mücadeleye başladı, burada bir halk hükümeti kurulunca belediye üyesi olarak çalıştı.

Osmanlı Ordusu'nun Kars'ı ilk işgalinde Yakup Şevki ve Kâzım Paşa'yla tanışarak onlara sivil müşavirlik yaptı. Savaşta yetim kalan 600 Türk çocuğunu koruma altına alarak okula yerleştirdi. Türkleri orduya kaydettirerek silah ve cephanelerini temin etti. Ruslardan kalan silah ve mühimmatın Ermenilerin eline geçmemesi için kurdukları teşkilatta önemli hizmetler verdi.

Mondros Mütarekesi üzerine Türk Ordusu Kafkasya ve Kars'tan çekilince, yeniden Ermenilerle mücadeleye girişti. Kurulan geçici Millî Şûra Hükümeti'nin başkanı oldu. Güneybatı Kafkas Cumhuriyeti'nin kurulmasına öncülük ederek, Cihangiroğlu İbrahim Bey'in Cumhurbaşkanı olduğu hükümette Hariciye Nazırlığını üstlendi. Mustafa Kemal Paşa ve Kâzım Karabekir ile temas için Erzurum'a gelince İngilizler tarafından tutuklanmaktan kurtuldu. Kars adına Erzurum Kongresi'nde iken itilaf Devletleri temsilcilerine çektiği protesto telgrafları üzerine İngilizler tutuklanmasını istedi. Fakat 3. Tümen Komutanı Halit Bey'in Oltu'ya götürmesiyle girişimleri sonuçsuz kaldı. Kars'ın ve Ardahan'ın kurtarılmasında milis kuvvetleri ile 9. Tümen emrinde çalıştı.

Kars'ın anavatana katılması ile milletvekili seçilerek, 1 Eylül 1921'de Meclis'e katıldı. Meclis'te Dilekçe, Tapu Kadastro, Sağlık komisyonlarında çalıştı. Kürsüde 1 konuşma yaptı. 1 soru önergesi verdi.

Milletvekilliği sona erince Kars'a döndü. Ticaretle uğraştı. Genel Meclis Üyesi olarak görev yaptı. Çocuk Esirgeme Kurumu, Türk Ocaklarında ve CHP'de faal olarak görev aldı.

1937'de Ankara'ya yerleşti. 25 Mayıs 1958'de öldü. Evli olup bir çocuk babasıydı. Anılarını 1954'te "Türk Ellerinde Hatıralarım" adıyla yayımladı. Kafkasya'daki mücadelesine dair elindeki belgeleri Türk İnkılâp Tarihi Enstitüsü'ne vererek şeref diploması aldı.²⁴⁰

2.3.2. TBMM Öncesi Faaliyetleri

Kafkas İslam örgütü olan Cemiyet-i Hayriye'nin Kars temsilcileri olan Karaşarlı Rıza ve Yusuf Kenan Beylerin katılımıyla 1917 Nisan'ında kurulan Kars Gizli İslam Komitesi, Ermeni mezalimine karşılık verebilmek için çalışmalar yapmıştır.²⁴¹ Kars Gizli İslam Komitesi'ne katılan Fahrettin Bey Sarıkamış'ta görev almıştır. Komite, halkın korunması için silah ve para dağıtma işlerini organize etmiştir.²⁴²

Fahrettin Bey'in başkanlığında 05 Kasım 1918'de kurulan Kars Milli İslam Şurâsı Elviye-i Selâse'de siyasi birliği sağlamak maksadı ile vilayet kongresi yapılmasına çalışmıştı.²⁴³

15 Kasım 1918'de yapılan kongrede "Kars İslam Şurâsı Merkezi Umumi" kurularak şura başkan yardımcılığına getirilen Fahrettin Bey, 30 Kasım 1918'de yapılan II. Kars Kongresi'nde oluşturulan 12 kişilik heyette de görev almıştır.²⁴⁴

17 Ocak 1918'de kurulan Cenub-î Garbi Kafkas Hükümeti'nde Hariciye Nazırlığına atanan Fahrettin Bey Osmanlı Devletiyle ilişkileri geliştirmek

²⁴⁰ Öztürk, **TBMM Albümü**, s.612; Nar, **a.g.e.**, s.80

²⁴¹ Dayı, **Elviye-i Selâse'de (Kars, Ardahan, Batum) Milli Teşkilatlanma**, s.31

²⁴² Erdoğan, **Türk Ellerinde Hatıralarım**, 160; Nar, **a.g.e.**, s.80

²⁴³ TBMM Kültür, Sanat Yayın Kurulu ile Türkiye Bankalar Birliği, **Anadolu Ulusal ve Yerel Kongreler ve Kongre Kentleri Bibliyografyası**, s.23; Nar, **a.g.e.**, s.81

²⁴⁴ Dayı, **Elviye-i Selâse'de Milli Teşkilatlanma**, s.94

maksadıyla Erzurum'a gönderilmiştir.²⁴⁵ 03 Mart 1919'da Erzurum'a hareket eden Fahrettin Bey, Erzurum'da görüştüğü Yakup Şevki Paşa'dan silah talebinde bulunmuştu. Yakup Şevki Paşa ise Ruslardan kalan tek ateşli, barutla atılan silahları vermeyi teklif etmişse de Fahrettin Bey, bu eski tip silahların işlerine yaramayacağı gerekçesiyle almayı kabul etmemiştir.

Fahrettin Bey, Yakup Şevki Paşa'nın Erzurum'dan ayrılmasından sonra bu görevi devralan Miralay Rüştü Bey'e de silah yardımı konusunda taleplerin iletmişti.

Erzurum'da bulunduğu sıralarda Vilâyat-ı Şarkiye Cemiyeti'ni ziyaret ederek Cevat Bey ve Albayrak Gazetesi Müdürü Süleyman Necati Bey'le görüşerek onların teşvikiyle 17 Nisan 1919'da bir beyanname yayınlamıştı.²⁴⁶ Evliye-i Selâse'deki insanların yaşadığı sıkıntıdan ve istiklal mücadelesinden bahsedilen metinde, düşmanların Ermenileri kullandığını buna karşın Türklerin Cenub-î Garbi Kafkas Hükümeti'ni kurarak var olma mücadelesini devam ettirdiklerini vurgulamaktaydı.²⁴⁷

Kars Gizli İslam Komitesi bölgede askeri teşkilatlanmanın sağlanması için 30 Ocak'ta Kars İslamları Askeri Meclisi Kongresi toplanmıştı, kongreye Fahrettin Bey de katılmıştı.²⁴⁸

Fahrettin Bey, Oltu ve Narman'da Ermeni zulmünden kaçan halkın göçünü önlemek için bir milli teşkilatın kurulmasını sağlamıştı.²⁴⁹ Fahrettin Bey, Oltu Şurâ Hükümeti'ni ziyaret eden Azerbaycan Heyeti incelemelerde bulunan Miralay Yedigarov İsmail, Yusuf Kenan ve Nazaralioğlu İsmail Beyler ile görüşmüştür. Fahrettin Bey onlara, "*Askeri yardımlar gönderilemiyorsa, Ermenilerle ara sıra çarpışıp kuvvetlerinizi geçici bir zaman için o tarafa çekmeye gayret ediniz. Biz de Türk orduları ile gelip size yardım ederiz*" şeklinde vaatte bulunmuştu.²⁵⁰

²⁴⁵ Erdoğan, **Türk Elllerinde Hatıralarım**, s.236; Nar, **a.g.e**, s.81

²⁴⁶ Kırzioğlu, **Milli Mücadelede Kars**, s.28; ; Nar, **a.g.e**, s.

²⁴⁷ Erdoğan, **a.g.e**, s.244

²⁴⁸ Dayı, **Elviye-i Selâse'de Milli Teşkilatlanma**, s.121, Kırzioğlu, **Milli Mücadelede Kars**, s.35

²⁴⁹ Dayı, **Elviye-i Selâse'de Milli Teşkilatlanma**, s.208

²⁵⁰ Erdoğan, **a.g.e**, s.219

2.3.4. TBMM'deki Faaliyetleri

2.3.4.1. Nahiye Kanunuyla ilgili Konuşması

18.3. 1922'de Nahiye Kanunu hakkında Dâhiliye Encümeninin de yapılan görüşmelerde Fahreddin Bey ve arkadaşları tarafından Meclis'e sunulan taktir şu şekildedir; 207 TBMM ZC, XI, s.406-407

“Seçmenlerin etkilenmesine fırsat tanımamak için bir gözü siyah, bir gözü beyaz bırakılmış iki gözlü bir sandığa perde arkasında taş koyarak köy seçimlerinin yapılmasını teklif ederiz. Bu yönün düzenlenmesiyle maddenin değiştirilmesini, sonra encümene iadesini teklif ederiz”

Bu taktirin Meclis tarafından reddedilmesinin ardından Ali Rıza Bey, düşüncelerini şöyle dile getirmişti;

“Bendeniz, okunan şeyin ne sebeple reddolunduğunu itiraf edeyim ki, iyi anlamadım. Ancak arkadaşımın anlattığına göre bizim fikrimiz iyi anlaşılmamış. Namzet meselesi ileri sürülüyor. Bu kolaydır. Meselâ; köylerden çekilen seçmenler nahiye merkezine yığılacak Yani oy vermeye hakkı olanlar toplanacak ve Şurâ'ya ne kadar adam lazım? On veya yirmi. Toplanan halktan sual edilecek Onlar gösterecekler: Mesela Ali, Veli, Hasan. Bu isimler aday olarak yazılacak. Buların sırasıyla isimleri yazıldıktan sonra sırayla onlara yuvarlak usulüyle oy verilir. Bilahare aldıkları oylar tespit edilir. Hangisi kazandıysa onlar olur. Yani adaylar, hiç kimse tarafından seçilmeyecek. Yine o seçime, hakkı olan insanlar tarafından gösterilecek ve kendileri tarafından kesin olarak seçilecekler. Bizim maksadımız buydu. Böyle olursa seçmenler hiçbir tesir altında kalmazdı. Pusula usulüyle halkımız okur yazar olmadığından suiistimale maruz kalınır. Teklifimiz bunun içindir. Aday meselesine gelince; mesela Şurâ yirmi, otuz kişiden oluşacaksa, seçim yerine gelen oy sahiplerine teklif olunacaktır. Kimi seçiyorsunuz? Tabi arada bir konuşma olacak. Eğer uzlaşma sağlanırsa mesela, otuz kişi gösterirler. Yok ihtilaf olursa arkadaşlar arasından daha fazla adam gösterirler, bilahare oy toplanır, onlardan kim kazanırsa aza olur. Maruzatım bundan ibarettir”

Karahisar-ı Şarki Milletvekili Mustafa Bey'in bu usulün güvenilmez olduğunu söylemesi üzerine Fahrettin Bey itiraz ederek şunları söyledi;

“Efendim oraya birikmiş olan halk kendi içlerinden seçecekler. Yabancı olmayacak. Şimdi bizim usulümüzle, yani pusula ile rey atmak usulünde ekser köylerimizde hattâ bura köylerinde de okuyup yazan çok olmadığı için, seçimi vaktinde usulüyle yapmak, yalnız yazıcıların oynayacağı role bağlıdır. Teklifimizin Kabul edilmesini istirham ediyoruz”

Bunun üzerine Mentеше Milletvekili Tevfik Bey'in, *“Bu usulle halkı okuyup yazma ihtiyacından uzaklaştırıyorsunuz”* demesi üzerine Fahreddin Bey söz hakkı alarak şunları söylemiştir;

“Şimdi oraya biriken komisyon tabî Müntahib-i evvellerin, oy hakkı olanların adlarını deftere yazıyor. Sandık kilitli olarak heyet huzuruna geliyor. Perde arkasına konulduktan sonra gösterilen adayların isimlerini kâtip okuyor. Meselâ: Tevfik Rüşdü'nün intihabıdır. Herkes gidiyor. isterse beyaz istemezse siyah yuvarlak atıp çıkıyor. Ama burada pusula usulünde yazıcılar tarafından tesir yapılıyor. Çünkü kendi yazamıyor. Yazıcı istediğini yazıp veriyor. Ama perde arkasına gittiği vakit yalnız kendi vicdanı, kendi Allah'ı vardır. Bundan başka kimse yoktur. İsterse beyaz atar, istemezse siyah atar. Her tesirden uzak olur”

Bu önerge Meclisin oyuna sunulmuş ve reddedilmiştir.²⁵¹

2.3.4.2. Terkedilmiş Malların İdaresi İlgili Düzenleme Hakkında Konuşması

16.04.1922'de, düşman işgalinden kurtulan bölgelerde terkedilmiş ve sahihsiz kalmış malların Hükümetçe idare edilerek bunların kira parası ve hasılatı hazineye konmasını öngören kanun teklifi görüşülmektedir.²⁵² Kanun tasarısıyla ilgili olarak söz alan Fahrettin Bey, bu konudaki düşüncelerini şöyle dile getirmiştir;

²⁵¹ TBMM ZC, C.XVIII, s.398-403

²⁵² Rıdvan Akın, **Birinci Meclis Döneminde Devlet Erkları ve İdare**, İstanbul, İletişim Yayınları, 2001, s.265; ; Nar, a.g.e, s.86

“Efendiler, bu meselenin Evliye-i Selâse’yle ilgisi olduğu için bendeniz birkaç söz söyleyeceğim. Emlali menkule; memleketimiz düşman elinden kurtulduktan sonra tabii alınan alındı, satılan satıldı. Bu hususa dair bir şey söylemeyeceğim. Çünkü bu emvali menkuledir. Yalnız binalar kalmıştır ki, Hükümet bunları kiraya veriyor, icarını alıyor. Emlali gayrimenkuleden bizde (250) pare karye var. Bunlarda Ruslar, Ermeniler Rumlar sakin idi. Rumlar zaten hicret etmişler, gitmişler Teselya kıtasına. Ermeniler de komşularını katletmişler ve gitmişler, Revadaki kuvvetlerine iltihak etmişlerdi. Şimdi o taraftaki olan İslamlar hicret ederek geliyorlar ve bu köylerde sakin oluyorlar. Bizim Elviye-i Selase’de bulunan arazi mülk değil, bunlar hazinenin malıdır. 93’te Elviye-i Selase terhin olunarak kaldırdı vakitte hicret eden İslamların arazisini Ruslar almış, parasını vermiş ve yine Türkiye’den giden Rumlara, Ermenilere taksim etmiş. Bunlar da bu araziye terk edip çıkıp gitmişlerdir. Bizim arazide alım satım yoktur. Ama Revan tarafından (300) pare karyenin ahali hicret ederek gelmiş ve bu kuraya yerleşmişlerdir. Onların arazileri kıymetli araziler, Ruslar onları başka suretle idare ediyorlardı. Çünkü İranîlerden alınmış, Ruslar kendi taraflarına ilhak etmişler. Orayı başka kanunla idare ediyorlardı. Elviye-i Selase emanet olduğu için yalnız koçanlarını eline vermek suretiyle vergilerini vererek Hazineye mal etmişler. Zira bu terhin olarak bırakılan arazinin müddeti ikmal edilip Osmanlı Hükümeti bunu geriye istediği vakit işte halkın yedinden aldığı koçanları ile mülklerini satmışlar. Hazine’ye de mal olmuştur diye bunu bir vesika olmak üzere tutmuştur. Şimdi bu arazi bu tarafta kaldı. O taraftan hicret eden ahali iskan ediliyor. Şimdi o tarafta onların kalan arazilerinde Ermeniler oturmuşlar, bunların buradaki kalan arazisine Hükümet, emvali metruke, emvali gayrimenkule diye vaziyet eder. Hükümet de bunu kira ile verirse doğru olmaz. Çünkü bunlardan kira alınması doğru değildir. Herhalde bendeniz rica ediyorum ki, bu kanun Elviye-i Selase halkına teşmil edilmesin”²⁵³

²⁵³ TBMM ZC, C.XIX, s.216-219

Fahrettin Bey'in teklifinin Genel Kurul'da kabul edilmeyip Söz konusu kanun tasarısının 1. Maddesi Genel Kurul'un 20 Nisan 1922'de yaptığı oturumda değiştirilmeden onaylanmıştır.²⁵⁴

B. Ardahan Milletvekillerinin Çalışmaları

1. Milletvekillerinin Seçilmesi

13 Nisan 1919'da İngilizlerin 20 Nisan'da da Gürcülerin işgaline giren Ardahan, 22 Şubat 1921 tarihinde TBMM'nin, Gürcülere verdiği nota üzerine 23 Şubat'ta boşaltılmıştı. Ardından Yüzbaşı Osman Server Bey'in birlikleri şehre girmiş, 24 Şubat'ta da TBMM'ye telgrafla bildirilmişti. 7 Temmuz 1921 tarihinde Meclis'te kabul edilen yasa ile de Mutasarrıflık haline getirilen Ardahan'ın Meclis'te temsil hakkı doğmuştu.²⁵⁵

Ardahan'da yapılan ilk seçimde TBMM, Malta'dan Ankara'ya yeni dönen Ali Fethi (Okyar) ile Ziraat Vekili Sabri Bey'i aday göstermiş, ancak Ardahanlılar bu iki ismi seçmemişlerdir. Ancak daha sonra yeniden yapılan seçimlerde Hilmi Bey ve Osman Server Bey TBMM'ye seçilerek görevlerine başlamışlardı.²⁵⁶

2. Milletvekillerinin Faaliyetleri

2.1. Osman Server Bey (Atabek)

1886'da halen Gürcistan sınırları içinde bulunan Ahıska kendinde doğdu. Eşraftan Feyzullah Esat Efendi'nin oğludur. İlk ve orta öğrenimini tamamladıktan sonra Almanya Freiburg Yüksek Maden Mühendis Mektebi, Breslau Yüksek Ziraat Mektebi ve Petersburg Hukuk Fakültesi'nde öğrenim görerek diploma aldı.

I. dünya Savaşı'nda yurdunun düşman işgaline uğraması üzerine kurulan silahlı milis kuvvetleri ile Gürcü ve Ermenilerle çatışmalara girdi. "Milli İslam Şurası" ve "Güneybatı Kafkasya Cumhuriyeti"nin kurulmasında etkili çalışmalar

²⁵⁴ TBMM ZC, C.XIX, s.309

²⁵⁵ Erdaş, a.g.e, s.124-125, Kurat, a.g.e, s.86, www.ahıska.org.tr (Kültür ve Tarih sitesi, 06.10.2006)

²⁵⁶ Kurat, a.g.e, s.86

yaptı. Son bölge hükümeti tarafından İstanbul'a temsilci olarak gönderildi. Güneybatı Kafkasya Cumhuriyeti'nin sınırlarını gösteren İngilizce ve Fransızca olarak bastırıldığı harita ve broşürleri İstanbul'daki İtilaf Devletleri Temsilcilikleri'ne verdi. Ayrıca Amerika, İngiltere ve Fransa'ya giden yolcularla bu ülkelere de göndererek Erzurum'a döndü.

TBMM'nin I. Dönemi için yapılan seçimlerde Ardahan milletvekili oldu. Ancak sağlık durumunun elvermemesi nedeniyle 5 Ocak 1922 tarihinde Meclis'e katıldı. Çoruh yöresinde maden araştırmak üzere 3 ay izinli sayılarak Meclis'ten ayrıldı. Son toplantı yılında Bayındırlık ve İktisat Komisyonlarında çalıştı. I. Dönem'de milletvekilliği sona erince maden mühendisi olarak 15 Mayıs 1924-15 Ekim 1924 tarihlerinde Kuvarshan fabrikasında, 15 Nisan 1928-15 Temmuz 1928'de İstanbul Civa Madeni Ltd. Şti.'de çalıştı. 15 Ağustos 1928-1 Mart 1931 tarihlerinde Kars Belediyesi'nde mühendis olarak çalıştı. 1931-1936 yıllarında İzmir Civa Tic.Ltd.Şti ve Muğla-İzmir zımpara madenlerinde görev aldı. 28 Şubat 1936'da Maden Tetkik ve Arama Enstitüsü'ne girerek 1 Ağustos 1946 tarihine kadar çeşitli görevlerde bulunduktan sonra yaş sınırından emekliye ayrıldı. 4 Eylül 1946'da Bakanlık kararıyla yeniden hizmete alındı ise de 31 Mart 1949'da istifa etmek suretiyle ayrıldı.

13 Aralık 1962'de İzmir'de öldü. Evli olup 2 çocuk babası idi. Meclisteki işlemlerde adı bazen "Osman Server Bey" olarak geçmektedir.²⁵⁷

2.2.1. TBMM Öncesi Faaliyetleri

Mondros mütarekesi imzalandıktan sonra bölgeyi Gürcü ve Ermenilere karşı korumak amacıyla "Ahıska Hükümet-i Muvakkatası" kurulmuştu. Geçici Hükümet yöneticileri bölgeyi boşaltmaya karar veren Osmanlı Ordusu'nu bu karardan vazgeçirmek amacıyla 9. Ordu Komutanı Yakup Şevki Paşa'ya müracaat ederek Osmanlı Hükümeti'nden çekilmemesini, aksi durumda ise yeterli kuvvet ve silah bırakılmasını talep etmişlerdi. Bunun için 3. Fırka kumandanı Halid Bey'i de aracı olarak seçmişlerdi. Halid Bey, Osmanlı Ordusu bölgeyi boşalttıktan sonra

²⁵⁷ Fahri Çoker, **Türk Parlamento Tarihi, c.I**, Ankara, TBMM Vakfı Yayınları, a.g.e, s.23-24

Ahıska'nın savunmasız kalmaması için 500 kadar asker ve yeteri kadar subayı terhis ederek milis bir kuvvet oluşturulmuştu. Silah ve cephane yardımı da yapılan alayın başına Osman Server Bey getirilmişti.²⁵⁸

14 Kasım 1918'de Kars'ta yapılan Kars İslam Şurası'na "Ahıska Hükümet-i Muvakkatası" Murahhası olarak katılan Server Bey, 07-09 Ocak 1919'da yapılan II. Ardahan Kongresi'ne de iştirak etmiştir.²⁵⁹

Server Bey, Ocak 1919'da kurulan Cenûb-i Garbî Kafkas Hükümeti tarafından, Hükümetin tanıtılması için Batum'a gönderilmiştir. Cenûb-i Garbî Kafkas Hükümeti Batum milletvekilleri Abdiğazade Ali Efendi ve Ali Rıza Bey'lerin de refakatinde Batum'da bulunan İngiliz Komutanla görüşmüştür. Görüşmede İngiliz General, heyete "Müslümanlar menfaatine muvafık yürüyeceğiz" demiştir.²⁶⁰

Ancak 11 Aralık'ta Ahıska'yı işgal eden Gürcülerin tutukladığı Milli Şura temsilcilerinin serbest bırakılması için yaptığı girişimlerin sonuçsuz kalması üzerine Server Bey, Gürcülere karşı harekete geçti. Ahıska'da Server Bey ve Afzal Beyler, Ahılkelek'te Kaymakam Yasin Beylerin ortak hareketiyle Gürcüler bölgeden püskürtülmüştü. 01 Mart'ta karşı saldırıya geçen Gürcülerin yeniden Ahıska'yı işgal etmesi üzerine halk Osman Server Bey'e müracaat ederek yardım istemiştir. Artvin-Ardahan yoluyla Posof'a gelen Osman Server Bey, daha önce 3. Fırka kumandanı Halid Bey'in yardımlarıyla teşkil edilen 500 kişilik birliğe ilave olarak ahaliden topladığı milislerle birlikte Gürcülerin üzerine yürüyerek Borcom boğazının ötesine çekilmesini sağlamıştı. Ancak Mart sonlarında 28 bin kişilik Gürcü ordusu karşı saldırıya geçmesi üzerine Posof'a çekilmek zorunda kalmıştır.²⁶¹

İngilizler tarafından 12 Nisan 1919'da Cenüb-i Garbi Kafkas Hükümeti yıkıldıktan sonra Ahılkelek üzerinden harekete geçen Gürcüleri 19 Nisan'da Ardahan'da Dikan köyünde topçu ateşi ile karşılayan Server Bey, Gürcülere zayıat

²⁵⁸ Gökdemir, *Cenûb-i Garbî Kafkas Hükümeti*, s.38-42

²⁵⁹ Gökdemir, *Cenûb-i Garbî Kafkas Hükümeti*, s.65, 79

²⁶⁰ Gökdemir, *Cenûb-i Garbî Kafkas Hükümeti*, s.97,100

²⁶¹ Gökdemir, *Cenûb-i Garbî Kafkas Hükümeti*, s.127-130

verdimiş, ancak 20 Nisan'da geri çekilerek topları önce Göle'ye daha sonra Oltu'ya getirerek 3.Fırka kumandanı Halid Bey'e teslim etmiştir.²⁶²

Osman Server Bey'in gayretleriyle Aralık 1919'da Batum'da "Güney Batı Kafkasya Devleti" adıyla Fransızca bir kitap yayımlanarak İtilaf Devletlerine ve İngiltere'ye takdim edilmişti. Yine Osman Server Bey İstanbul'da Yunus Nadi Bey'in Yeni Gün gazetesinde "Cenub-i Garbî Kafkasya Neresidir." "Cenub-i Garbî Kafkasya'nın Amâl ve Metâlîbi" başlıklı makaleler yazarak kamuoyunun dikkatini Elviye-i Selâse üzerine çekmeye çalışmıştır.²⁶³

TBMM'nin 21/22 Şubat 1921'de yaptığı toplantıda Ardahan ve Artvin'in Gürcü işgalinden kurtarılması kararlaştırılmıştı. Konu hakkında Gürcistan Büyükelçisi'nin bilgilendirilmesi üzerine 23 Şubat 1921 tarihinde Gürcistan ordusu Ardahan'ı boşaltmıştı. Gürcülerin Ardahan'ı boşaltmasından yaklaşık 2 saat sonra Merdinik (Göle) Müfrezesinden Osman Server Bey, şehre girmiştir.²⁶⁴

2.3.2. TBMM'deki Faaliyetleri

09.01.1922 tarihinde Genel Kurul'da yapılan oylamada Osman Server Bey'in mebusluğa intihabı onaylanmıştır. Server Bey'in, mebusluğa intihabındaki gecikmesinin hastalığından kaynaklandığı tıbbî raporlarla tespit edilmiştir.²⁶⁵

2.3.2.1. Bakır Madenlerinde Tetkikat Yapmak Üzere Görevlendirilmesi

Server Bey, İktisat Vekaleti'nin tavsiyesi Hükümet'in talebi üzerine Çoruh vadisindeki bakır madenlerinde tetkikat yapmak üzere TBMM tarafından 11.02.1922 tarihindeki oturumda 3 ay izinli olarak gönderilmesi kararlaştırılmıştır.²⁶⁶

²⁶² Gökdemir, *Cenûb-i Garbî Kafkas Hükümeti*, s.172

²⁶³ Gökdemir, *Cenûb-i Garbî Kafkas Hükümeti*, s.195-197

²⁶⁴ Enver Konukçu, *Ardahan Tarihi*, Ardahan Valiliği Kültür Yayınları, Ankara, 1999, s.247-248

²⁶⁵ TBMM, ZC, c.16, s.11

²⁶⁶ TBMM, ZC, c.16, s.276

2.3.2.2. Kars, Ardahan ve Artvin'de Ziraat Bankası Şubeleri Açılmasına Dair Takrir

Kars mebusları Fahreddin ve Ali Rıza Bey'le birlikte verdiği Kars, Ardahan ve Artvin'de Ziraat Bankası şubeleri açılmasına dair TBMM'ne verilen ve 18.02.1922 tarihinde görüşülen kanun teklifinde; Anavatan'a yeni katılan Kars ve Ardahan ve Artvin'de para hareketlerini gerçekleştiren herhangi bir kurumun bulunmamasından dolayı ticari işlemlerde sıkıntılar yaşandığı, bundan ötürü de ticari hayatın sekteye uğradığı, Posta idaresinin de para nakillerini de yapmamasından bu müşkülâtın giderilmesi imkanının da olmadığı, bundan dolayı ülkenin diğer bölgelerinde olduğu gibi bu livalarda da Ziraat Bankası'nın açılması talep edilmektedir.²⁶⁷

Kanun teklifi ile bölgede Ziraat Bankası'nın açılması sağlanmıştı.

2.3.2.3. Kennedy ve Chester Projesi ile İlgili Teklifi

26 Şubat 1923 tarihli Genel Kurul toplantısında; Osman Server Bey, Anadolu'da demiryolları ve limanlar inşa edilmesi için Kennedy ve Chester ile akdedilmiş olan mukavelelerin İktisat ve Nafia Encümenlerinde hukuka ait mühim meseleler müzakere edilmeden veyahut müzakere edilip de ehemmiyet verilmeden geçildiğini belirterek projenin Adliye Encümeni'nde de müzakere edilmesine dair takriri okunmuştur.²⁶⁸

²⁶⁷ TBMM, ZC, c.17, s.3-4

²⁶⁸ İlk olarak 1908 yılında Osmanlı Hükümeti ile sözleşme yapan ABD'li amiral Chester'ın gündeme getirdiği proje Meclis-i Mebusan tarafından çeşitli sebeplerle yürürlüğe konmamıştı. 1922 yılında tekrar gündeme gelen proje, 30 Ocak 1923'te Heyet-i Vekile'de karara bağlanmış sözleşme aynı gün TBMM'nin onayına sunulmuş, 08 Nisan 1923'teki oturumunda onaylanmıştır. Kanadalı Kennedy'nin de dahil olduğu projeye göre, söz konusu şirket Doğu Anadolu, Karadeniz, Doğu Akdeniz ve Musul ile Süleymaniye'yi kapsayacak 4400 km demiryolu ağı ve üç liman inşa edecekti. Buna karşılık olarak demiryolunun her iki yanından 20 km'lik şerit içindeki tüm madenleri 99 yılına işletme hakkını elde etmişti. Ne var ki Lozan görüşmelerinde Musul sorunun çözülememesi, öte yandan söz konusu şirketin ABD Hükümeti tarafından desteklenmemesi gibi nedenlerle projeye başlanamamış, 08 Aralık 1923 tarihinde de TBMM tarafından sözleşme feshedilmiştir. (Bige Sükan Yavuz, "Fransız Belgeleri Işığında Chester Demiryolu Projesi", *Atatürk Yolu Dergisi*, Ankara Üniversitesi, S.24, Kasım 1999-2003, s.527-561)

Genel Kurul'un 26.02.1923 tarihli oturumunda yapılan görüşmede söz alan Server Bey;

“Arkadaşlar, Chester Projesini tasdik veya imza edip biz Türkiye'yi yüz sene için Chester'in eline veriyoruz. O Chester'in projesini gayet dikkatle tetkik etmek lâzımdır...Bir mesele çıktı ki, Chester su kuvvetini kendisi için kullanabilir mi? O vakit Hükümetin ilki tane murahhası vardı. Biri Ziya Bey, birisi de Muhtar Bey. Muhtar Bey'den sorduk 'Chester Türkiye'de bulunan suları kullanabilir mi?' Ondan sonra Muhtar Bey çıktı, dedi ki: Evet. Evet mi, hayır mı? Bu meseleler noktası noktasına tetkik edilir ve öyle tasdik olunur. Bu hakikaten çok düşünülecek bir şeydir. Nitekim bizim şimdi Nafia Encümeninde bir tane mütehassisimiz vardı. Meselâ Soysalı arkadaşımız söyledi ki, 'bizim Posta İdaresi'nin pasta ve mektuplarını göndermek için Chester mecbur mudur? Posta aynı şirkettir. Aynı şirket olduğu halde şirketten posta ücreti alsın, vagonlar alsın. Halbuki öyle değildir. Chester bir şirkettir. Posta bir Hükümet müessesesidir. Ondan sonra posta ve telgraf memlekete ziyana da çalışabilir. Onun için bizim içirimizde mütehassıs yoktur. Bir mütehassısın eline geçmesine lüzum vardır. Her halde bir mütehassıs tarafından tetkik edilsin. Çünkü bu yüz senelik bir meseledir. Şaka değil” diyerek gelecekte yaşanabilecek konuları vurgulamış, konunun iyice değerlendirilmesini talep etmiştir.²⁶⁹

2.3.2.4. Genel Kurul'da Sigara İçenlere Para Cezası Verilmesine Dair Teklifi

Server Bey, Genel Kurul'da sigara içilmesinden dolayı rahatsızlığını dile getiren ve bu fiili gerçekleştirenlere her defasında 1000 lira para cezası verilmesini teklif eden bir önerge sunmuştur. Mebusların sıcak bakmadığı teklifi, Meclis İkinci Reis Vekili Musa Kazım Efendi'nin Meclis'te müzakere edilecek bir konu olmadığını belirterek oylamaya sunmamıştır.²⁷⁰

²⁶⁹ TBMM ZC, c.27, s.488-489

²⁷⁰ TBMM ZC, c.28, s.37

2.2. Hilmi Bey

1885'te Artvin'in Şavşat ilçesinde doğdu. Filibeli Mustafa Efendi'nin oğludur. İlk ve orta öğrenimini memleketinde tamamladıktan sonra Harbiye Mektebi'ne girerek Piyade Teğmen rütbesiyle mezun oldu. Yüzbaşı iken ordudan ayrıldı. İttihat ve Terakki Fırkası'nda aktif politikaya girdi. Zaman içinde Artvin ve Şavşat'ta tarım ve ticaretle meşgul oldu.

TBMM'nin I. Dönemi için yapılan seçimlerde Anavatan'a katılan Ardahan'dan milletvekili seçilerek 30 Temmuz 1921'de Meclis'e katıldı.

I. dönem milletvekilliği sona erince Şavşat ve İstanbul'da ticaret hayatını sürdürdü. Bu arada İttihat ve Terakki Fırkası'nın yeniden toparlanıp iktidara gelmesi için eski İttihatçılar tarafından kurulan gizli örgütte yer aldı. 14 Haziran 1926'da ortaya çıkarılan Atatürk'e suikast girişimi olayı ile ilişkili olduğu iddiasıyla tutuklandı. Ankara İstiklal Mahkemesi'nde yapılan yargılaması sonunda suçu sabit görülerek 26 Ağustos 1926'da ölüm cezasıyla cezalandırılmasına karar verildi. Hüküm o gece asılmak suretiyle yerine getirildi.²⁷¹

2.2.1. TBMM Öncesi Faaliyetleri

04 Aralık 1918'de Ahıska'yı boşaltarak Ardahan'a çekilen 3. Fırka Komutanı Halid Bey'in başkanlığında 03-05- Ocak 1919'da 8 kişilik heyetle düzenlenen I. Ardahan Kongresi'ne Filibeli Hilmi Bey de iştirak etmişti. Bu kongrede; Mondros Mütarekesinin uygulanmasını engelleme, eldeki silahları muhafaza etme ve Elviye-i Selase ile birlikte tüm anavatanı savunma kararı alınmıştı.²⁷²

TBMM'nin Ardahan'ı boşaltması için verdiği nota üzerine Gürcüler, 23 Şubat 1921'de Ardahan'ı boşaltacaklarına dair cevabi bilgiyi Ardahan'daki Mevki Kumandanı Hilmi Bey'e, Hilmi Bey de bu bilgiyi telgrafla Doğu Orduları

²⁷¹ Çoker, **a.g.e**, s.121-122

²⁷² Gökdemir, **Cenûb-i Garbî Kafkas Hükümeti**, s.78-79

Kumandanı Kazım Karabekir Paşa'ya iletmişti.²⁷³ Gürcülerin 23 Şubat'ta Ardahan'ı terk etmesi üzerine Ardahan'da Türk idaresinin kurulmasında rol almıştır.²⁷⁴

2.2.2. TBMM'deki Faaliyetleri

Filibeli Hilmi Bey'in Ardahan Mebusluğuna seçildiğine dair Ardahan Mutasarrıflığı'ndan gelen mazbata, TBMM'nin 30.07.1921 tarihindeki oturumda oylanarak mebusluğa seçilmesi kabul edilmiştir.²⁷⁵

Hilmi Bey, İçişleri ve İrşad Komisyonları'nda çalışmıştır.²⁷⁶

C. Batum Milletvekillerinin Faaliyetleri

1. Milletvekillerinin Seçilmesi

19 Mart 1920'de Heyet-i Temsiliye Reisi sıfatıyla Mustafa Kemal Paşa tarafından vilayetlere, müstakil livalara ve kolordu komutanlıklara gönderilen ve Meclis için seçimlerin yapılmasını öngören genelge, her ne kadar 17 Aralık 1918'den bu yana İngiliz işgalinde olsa da Batum'da seçim yapılabilmiştir.²⁷⁷

Buna göre, Batum'dan Batum Livası İslam Cemiyeti'nin seçtiği, İmamzade Mehmet Edip (Dinç), Hahutzade Ahmet Nureddin, Hicabizade Ahmet Akif (Suner), aynı cemiyetin Şavşat şubesinden seçilen Süleymanağazade Ahmet Fevzi (Erdem) ve Batum'dan Ali Rıza (Acara) milletvekili olmuşlardır.²⁷⁸

Meclis'in açılışının ertesi günü gizli celsede dahili durumla ilgili genel değerlendirmesinde TBMM Reisi Mustafa Kemal Paşa, "Batum, Kars, Ardahan: Biz buraları ülkemizin parçalarından addediyoruz. Ve oradaki İslam ahalisi dahi bu

²⁷³ Konukçu, a.g.e s.247

²⁷⁴ Genelkurmay Başkanlığı, Türk İstiklal Harbi Doğu Cephesi (1919-1921), Ankara, 1995, s.242

²⁷⁵ TBMM ZC, c.11, s.

²⁷⁶ Çoker, a.g.e, s.121-122

²⁷⁷ Mutlu, a.g.e, s.84

²⁷⁸ TBMM ZC, C. II, s.91; TBMM ZC, IV, s.44;

görüŖte bulunmaktadırlar. Hatta bu Meclis'te bulunmak üzere dahi mebuslarını yola çıkarmışlardır” diyerek Elviye-i Selase'ye dikkat çekmiştir.²⁷⁹

2. Milletvekillerinin Faaliyetleri

2.1. Ahmet Akif Bey (Suner)

1877 de Artvin'de doğdu. Ali Osman Efendi'nin oğludur. İlk ve orta eğitimini medresede tamamladıktan sonra ticaretle meşgul oldu. I. Dünya Savaşı'nda yörenin düşman işgalinden kurtarılması için direnişçiler arasında yer aldı. Kurulan milli kuvvetler içinde Ermeniler ve Ruslarla savaştı.

TBMM'nin I. Dönemi için yapılan seçimlerde Batum milletvekili olarak 03 Haziran 1920'de Meclis'e katıldı. İngilizler tarafından boşaltılan Batum'un 25 Temmuz 1920'de Gürcüler tarafından işgali üzerine yörede teşkilat kurmak için

Batum Milletvekili Ahmet Fevzi ve Ahmet Nurettin ile birlikte Meclis Genel Kurulu tarafından süresiz izinli sayıldı. Doğu Cephesi Komutanlığı'nca görevin son bulduğu bildirilmesi üzerine 24 Eylül 1921 tarihinde Meclis'teki görevine dönmesi uygun bulundu. Milletvekilliği sona erince memleketine dönerek ticaretle meşguliyetini sürdürdü. 18 Şubat 1944'te öldü. Evli ve 2 çocuk babası idi.²⁸⁰

2.1.1. TBMM'deki Faaliyetleri

2.1.1.1. Elviye-i Selâse'ye bir Heyet-i Tahkikiye Gönderilmesine Dair Konuşması

TBMM'nin 08.09.1920 tarihli oturumunda Ahmet Fevzi Efendi, Ahmet Nureddin ve Ahmet Akif Efendilerle birlikte TBMM kararıyla “görülen lüzum” üzerine süresiz Batum'a gönderilmişlerdi.²⁸¹ Bu süre içinde bölgede incelenen konular ve yaşanan olaylarla ilgili, 07.11.1921 tarihli oturumda Meclis Genel Kurulu'na bilgi veren Ahmet Akif Efendi;

²⁷⁹ TBMM GZC,C. I, s.4

²⁸⁰ TBMM ZC, C. II, s.144

²⁸¹ TBMM ZC, c.4, s.22

“Muhterem arkadaşlar; bendeniz bilâ müddet mezuniyetle Meclis-i Âliniz tarafından daire-i intihabiyeme Elviye-i Selâse’ye, vazifeten gitmiş olduğum cihetle dokuz aydan beri seyahatimde gördüklerim ve işittiklerim hakkında Meclisi Âliniz müsaade buyurursa malûmat arz edeceğim...”

Muhterem mebus arkadaşlar; daire-i intihabiyemde deruhde etmiş olduğum vazifemi ifa için buradan gittiğim zaman misak-ı millî dairesinde bu ağır ve şümillü vazife beni ürkütmüştü. Fakat Büyük Meclis’in azim ve iradesini haiz olduğum için vazife ne kadar müşkül olursa olsun, her halde misak-ı millînin benden istediği bir hediye olduğu için, millî azme ve oradaki milletin fedakârlığına dayanarak muntaka-i faaliyetime girdim. Seyahatlerimde gördüklerim, işittiklerim hakkında vazifeyi iyi yapabilmek için maruzatımı şöylece ayıracağım: işgalden evvel bir, Elviye-i Selâse’nin işgalinde iki, işgalden sonra üç.

I. İşgalden evvel: *Buradan hareketimizde bir sinema gibi geçtiğimiz Anadolu köylerinde ve şehir ve kasabalarında Büyük Millet Meclisi’ne büyük bir itimad-ı tamme olduğunu gördük ve hissettik. Ahali Büyük Millet Meclisi’nden dört şey istiyordu. Biri jandarmaların, ikincisi mültezimlerin tazyikinden kendilerinin kurtarılmasını, üçüncüsü ilim ve maarifin intişarı için mekteplerin küşad edilmesi keyfiyetleri hemen her uğradığımız yerlerde milletin derdi idi. Trabzon’a geldiğimizde Şark Cephesi Kıtaatı Ermenilerin üzerine hareket etmiş ve Kars’ı işgal etmişti. Müstacelen Şark Cephesi Kumandanlığı ile görüşmeye gittim. Kendileriyle Kars’ta görüştim. Bizim saha-i faaliyetimiz bittabi Batum ve havalisi olduğu için yekdiğerimize tevdiatta bulunduk. Ve görülen lüzum üzerine bir kuvvet-i iman ve mefkure ile yürüyen ordunun istikbal için Kafların öbür tarafındaki mazlumlara da kâfi geleceği ve Türk gücünün her şeye kâfi geldiğini anlatıyordu. Biz bir taraftan Cemiyet-İ İslâmiye’nin hattı hareketini hükümetin harekâtına tevfik ediyor ve diğer taraftan Batum ve havalisinde ahalinin kuvve-i maddiye ve mâneviyelerini tanzime uğraşıyorduk. Ermeni meselesi bittiği sırada düşman ikileşti. Bunun önünü almak için hareket eden siyasete biz de tevfik-ı hareket etmek mecburiyetinde kaldık. Şu aralık Rusya dostlarımızla yine dostumuz Gürcüler arasında harb başladı. Bunda siyaset devreleri bittiğinden Batum’un taht-ı işgale alınması hakkında cephe kumandanlığına müteaddit raporlar takdim edilmişti. Harbin başlangıcında*

Gürcülerin muavenet edemeyeceğini bilemiyorduk. Fakat herhalde Tiflis'e gönderilmiş olan siyasi memurlarımızın tecrübesiz olduğunu da bilmiyorduk. Gürcülerin her zaman istinad ettikleri iğfalkâr ve cazip vesait-i siyasiyelerine firifte olarak raporlariyle gerek merkezi hükümeti ve gerek Şark Cephesi'ni kandırmışlardı.. Bizim tecrübemizin vermiş olduğu kuvvetli deliller bunlar yanında sönüyordu. Ve bir taraftan dahi Büyük Millet Meclisi kürsüsünde Hariciye Vekilimiz Batum hakkında katı beyanatta bulunurken, bâzı mahfilde Batum'un Gürcülerde kalması fikri müstevli bir hale gelmişti. Hasbeten liddesais galip oldular. Fakat hükümetin azmi sayesinde Ardahan ve Artvin'in siyaseten anavatana ilhaki ve Batum'la Acara'nın bundan mahrum bırakılması bir kısım ahali üzerinde çok sui-tesir hâsıl etti ve kendilerini inkisarı hayale uğrattı. Biz, derhal ahali arasına girdik. Büyük Millet Meclisi ve Hükümetin bu İslamlar'dan vazgeçmediğini ve siyasetin icabettiği veçhile sabır ve tevekkülle eşref-i saati beklemeyi tefhim ve talim ettik. Gürcüler Tiflis'i ve hattâ Kutayis'i bile kaybetmiş ve bütün partiyi kaybedecekleri tahakkuk etmişti. Bu esnada bizim diplomatlarımız Gürcülerin mukavemet ve muzafferiyetlerinden bahsediyorlardı. Aynı zamanda da ahali galeyana gelmiş, her gün bize müracaatla harekât için emir bekliyorlardı. Fakat biz yine sükûnet tavsiye ediyorduk. Müttefiklerimiz Bolşevikler Çoruh nehrini geçecekleri sırada Cemiyet-i İslâmiye'nin harekâta geçmesi emri verilmiş idi. Maatteessüf Cemiyet-i İslâmiye rüesası müteferrik bulunan teşkilâtın başına geçmek için Artvin'den hareket ettikleri gün, Ruslar Gürcü arazisinden addettikleri Ahıska ve Çoruh nehri tarafından memlekete girmişlerdi. Yani siyasi fırsatlardan emrivaki ihdas etmişlerdi. Şöyle ki:

1. Tiflis'teki heyet-i siyasiyemizin hususat-ı gafilânelerine bedel, hükümeti iğfal etmeleri,

2. En son dakikaya kadar fikirlerinde musir olup vakit kaybolması,

3. Gürcülerin kuvvetlerini iyice takdir edememiş olmaları,

4. Batum'a yirmi beş bin mükemmel ve mücehhez Gürcü kuvveti yığılmış iken askerinin tahşidatından perakende ve irtibatsızlık hâsıl edilmiş olması idi. Batum'a giren askerinin kumandasız ifa-ı vazife etmesidir. Fakat kumanda heyeti ne askeri, ne de Cemiyet-i İslâmiye teşkilâtını idare edebilmiştir. Çoruh Kumandanı Ali Rıza

Bey'le istinat ettikleri bâzı kimseler kıtalarını terkle yağmaya iştirak etmiş olduklarından kumandasız kalan asker esir edilmiş, üç gün tevkif edilerek aç bırakılmış bu açlara ve siperlerde yatan şehitlere bakan olmamıştır. Bu yağma mumaileyh (zikredilen) Ali Rıza Bey'in dayısı Ahmed Bey tarafından tertip ve ifa edilmiştir. Askerî mağlûbiyetten ziyade siyasi bir mağlûbiyet olan Batum meselesinin günahkârlarını aramak ve cezalarını tertip etmek lâzım idi. Batum havalisi bu sebepler tahtında başka ellere geçti.

II. İşgalden Sonra: *Acara'ya tekrar gittim. Bircümle ahaliye lâzım gelen surette ümitkâr nesayihde bulundum. Avdette yeni işgal edilmiş Artvin ve Ardanuç ve Şavşat eşrafından on kişi ile beraber büyük bir faaliyette bulunduk. Cemiyet-i İslâmiye nezdinde mühim hizmetler ifasından sonra yine Cemiyet-i İslâmiye ve işgal ordusuyla Artvin'e gitmiş idik. Orada kaymakam vekâletine tâyin edilmiş olan Ömer Kâmil Bey hapsedilmişti. Sokaklarda müteheyyic (heyecanlı) ve süngülü efrad-ı askeriye devriye geziyordu. Bu hale hayret ettim. Ertesi günü mevkufları ziyarete gittim. Ömer Kâmil Bey'le görüştüm, hapsinin sebebini bilmiyordu. Halbuki dışarıdaki ahali, mevkufların, memleketin en münevver ve namuslu adamları olduklarını söylüyorlardı. Bilhassa kaymakam vekilinin geceli gündüzlü vatanın selâmeti yolunda ahaliyi irşada ve memleketi Büyük Millet Meclisinin umde-i faziletkâranesine, düriüst muameleleriyle, kıymetli nutuklariyle raptetmeye muvaffak olmuş ve hattâ efendiler, her hangi bir dost ve düşmana karşı Artvin ahalisinden üç, bin fedakâr da hazırlamıştı. Oraları işgal eden alayları beslemiş, kışın tesiriyle irtibatsız kalmış olan kıtaata mühim muzaheretler yapmış olan Müdafaa-i Milliye ve belediye heyetleriyle kaymakam tevkif edilmişti. Şavşat'ta ise arkadaşımız Mebus Ahmed Fevzi Efendi asker-i müsellâh (silah) takibata mâruz kalmış, maahaza kendisi Ardahan'a savuşmaya muvaffak olmuştu. Ardahan'a gittiğim zaman tevkifat işlerini 2. Fırka Erkân-ı Harbiyesi Reisi Yanyalı Mustafa Bey'in idare ve tahkik etmekte olduğunu öğrendim. Tevkif edilenler bin türlü mezahim ile mitrayözler, müsellâh efrat ile Ardahan'a seyk edilmişlerdi. Mustafa Bey, Mebus Ahmed Efendi'yi de tevkif ile süngülü efradın muhafazası altında Kars'a sevk etmiş ve orada hapsedirmiştir. Mustafa Bey'e yanlış hareket etmekte olduğunu ve bilâlüzum namuslu adamları, ötekinin berikinin keyfi için hapsedtirmenin, bilhassa işgal ferdasında, muvafık olmadığını ve Ahmed Efendi'nin tevkifi Kanun-u Esasiye muhalif olduğunu*

söylediğim zaman, 'beni idam etseler böyle yapacağım' demekle Kanun-u Esasi'yi de tanımamakta olduğunu işrabetti (ima etti).

Halbuki mesele şundan ibarettir. İşgal akabinde Nuri nam hüviyeti meçhul bir şahıs Batum'dan Artvin'e gelmiş ve işgal kumandanı Şükrü Bey'e kendisini takdim etmiş ve yollar açılıncaya kadar kayırlmak üzere kaymakam vekiline tavsiye etmiş, alayın Batum üzerine hareketinden sonra kaymakam vekili bu çocuğun etvar ve ifadelerinden şüphelenerek hakkında tarassudatta bulunmuş ve her halde şüpheli olduğunu keşfetmiş ise de tahkikat-ı hafıye ile işi tahkik etmekte iken, bu Mehmed Nuri de, ötekine berikine, Gürcü taraftarı diye tehdidatta bulunarak celb-i menafie başlamış olmakla, tahkikatı teşdidettiği sırada Şavşat'a kaçırılmış ve orada Hilmi Bey'in yanında bir müddet kaldıktan sonra Ömer Kâmil Bey'in; bunu tutup kendisine teslim edilmesi için Mebus Fevzi ve Yüzbaşı Ali Rıza Beyler vasıtasıyla haber göndermesine, rağmen, Ardahan'a aşırılarak orada Erkân-ı Harb Mustafa Bey'e derdest ettirilmişti. Mustafa Bey Şavşat'tan aldığı, talimat üzerine bu çocuğu darp ile Artvin'de tevkif edilenlerle Mebus Ahmed Fevzi Efendinin, Gürcü Bolşevikleriyle teşrik-i mesai ederek hükümete isyan etmiş olduğu şeklinde tevkif ettirmiştir. Meselenin tahakkuk eden şekli Nuri'nin evrak-ı tahkikiyesinde mufassalan mevcuttur. Bunun sırf bir dolap ve iftira olduğu ve Hilmi Bey'in oğulluğu Necib Bey ve refikasının tavsiyesiyle Fevzi Efendiye mebusluktan ıskat ve kaymakam vekilinin nezdinde mahfuz olan mektupta yazdığı veçhile, Artvin mevkuflarına husumet-i şahsiyesinden ileri geldiği tahakkuk etti. Buna da Nuri'yi alet ittihaz eyledi. Bir kişinin keyfi için Hükümet'e istinaden yapılmış olan ve baştan aşağı kadar ve zulüm ve kanunsuzluk olan bu işin önüne Muhterem Şark Cephesi Kumandanı Kâzım Karabekir Paşa geçerek Büyük Millet Meclisinin fazilet-i adaletkâranesini ispat eyledi. Fakat henüz müsebbipleri ceza görmedi. Bundan hâsıl olan zararlar, askerın bu memleketleri fethinin aksi kıymetiyle ölçülebilir.

1. İşgal kuvvetlerine arkalarında zahire taşıyarak muavenet eden orduya müsellehan müzaharete hazırlanmış olan ahalinin kuvve-i mâneviyelerini kökünden kırdı.

2. Büyük Millet Meclisi'nin fazilet-i adaletkâranesini şaibedar etti. o. Bir zümre-i İslâmiyenin vahdet-i İslâmiye'den ayrıldığı şayia-i kâzibeleriyle o ahalinin

kadir ve haysiyetleri rencide edildi. Bu zararlardan başka yapılan cinayetleri, tâdadetmek kabil değildir.

4. Hafî ve celi hiçbir tahkikat yapmadan Yüzbaşı Receb Efendinin eline İkinci Fırka Kumandanı Mehmed Ziya imzasıyla 'Artvin Mülkiye Kaymakamlığı Vekâletine 2. Fırka 1. Şubesi'ne memur Yüzbaşı Recep Efendi tâyin olunmuştur. Mumaileyh her istediğini tevki edebilecektir' ibaresini nâtk (konuşan) açık bono bir emir veriyor ki, dünyanın hiçbir yerinde böyle bir tevki emri verilemez. Kaymakam vekilinin mevki-i memuriyeti itibariyle kanunen murat edilmesi lâzımgelen hiçbir usule riayet edilmiyor.

5. Kanun-u Esasi çiğnenerek Mebus Ahmed Fevzi Efendi tevki ediyor.

6. Adliye Vekilinden, serapa cürüm olan bu darb ve tevkiat hakkında tahkikat ve takibat icrasını tekrar rica ederiz.

7. Elyevm taht-ı işgalde olan memleketler havalisinde Hükümet idaresinin anarşi şeklinde hüküm ferma olması calib-i nazarı dikkat ahvaldendir. Çünkü bu memleketlerde teşkilât-ı mülkiye olmadığı gibi muktedir memurlar da yok. Keşmekeşin tûl-ü müddet (müddetin uzunluğu) devamının, yeni işgal edilmiş aksam-ı memleket için iyi neticeler yermeyeceği şüphesizdir. Bu hususta uzun söz söylemekten ise maruzatımı ispat ve itminan için oralara bir heyet-i mebusa gitsin, hafî, celi tahkikatta bulunsun. Milletın refahı hal ve selâmetini ve adaletin icrasını temin etsin. Züllücehalet elinde hırpalanmış fedakâr ahalimizin adalet dairesinde yaşamaları temin edilsin. Yıkılan her şey tamir edilmelidir. Rus ve Ermeni ve mütegalibe mezalimi görmüş olan bakıyetü's süyuf (kılıç artığı) ahalimizin rencide edilmeksizin kanun ve adalet dairesinde hüsn-ü idare edilmeleri hakkında heyet-i tahkikiye tâyin ve izamı lâzımeden ise de; icra-ı muktazası lüzumunun ledettezekkür icra-i icabımı muhterem heyet-i kiramdan kemali hürmetle temenni eylerim”²⁸²

Bunun üzerine söz alan Dahiliye Vekili Ali Fethi Bey, Elviye-i Selase ile ilgili Meclis'e sunulan bu rapor hakkında Hükümet'in bilgilendirilmediğini, Hükümet tarafından tahkikat yapılmadan bölgeye Meclis tarafından tahkikat

²⁸² TBMM, ZC, c.14, s.114-116

heyetinin gönderilmesinin doğru olmayacağını ifade etmiştir. Meclis'in doğrudan doğruya tahkikat heyetinin gönderilmesini isteyenlerin de görüşlerini beyan etmesinin ardından yapılan oylamada Elviye-i Selase'de yaşandığı belirtilen olayların araştırılması konusu, Dahiliye Vekaleti'ne havalesi kabul edilmiştir.²⁸³

2.2. Ahmet Fevzi Efendi (Erdem)

1885'te Artvin ilinin Şavşat ilçesi Çayağzı köyünde doğdu. Çiftçi Süleyman Ağa'nın oğludur. İlk ve orta öğrenimini memleketinde tamamladıktan sonra 1904'te İstanbul'a gelerek Darulhilafe Medresesi'nde öğrenim gördü. Darülfünun Hukuk Mektebine devam ederken mütarekenin ilanı üzerine memleketinden çağrılarak Şavşat Müftülüğünü üstlendi. Mustafa Kemal Paşa'nın Erzurum'a gelmesinden sonra kendisiyle temas kurarak verdiği talimat dairesinde ulusal direniş için arkadaşlarıyla Kuvay-ı Milliye Teşkilatı'nı kurdu. TBMM'nin I. Dönem'i için yapılan seçimde Batum milletvekili olarak 3 Haziran 1920'de meclise katıldı. Şer'iyeye – Evkaf Komisyonuna seçildi. Bir süre Konya yöresinde milli mücadelenin amaç ve hedefleri hakkında halka aydınlatmak üzere görevlendirildi. İngilizlerin Batum'u tahliyelerinden sonra Gürcülerin işgali üzerine diğer Batum milletvekilleri Akif ve Nurettin Beylerle Doğu Cephesi'nde görev yapma üzere genel kurulun 8 Eylül 1920 tarihli kararıyla süresiz izinli sayıldı. Doğu Cephesi kumandanlığının bildirmesi üzerine 7 Ağustos 1920'de görevi sona ermekle meclisteki görevine döndü. Şer'iyeye – Evkaf Komisyonu üyeliğine devam etmekle birlikte Bayındırlık ve İrşat Komisyonları'nda da çalıştı. Dönem içinde biri gizli oturumda olmak üzere kürsüde beş konuşma yaptı ve bir kanun önerisi verdi. Milletvekilliği I. Dönemde sona erince memleketine döndü. 1932-1936 arası Şavşat Belediye Başkanlığı, iki yıl Arazi Tahrir Komisyonu Başkanlığı ve 1940-1950 arası da Çoruh İl Genel Meclisi üyeliği yaptı. Sonra ki yaşamını köyünde köy kalkınmasına yönelik çalışmalarla geçirdi. 24 Ekim 1974'te öldü. Evli olup altı çocuk sahibiydi.²⁸⁴

²⁸³ TBMM, ZC, c.14, s.117-121

²⁸⁴ Çoker, a.g.e, s.144-145

2.2.1. TBMM'deki Faaliyetleri

2.2.1.1. Bursa'yı İşgal Eden Yunanların Yaptıkları Mezalimin Her Tarafa Neşrine Dair Takrir Hakkındaki Konuşması

10.07.1920'de Genel Kurul'da Burdur Mebusu İsmail Suphi Bey'in, Bursa'yı işgal eden Yunanların yaptıkları mezalimin her tarafa neşrine dair takrir görüşülmektedir. Bu konuda söz alan Ahmet Fevzi Efendi;

“Efendiler, ben deniz gelemeden beri her kaç içtimada bulundu isem de herkesin bir fikri var. O fikrin bir neticesi var, o neticeyi bulmak isterim. Herkesi ben denizin fikrimde bulmak ister. Herkes ben denizin fikrimde olan bir nokta vardır ki o nokta bence hedeftir. Bence hedef olan o noktaya efendiler hiç kimse isabet etmedi. Acaba nedir o nokta? Şarktan yeşil ve kırmızı orduları bekliyoruz. Elimizde dört vilâyet, beş vilâyet. Onun idaresi için bir gün polis teşkilâtı, bir gün jandarma; bir gün kaymakam, bir gün vali, bir gün mutasarrıf teşkilâtı için çalışıyoruz. Fakat bu teşkilât hususidir. Halbuki İngiliz idaresinde İslâmları sarf-ı nazar edersek yalnız Rusya'da otuz beş milyona karşı yapılmak icap eder. Onun içindir ki bugün bu otuz milyon İslâm eğer ki bir vasita-i nakliye olmuş olsa hepsi bir fikirdedir ve üç söz ile senin fikrine canını atar. Demek ki biz bu teşkilâtları 35 milyona karşı yapacağız. On beş milyona karşı yapmayacağız. Pekâlâ. Çünkü on beş milyon bu gün kendimizi kurtaramayacak bir halde bulunuyor. Her halde otuz beş milyonla beraber çalışacağız. Buna karşı hiç olmazsa âcizlerinin fikrinde bir kazaya bir efendi göndermek suretiyle otuz beş milyona, bin üç yüz küsur efendi göndermek icap ediyor, işte efendiler; bu efendiler mutemet, itimatlı, namuslu, vicdanlı kimseler olacak. Belki bir memlekette bir kazaya memur etmiş olsanız buranın kanununa vâkıf olmadığım için belki sizce şayanı takyit bir muamele görmüş olamam. Fakat Rusya memleketinde bir kazaya, hatta bir livaya gidip de hem askeri, hem ameli, hem mülki olmak üzere bir kişi olarak o yeri idare ederim ve istediğim o ahaliyi de sevk etmeye ilmi yakın ile iman etmişim ve tecrübesini görmüşüm ve hem de size numune olarak ispat edebilirim ki kendi mahalli intihabımda bir kişi vardı. Bu gün yirmi yaşında bir çocuktur. Ona delilik yaptım ve İstanbul'a getirdim. Yedi senelik tâli tahsili görmüştür. Bugün o çocuk hem ilmî hem mülkî hem askeri vazifesini görüyor. Her ne kadar ahali varsa o kazada o çocuğun emrine bakıyor. Demek ki okur yazar bîr

kimse Rusya dahilinde bulunan İslâm arasına girip de bu vazifeyi ifa etmiş olsun. Halbuki burada yirmi kişi idare edemiyor, orada bir kişi idare eder. Fakat ehli namustan olmak şartıyla ve ahalinin âdat-ı kadimesine hürmet etmek suretiyle ahali ona riayet eder. Demek ki ahâlî onun sözüne itaat eder. Demek ki biz o surede bir teşkilât yapar ve bu İslâmlarla anlaşır isek ve oralara gidip gelecek itimatlı kimseleri de müfettiş tayin edip de gönderdiğimiz kimseler vazifesini bihakkın ifa ediyor mu ve onun ne yolda ihtiyacı vardır ve onun mümkün mertebe ihtiyacını izale çarelerini düşünmüş olsak otuz beş milyon birlikte çalışır. Birlikte çalışıp da tabii otuz milyonun çıkardığı bir ordu başkadır, on beş milyonun çıkardığı bir ordu başkadır. Tabii netice ona göredir. İşte bendenizin burada mingayr-i had teklif ve istirham ettiğim şey varsa o da değil otuz beş milyon Hindistan Müslümanlarını da hesaba 'katarsak o vakit yüz on milyon küsur eder, işte bunlara karşı teşkilât yapacağız. İşte o zaman, dağlar üzerine çıkararak müdafaa edeceğiz. Fakat bir sene, bir buçuk sene lazım. Bu bir buçuk sene zarfında bu otuz milyon, yüz milyon İslâmlara hiç olmazsa fikrimizi anlatacağız. Kuvvetli ordular, teşkilât yapacağız. Oralardan sad'alar getirecektir ki, mademki her milletin hukuku yani mukadderatı kendi elindedir, kendi tayin edecektir, öyle ise biz de ben-i âdemiz, biz de beşeriz, öyle ise biz de hakkımızı isteriz. Ne için bizi cebren Ermeni idarecine, Hıristiyan idaresine ve Yunan idaresine veriyorsunuz? Türkiye Hükümeti bugün merkezi hilâfettir ve padişahımız orada bulunuyor. O Hükümet niçin tazyik olunuyor. Bu sadaları işitmiş olacağız. Fakat biz evvelâ teşkilâtı, vazifemizi yapacağız, ondan sonra o sadalar bize gelecektir. Derdimizi anlatacağız, bugün biz dahilde asayışı temin etmek için ne gibi vasıtaya müracaat etmek lazımsa onları yapmak mecburiyetindeyiz. Fakat buralarda biz memur göndermek mecburiyetindeyiz, hem az bir memur ile ikmal edilir. Bu vazife mukaddestir. Azimdir. Daha fazla efendilerin bu günden itibaren seçilip vicdanlı efendiler olmak şartıyla göndermek mecburiyetindeyiz. Bugün aldığımız bir telgrafta, bizim Batum livası bir taraftan Ermenilerin, bir taraftan Gürcü Hıristiyanların taarruzlarına maruz kalmışlardır. Birden cephe açmışlar ki hemen seksen ile yüz kilometre kadar bir cephe oluyor. Bir liva ahali bunu bir aydan beri ahali köyleri, evleri terk etmiş çekilmiş dağlara ırzını, namusunu müdafaa için, çünkü birdenbire düşman gelip de namusumuz elden gitmesin. İşte bu ahali şecaat gösteriyor. Emin olunuz ki buradaki Hükümetin, bu kuva-i milliyenin çektiği zahmeti görüyor,

yakından yakına müfettişler vasıtasıyla zahmeti görüyor ve yakından yakına mademki bizim müfettişler vasıtasıyla anladı, mademki bizim din kardeşlerimiz bu zahmeti çekiyor. Biz de çekeceğiz dediler, çıktılar. Öyle ise bizi bugün bir noktada cem eden dindir. Bizim yaptığımız kanunlar, nizamlar zannederim bir mucizedir. Din bir mucizedir, o mucizeyi avama tebliğ için, anlaşmak için gayet suhuletli bir ferik-i iltizam etmişiz. Yaptığımız kanunlar bundan ibarettir. Demek esas kimdir? Gürcü Hıristiyanlarıyla harp eden yine Gürcü İslâmlardır. Demek oluyor ki yine kendi milleti ile harp ediyor demektir. Niçin harp ediyor. Niçin çünkü din ayırmıştır. Türk yoksa Gürcü yoktur. Çerkez yoktur, Mademki Gürcü yoktur. Çerkez yoksa Hindli de yoktur. Mademki hepsi bir dini kabul etmiştir, (Lâilâhe illallah) demiştir, îman tarikiyle hepsi bir memeden süt emmiştir, birdin kardeşidir, bunlara biz derdimizi anlatmış olsak nasıl ki Batum Müslümanları çarpışıyor, umum yüz milyon İslam'ın da çarpışacağına eminim. Fakat kusur kimde? Biz de münevveran sınıfında gideceğiz, derdimizi canımızı feda edeceğiz onlar, ekmeğin içine cephane koyup tüfeği mungeneli yapıp cebimize sokup yahut Alman mavzerini götürüp evine bırakmak şartıyla o adamları teshil ve teçhiz edeceğiz, işte size silah vardır. Ondan sonra onlar bize muavenet edebilirler. Yoksa ekmeği kesecek bir çakısı olmayan adamdan biz muavenet bekliyoruz. O adam cahildir. Koyun gütmekten başka bir şey bilmez, rençberlik yapmaktan başka bir şey bilmez. Tüfek tedarikinden acizdir. Biz bulacağız işte bugünden itibaren Heyet-i Umumiye'den rica ve istirham ederim ki biz bunu kabul ederim ve ne gibi müşkülâta tesadüf edilecekse ona da katlanalım. Biz bu İslamlara büyük bir heyet her biri bir kazada, dağılmak suretiyle ve onların içerisinde bulunup da ahval-i ruhiyesine vâkıf olup büyük bir teşkilat yapsın. Sonra oradan biz, eğer bedenlen olmazsa, malen bir muavenet göreceğiz. Buna ben kaniim ve tecrübem vardır. Şimdi boğaz bıçağa geldikten sonra maziden bahsetmek muvafık değildir. Fakat bendeniz biraz bahsedeceğim. Bizim Padişahlarımız Sultan Reşat'a varıncaya kadar ondan sonra harp içindeyiz. Ne yapsınlar. Sultan Reşat'a varıncaya kadar bizim padişahlarımız büyük bir hata ettiler. Benim fikrimce hata etmişlerdir. Çünkü ben bir adamım, bir adam fikrinde hata da eder isabet de eder. Fakat belki ben hata etmişim, siz de tasdik ederdiniz etmedim. Ne gibi hata etmişler? Bunlar her halde mevkilerinden korkmuşlar, Maarif Teşkilâtı yapmışlar, hususi olarak Darülfünun ve Sultani mektepleri, hiç olmazsa bir senede on sefer devir yapmış yani

yüz efendi yetiştirilir, on sene sonra yüz efendi. Daha demek ki bugün elli altmış senelik maarif teşkilâtı, ilerisini katmayalım, elli sınıf efendi yetişmiş olur. Altışar yüzden bu teşkilât hususî kendi idaresindeki memleketlere karşı yapmış, halbuki bu teşkilat öyle atmayacaktı, umum Müslümanlara karşı olacaktı. Sonra ikinci hata bizim efendilerimizde olmuştur. Ne gibi? Gerek medaris efendileri olsun gerek mekâtipten yetişen efendiler olsun, bunlar diplomalarını aldıktan sonra bana kaç kuruluş var ki memuriyete gideyim. Bunu biz yapmayacaktık. Biz fedakârlık yapacaktık. Biz de çok İslâm vardır. Hindistan'a gidecektik, oraya oranın ahalisini irşad edecektik, uyandıracaktık, çocukları okutacaktık, onları da bizim fikrimizde bir adam yapacaktık. İşte biz bunu yapmadık. Şimdi herif Türkçe söylemiyor. Lisanını anlayamıyoruz, maarıftan bihaber, biz bundan imdat bekliyoruz (doğru sadaları).²⁸⁵

Diğer hatiplerin de fikirlerini beyan etmelerinden sonra takrir kabul edilmiştir.²⁸⁶

2.2.1.2. Gürcülerin Batum’u İşgalinden Sonra Yaptıkları Mezalime Dair Batum’dan Gelen Telgraf Hakkındaki Konuşması

TBMM’nin 07.08.1920 tarihinde yapılan oturumda Batum’dan “Şavşat Mektebi Müdürü Zihni” namıyla Meclis’e gönderilen telgrafta; Gürcülerin Batum’u işgal etmelerinin hemen ardından ilk icraat olarak Cemiyet-i İslamiye’yi dağıttıkları ve azalar aleyhinde takibata başlayarak firara mecbur ettikleri, bazı kimseleri de öldürdükleri, ahalinin TBMM’den yardım talep ettiği ifade edilmekteydi. Bunun üzerine söz alan Ahmet Fevzi Efendi;

“Bütün İslâmiyet, bu gün buraya nazarını çevirmiştir. Hepimiz bilmeliyiz, bu Meclis Meclis-i âlidir ve hayırlı neticeler verir ve hayırlı işler yapacaktır. Bütün İslamlar bu itikattadır. Binaenaleyh bizim durmamız caiz değildir. Şimdi Oltu’de (telgraf Oltu üzerinden alınmıştır) aldığımız telgrafta ne diyor? Biliyorsunuz, bendeniz evvelki ahvalden bahsedeceğim. Yani biz gelmezden evvel Batum’da ne hadiseler zuhur etti? Batum ahalisi doksan üçte olsun, bu seferberlikte olsun, şimdi olsun Türkiye Hükümeti’ne sadakatini filen izhar ve ispat etmiştir. ‘Bizim hesabımız

²⁸⁵ TBMM ZC, c.2, s.243-244

²⁸⁶ TBMM ZC, c.2, s.249

Türkiye ile ille beraberdir' diyorlar. Türkiyesiz biz yaşayamayız (Brajvo sadalan). 'Türkiyesiz bir ne can, ne saltanat, ne hayat, ne istiklâliyet isteriz. Olursa bizim din kardeşlerimizle beraber ve Türkiye ile beraber hür yaşamak isteriz' diyorlar ve bunu filen de ispat ediyorlar (alkışlar) ve edeceklerdir. Katiyen emin olalım ki Batum ahalisi hiç bir Hıristiyan devletin idaresine girmek istemezler. Fakat vicdanen bize de lâzım gelen şey nedir? Her halde o adamlara, oradaki dün kardeşlerimize muavenet edeceğiz (edeceğiz sadaları). Çünkü mademki bu kadar taziyik altında, bu kadar korku altında, kendi vicdanlarını satmıyorlar ve bizden vazgeçmiyorlar, bizi istiyorlar, bizim de onlar bizden her ne ki talep ediyorlar, o kuvveti vermeliğimiz lâzımdır değil mi? (Lâzımdır sadaları). Şu halde biz onlara eğer kuvvet vermezsek Batum'u kaybetmiyoruz, böyle düşünmeyelim. Batum'u kaybetmiyoruz, bir ordu kaybediyoruz. Sonra da dört tane cephe kaybediyoruz ki, bu gün bir ordu ile muhafaza ettiğimiz cepheyi yarın beş ordu ile muhafaza edemeyeceğiz. Fakat ne olursa olsun Batum'u elde edersek, Batum ahalisi o vazifeyi size bırakmayacak, Ermeni ve Gürcülere karşı kendileri duracaktır. O şeci kardeşlerimiz artık sizi Anadolu'da rahat bırakacaklardır. Artık selamlarını ben size takdim ediyorum ve muavenet bekliyorlar" (alkışlar).

Bunun üzerine söz alan Hariciye Vekâleti Vekili Muhtar Bey'in, Batum'un Temmuz 1920'de İngilizlerin marifetiyle Gürcülere işgal ettirildiğini belirterek bu süreçte yaşanan gelişmeleri özetledikten sonra TBMM Hükümeti'nin, işgali protesto etmek amacıyla Gürcistan Hükümeti'ne gönderdiği notayı okumuştur. Notada; Türkiye Hükümeti'nin Batum'un Gürcü kuvvetleri tarafından işgal edilmesini nefretle kınadığını, bu eylemin Brest Litovsk ve Trabzon Antlaşmalarına aykırı olduğu, bu namert girişimden dolayı doğacak olumsuzluklardan Türkiye Hükümeti'nin sorumlu olmayacağı ihtar edilmiştir.²⁸⁷

2.3. Ahmet Nureddin Efendi

Batum/Çürüksu'lu olup Mahmut Efendi'nin oğludur. Hahutzade Mahmut Ahmet Nurettin namıyla da bilinmektedir. TBMM'nin I.Dönemi için yapılan seçimlerde 1 Mayıs 1920'de Batum'dan milletvekili seçilmiş, 3 Haziran 1920'de

²⁸⁷ TBMM ZC, c.3, s.117-119

meclise katılmıştır. Hâl tercümesi kağıdını doldurmaması dolayısıyla özgeçmişine dair bir bilgi edinilemediği gibi nüfus kaydı da bulunamamıştır.²⁸⁸

2.3.1. TBMM'deki Faaliyetleri

2.3.1.1. Elviye-i Selase'deki 1922 Yılı Vergilerinin Yüzde 25 Artırılması Teklifi

TBMM Genel Kurulu'nun 01.07.1922 tarihindeki oturumda 1921 yılında kabul edilen Elviye-i Selâse'de vergilerin toplanmasına dair geçici kanunun 1922 yılında da uygulanması için Hükümet tarafından verilen kanun tasarısı görüşülmektedir. Kanun tasarısında; 1921 tarihinde Elviye-i Selase'de uygulanan vergi rejiminin 1922'de de uygulanması, ancak 2 misli zam yapılması istenmektedir. Bu konuda Meclis'e önerge veren Ahmed Nureddin ve arkadaşları, Elviye-i Selase'de 1922 yılında toplanacak vergilerin 1921 yılına göre yüzde 25 artırılmasını teklif etmişlerdir.

Teklif Genel Kurul tarafından reddedilmiştir. Kanun tasarısında teklif edilen 2 misli zam kabul edilmiştir.²⁸⁹

2.3.1.2. Moskova Antlaşması'nın Reddine Dair Önerge

21 Temmuz 1921'de TBMM Genel Kurulu'nda görüşülen Moskova Antlaşması'nın onaylanmaması talebiyle Ahmed Nureddin Efendi ve diğer Batum milletvekilleri tarafından imzalanan önerge verilmiştir. Önergede;

“Doksan üç Harbi meşumunda vatanlarını kahramanane müdafaa eden Batumlular, Berlin ve Ayastefanos muahedelerini fiilen protesto etmiş ve kabul eylememişlerdir. Berlin Muahedesini parçalamak için Harb-i Umumi'yi fırsat bilen Batumlular, defaatle vatanlarının istiklali uğrunda kan dökmüş ve zaman zaman memleketlerini istila eden düşman kuvvetlerine maddi ve manevi kuvvetleriyle karşı koymaktan geri durmamışlardır. Elyevm, Anavatan'a iltihaktan başka bir gaye takip etmeyen Batumlular için, Türkiye-Batum Muahedet Ahidnamesi, muzır ve amal-ı

²⁸⁸ Çoker, a.g.e, s.146

²⁸⁹ TBMM ZC, c.21, s.91-92

milliyeye muhalif olmakla daire-i intihabiyemiz olan Batum namına bu muahedeyi reddeder ve heyet-i aliyenizden reddini talep ederiz” denilmektedir.

Batum mebuslarının muhalefetine rağmen Moskova Antlaşması 21 Temmuz 1921’de TBMM’de onaylanarak yürürlüğe girmiştir. Batum mebusları Ali Rıza, Ahmed Fevzi, Ahmed Nureddin ve Ahmed Akif Efendiler oylamaya katılmamış, Mehmet Edip Bey ise oylamaya katılarak red oyu vermiştir.²⁹⁰

2.4. Ali Rıza Efendi (Acara)

1879 halen Gürcistan sınırları içerisindeki Batum ili yukarı Acara ilçesi Cevizli Köyünde doğdu. Feyzizade Dursun Efendi’nin oğludur. İlk ve ortaöğrenimini yukarı Acara ve Batum’da medresede tamamladıktan sonra İstanbul’a gelerek medrese-tül kuzat’ta okudu ve 14 Haziran 1916’da mezun oldu. I. Dünya Savaşı içinde yörenin düşman işgaline uğraması üzerine Batum’a dönerek direnişçiler arasında yer aldı. İslam Cemiyeti kurulmasına ön ayak olarak yönetim kuruluna girdi. TBMM’nin I. Dönem’i için yapılan seçimlerde Batum’dan milletvekili olarak 6 Eylül 1920’de meclise katıldı. Meclis’te Dış İşleri, Şer’iye – Evkaf ve Adalet Komisyonları’nda çalıştı. Üçüncü toplantı yılında Şer’iye Komisyonu’nun katipliğini yürüttü. Dönem içinde kürsüde ikisi gizli oturumda on beş konuşma yaptı. İki soru önergesi verdi.

Milletvekilliği sona erince Kocaeli-İhsaniye Köyünde bir süre çiftçilikle meşgul oldu. 1931’de Adalet Bakanlığından bir hakimliğe atanmasını istemesiyle 2 Haziran 1931’de Uşak Mahkemesi Aza Mülâzımlığına tayin edildi. 6 Şubat 1935’te hakimlikten istifa ederek 20 Haziran 1935’ten itibaren PTT Genel Müdürlüğü’nde avukatlık yapmaya başladı. 12 Ağustos 1938’de bu görevi de son buldu. Sonraki yaşamını Ankara’da avukatlık yaparak geçirdi. 11 Ağustos 1969’da öldü. Evli olup üç çocuk babasıydı.²⁹¹

²⁹⁰ Halit Özdemir, **Artvin Tarihi**, Egem Matbaacılık, 2001, s.328

²⁹¹ **A.g.e.**, s.147-148, s.191-192

2.4.1. TBMM'deki Faaliyetleri

2.4.1.1. Dügünlerde Men'i İsrifat Hakkında Kanun Teklifi İle İlgili Konuşması

Genel Kurul'un 11.11.1920 tarihli oturumda tartışılan kanun teklifi ile, evliliklerde kız tarafına verilen başlık parasının kaldırılması ile düğün öncesi ve düğün sırasında yapılan harcamaların kısıtlanmasını (iki kattan fazla elbise aldırılmaması, bir günden fazla çalgıcı çaldırılmaması gibi) öngörülmektedir. Bu sırada söz alan Ali Rıza Bey;

"...Burada bir gün resmen çalgı çaldırılmasına müsaade edip buna iğmaz-ı âyin (gözardı) ediyoruz. Onlar çalsın. Resmen, kanunen onlara müsaade etmeyelim. 'çalgı çalınız' demeyelim. Aynı fenalık, aynı israfat yine vâki olur. Bir hafta çalıyorlar... Ne bir hafta çalsınlar, ne bir gün çalsınlar. Çalacaklar ise kanunda zikretmeyelim. Çalgı kelimesinin tayyını teklif ediyorum..." diyerek kanun teklifinin öngördüğü teferruatların çıkarılmasını teklif etmiştir.²⁹²

Ali Rıza Bey'in değişiklik teklifi Genel Kurul'da oylanmış, ancak Genel Kurul tarafından reddedilmiştir. Kanun teklifi ise 15.11.1920 tarihinde kabul edilmiştir.

2.4.1.2. Teşkilat-ı Esasiye Kanunu Tasarısı'nın 4. Maddesi Hakkındaki Konuşması

İcra Vekilleri Heyeti, 18 Eylül 1920 günü Meclis Genel Kurulu'na "Teşkilât-ı Esasîye Kanunu Layiha" hazırlayarak sunmuştu. Bu layiha, "Encümen-i Mahsus" isimli özel bir komisyona havale edilmiş, Komisyon raporunu hazırlayarak 18 Kasım 1920'de Genel Kurul'a sunulmuş ve Teşkilât-ı Esasîye Kanununun kabulüne kadar iki ay sürecek görüşmeler başlamıştı.

Meclis Genel Kurulu'nda Teşkilat-ı Esasiye Kanunu Tasarısı'nın 4. maddesi görüşülmektedir. İcra Vekilleri Heyeti'nin, Meclis Genel Kurulu'na sunduğu tasarıda Meclis üyelerinin seçimi ile ilgili maddelerde, Büyük Millet Meclisi'ne üyelerin

²⁹² TBMM ZC. c.5, s.127

vilayetlerdeki seçmenler tarafından seçileceği ve her 50 bin nüfusun bir üye seçmesi öngörülmüştü.²⁹³ Encümen-i Mahsusa gönderilen layihada ilgili maddeler değişikliğe uğramıştı. Encümenden çıkan tasarının 4. maddesinde; “*Büyük Millet Meclisi vilayetler halkınca meslekler erbabı temsil edilmek üzere doğrudan doğruya müntehap azadan mürekkeptir*” denilmekteydi. Bu haliyle tasarının ilgili maddesi, ilk halindeki şeklinden bir hayli değişikliğe uğramıştı. Genel Kurul’da görüşülmesi esnasında tasarıda bu konuda yeniden değişiklik için teklifler verilmişti.

Meclis’te kanun tasarısının lehine görüşler ortaya koyanlar ile tasarının rafa kaldırılmasını isteyenler arasında uzun süre tartışmalar yapılmıştır.

29.11.1920 Tarihinde görüşülen tasarının 4. maddesi hakkında görüş beyan eden Ali Rıza Efendi;

“Efendim, kanun da pek mühim, bu madde de pek mühimdir. Akla bakılsa idare yularını bizzat milletin eline vermek gayet tabii görülür. Kabiliyet-i tatbikiyesi noktasında bazı şeyler söyleyeceğim. Nazariyatı gayet mâkûl görünen bu maddenin kabiliyeti tatbikiyesine gelince insan inkisar-ı hayale uğruyor, o derece müşkülât içerisinde kalıyor ki farz-ı mahal gibi geliyor, bilmem, fikr-i âcizanem böyle, (doğru sadaları) ve diğer rüfeka-i kiramın buyurdıkları gibi acaba milletler kendilerini idare edecek kadar tekâmül etmişler midir. Milletlere öteden beri hepimizin samimiyetle arzu ettiği şey, onlara ilim vermektir. Burada affınıza mağriren bir misal arzedeceğim: Daire-i intihabiyem olan Batum’da Cemiyeti İslâmiye heyeti idaresinde bulunuyordum. Bu usulü kabul etmiştik ki tabii olarak âzay-i kiramın hepsi köylü, hepsi zürra, her ne kadar kendimde ilim noksanını, âczi fazla görüyorsam da onların da, hüsnü teveccühünü o nispette fazla idi, çünkü onlar da o derece birşey yoktu ki; rey verirken elimi kaldırısam onlar da kaldırıyorlardı. Eğer mesalik erbabını bilfiil hüsn-ü idare edipte ve hüsn-ü tatbikat yapıpta buraya getirmiş olsak bile içlerinden her halde müntefizan, eşraf, hukukşinas nafiz-ül kelâm zevat bulunacaktır. Onlar ne söyleyecek olurlarsa diğerleri de onlara tabi olacaklar. Sonra kemali teessürle onu da söyleyeceğim ki arkadaşlarımdan birinin ismi Hüseyin idi. Kendisine bir yedi bir sekiz yazdık, aralarına bir de şöyle ufki elif gibi bir hat

²⁹³ TBMM ZC. C.4, s.201-209

yapıyorduk işte senin imzan böyle atılıyor diyorduk, imza attırıyorduk. Efendim, bu ilim hususundaki ihtiyaç kabil-i inkâr değildir. Bir vakit bir köylü neferine sormuştum ki “yazı bilir misiniz?” Eseri gaflet olarak sordum, kemal-i istiğrâbla cevap verdi; “dünyada yazı bilmeyen adam olur mu?” dedi Benim daire-i intihabiyem ise anlattığım gibi idi. Yedi sekiz, bir de elif yazarak imza atardım. Bunları da düşününce insan işte bundan inkisarı hayale uğruyor. Sonra arzedeceğim şey tetkik edilirse görülür ki kadir-i mutlak olan Cenabı Hak insanları öyle toptan sinn-i rüşt ve sinn-i kemale vasıl olmuş .bir farzda halketmiyor, ne kadar tedrici bir surette halkediyor. Bize evvelâ temyiz, sonra mantık, sonra akıl, sonra kemal veriyor, böyle tekemmül ediyoruz. Mademki memleketteki milletimize maalesef ilim ve irfan vermemişiz, evvelâ onları tekâmül ettirelim. Bazı zevat gibi bendeniz aleyhinde değilim, lehimleyim. Pek tabiidir, pek demokratidir, pek muvafıktır. Yalnız şimdi bu kanunu kâğıt üzerine tespit edipte amelden mehcur edip o kanuna itaat etmemek bence bir cürümdür, inşaallah milleti tekâmül ettiririz. İzmir mebusu muhterem Mahmut Esat Beyefendinin buyurdıkları gibi, erbaba mesalikin şeylerini tanzim eder, nasıl ki esnafın loncaları vardı falan falan. Az çok da İlim verimiz. Ondan sonra sefa geldi hoş geldi, gelsinler. Bir ikinci cihet daha arzedeğim ki kendimizi milletten hariç tutuyoruz, katiyen hariç değiliz. Onların evlâtlarıyız, onların kardeşleriyiz, onlarla beraber büyümüşüz. Kendim köylüyüm. Daima köylü ile yuvarlanmışım. Bu elbise ile beni köyde göremezsiniz. Hattâ kazma da alıp kazdığım vardır, medarı iftiharımdır. Cidden böyledir, bunun aleyhinde kimse yoktur. Yalnız kâğıt üzerinde bir fikrayı tesbit edip mehcur bırakmayalım. Bir ciheti daha arzedeğim: Türkiye arazisini dolaştığım yerlerde hangi kasabaya varmışsam, buradaki erbab-ı mesalikten maksut kimlerdir? Belki anlamıyorum, tenvir buyurursunuz, zürradan maada diğer esnaf ekseriya çarşılarda otururlar. Pek mahdut olarak köylerde bakırcı bulunur. Bunlar bu ana kadar, benim müşahede ettiğim yerlerde, en meşru hukuk-u tabiiyelerini Hükümetten bizzat istihsal edememişlerdir. Efendiler köylü Ahmed ağayı görürsün ki elinde yağ, bal, bilmem ne, cebinde para, bir avukatın yazıhanesine dalar veyahut memleketin eşrafına müracaat eder. Pek basit, pek cüzi, pek meşru olan hakkını ya bir kaymakamın, yahut bir müdürün huzuruna gidip de isteyemez. (Mersin mebusu **Yusuf Ziya Bey’in**, ‘Bu şayanı iftihar mıdır hoca efendi?’ sözü) Kemali teessürle arz ediyorum efendim. Hattâ onlara âcizane nesayihle

bulunmuştum. Hakk-ı meşruunuzdur dedim, Hazreti Ömer kadar âdil kimse yoktur. Herkesi huzuruna isterdi. Bize düşen irşad-ı âcizane yapmışız, söylemişiz. Son mâruzâtını bana öyle geliyor ki, eğer fazla uzun düşerse affınıza mağrûren söyleyeceğim, ‘bu usulü kabul ettiğimiz takdirde elinize kiminiz kazma, kiminiz çekiç, tırpan, orak, kiminiz bilmem ne alıp erbabı mesalikten diye bu Meclis’e geleceksiniz’ Af buyurun mazbata muharriri Bey bunu kemli lisanıyla ikrar buyurdular. Mazbata muharriri bey, ‘biz bunu kendi etmekle beraber biz gelmeyeceğiz’ demedi. ‘Şöyle yapacağız, böyle yapacağız, buraya yine biz gelip oturacağız’ dedi. Bu fıkrayı buraya dercetmekten maksat nedir: Bu maddede şayan-ı esef bir şey... Mâruzâtım bundan ibarettir. Binaenaleyh bu fikra şimdilik tayyedilmeli, tayini teklif ediyorum” şeklinde beyanat vermiştir” şeklinde konuşmuştur.²⁹⁴

Uzun görüşmelerden sonra 30 Kasım 1920 tarihinde Trabzon mebusu Hüsrev Bey’in “*Büyük Millet Meclisi vilâyetler halkınca intihap olunan azadan mürekkettir*” hükmünün getirilmesi teklifi Genel Kurul’da kabul edilmiştir.²⁹⁵

Böylece mebus seçimleri, meslek erbaplarının kendi aralarından gerçekleştirilmesi yerine halkın genel oyuyla yapılması kararlaştırılmıştır.

2.4.1.3. Teşkilat-ı Esasiye Kanunu Tasarısının 7. Maddesi Hakkındaki Konuşması

Genel Kurula sunulan tasarının 7. maddesinde;

“Büyük Millet Meclisi âzası her içtima mebdeinden (başlangıcından) itibaren iki ay sonra Büyük Millet Meclisine ait bütün hukuk ve salâhiyetleri haiz olmak ve gelecek içtima senesine kadar içtima halini muhafaza etmek üzere içlerinden lâakal intihap devairi adedinin İki misli miktarda âzayı hafî rey ile tefrik eder” denilmektedir.

²⁹⁴ TBMM ZC. c.6, s.120-128

²⁹⁵ TBMM ZC. c.6, s.162

Buna göre, her seçim bölgesinden gelen 2 mebus gizli oyla belirlenerek bir sonraki meclis döneminde katılmak üzere memleketlerine gönderilmesi ön görülmekteydi.²⁹⁶

Meclis'in 13.12.1920 tarihli oturumunda tasarının 7. maddesi hakkında görüş beyan eden Ali Rıza Efendi;

“Efendim, Meclis-i Âliniz temsili mesleki usulünü kabul etmemiştir. O nazariyat üzerine efendiler zannedersem bu yedinci madde tahrir edilmiş. Esbab-ı mucibede gösteriliyor ki ‘Meclisimizde şimdi mevcut olan azadan bir kaç misli fazla geleceğinden bu kalabalık Meclis ile mukadderatı memleketi hal ye müzakere etmek müşkül oluyor’ deniyor. ‘Binaenalevh Meclis tasgir edilmeli, intihap dairelerinin iki misli nispetinde rey-i hafî ile intihap yapılarak çalışmalı, devam etmeli’ deniliyor. Halbuki buna lüzum kalmıyor. Affedersiniz iyice arzedemiyorum. Madem ki müvekkillerimiz millettir, biz de onların vekiliyiz, vekil iktidarda tasarrufu müvekkillerinden alır. Onlar bize dememişlerdir ki: ‘bizim hukukumuzu ahara terk ediniz de geliniz’ Bu mühim bir meseledir. Yani böyle mühim kanunları böyle bir akalliyet ile müzakere etmek doğru değildir. Bu İnsanın vicdanını rencide eder. Onun için Meclis’e madem ki millet hâkimdir, daimi olmalı. Bunun içinden, fikr-i dâiyanemce (isteğimce), bir de intihap daireleri nispetinde tefrik-i kabul edilmemeli.(Bir mebusun “O hakle maddeyi tayyetmeli” sözleri üzerine devamla...) Evet o vakit tayyedilmek lâzımdır. Efendiler, Meclis daimî olmalıdır ve intihap devresini ikmal ederek öyle gitmelidir. Yoksa iki aylık yoldan bir âza gelip bir kahve içmek için iki ay içinde bırakıp gidemez. Nitekim dâileri üç ayda hiçbir şey öğrenmemiş olduğumdan bu usulün mahzurlu olduğunu arz etmek isterim. Temsil-i meslek-i usulü kabul edilmedi. Bunu da ileride intihap kanunu tâyin edecektir, İntihap kanununu Meclisi Âliniz ileride yaparken; gelecek Meclis müstemirren (sürekli) inikat etmesin, içlerinden reyi hafî ile diğerlerini çıkarsın denilirse bu, gayet ağır ve azim bir meseledir. Zannederim ki arzedebildim. Çünkü lâyikiyle ifade-i meram edemiyorum. Her halde büyük bir mesuliyet vardır. Kimse kimseye yükünü tahmil edemez ve müvekkillerimiz de bu şeraiti bize vermemiştir. Gelen âza daimi

²⁹⁶ TBMM ZC. c.6, s.344

*surette intihap devresini ikmal eder, sonra gider. Benim mâruzâtım bundan ibarettir” demiştir.*²⁹⁷

Söz alan mebusların ekseriyetle maddenin rafa kaldırılmasını talep etmesiyle tasarı maddesi komisyona havale edilmiştir.²⁹⁸

20.01.1921 tarihinde yapılan oturumda yeniden gündeme gelen kanun tasarisının 7. maddesiyle ilgili konuşan Mustafa Kemal Paşa'nın, söz konusu maddenin daha önce Meclis'te görüşülen ancak reddedilen “*Meclis seçimlerinde mesleki temsil esası*” ile ilgili olduğunu, bu esasa göre 800-1000 kişilik bir meclis oluşmasının beklendiğini bunu önlemek için 7. maddedeki düzenlemenin getirilmek istendiğini, mesleki temsil esasının kabul edilmemesiyle bu maddeye de ihtiyaç kalmadığını belirtmesi üzerine 7. madde gündemden düşürülmüştür.²⁹⁹

2.4.1.4. Teşkilat-ı Esasiye Kanunu Layihası (Tasarısı) 12. Maddesi Hakkındaki Konuşması

Genel Kurul'a getirilen Teşkilat-ı Esasiye Kanunu tasarisının 12. Maddesinde;

“Vilâyet mahallî umurunda mânevi şahsiyeti ve tam muhtariyeti haizdir. Haricî ve dahilî siyaset, adlî ve askerî umur, beynelmilel iktisad-i münasebat ve Hükümetin umumî tekâlifî ile menafîi (faydalar) birden ziyade vilâyata şâmil hususat müstesna olmak üzere Büyük Millet Meclisince vazedilecek Kavanin mucibince Maarif, Sıhhiye, iktisat ve Ziraat, Nafia ve Muavenet- i İçtimaiye işlerinin tanzim ve idaresi (vilâyet meclislerinin) salâhiyeti dahilindedir” denilmektedir.

Buna göre, vilayetlerin mahalli konularda özerk olduğu, dışişleri ve içişleri siyaset, adli ve askeri konular, uluslararası iktisadi ilişkiler ile genel ödevler ve

²⁹⁷ TBMM ZC. c.6, s.345

²⁹⁸ TBMM ZC. c.6, s.347

²⁹⁹ TBMM ZC. c.7, s.328

yararlar haricinde, Meclis'te kabul edilecek kanunlar çerçevesinde Eğitim, sağlık, iktisat, tarım ile sosyal destek işlerinde yetkili olduğu kabul edilmekteydi.³⁰⁰

Genel Kurul'da 14.12.1920 tarihinde yapılan tartışmalarda maddeye “şer’î umur:” kelimesinin de eklenmesi teklif edilmiştir. “Adli ve Şer’î umur” tabirinin, sadece vilayetlere bırakılmayacak konuların arasına dercedilmesini teklif edenler olduğu gibi hem merkezi hükümetin hem de vilayetlerin işgal edeceği konular arasında yer almasını isteyen mebuslar olmuştur. Encümen üyeleri de aynı görüşte idiler. Bu konuda görüşlerini dile getiren Ali Rıza Efendi;

“12. maddenin 2. fıkrasında ‘Dahilî ve haricî siyaset, şer’î, adli, askerî umur’ (lafzını) arzu ediyoruz ki, bunu ahkâm kısmından addedelim. Aşağıda da müftülük mesaili vardır. O da vilâyetin kendi idare-i hususiyesi olacak ya, orada da tasrih edilsin. Burada bizim şer’î kelimesinden sonra maksadımız eski Kanun-u Esasinin mehakim-i şer’iyeye verdiği bir kaç kısım deavidir (davalardır). Bunlar tabî şer’î olarak rüyet ediliyor. Gerçi mehakim-i şer’îyeAdliyeye merbut ise de adli kelimesinden bu anlaşılabilir. Sonra bir Müslüman Hükümeti her halde birkaç hüküm ile hükmetmeye de mecburdur. Bunu da tabîi hepimiz kabul buyurursunuz. Burada şer’î kelimesinden maksadımız, mehakim-i şer’îyeden verilecek hükümlerin tarafı Hükümetten infazıdır. Sonra aşağıda idare-i hususiyede müftülük mesailine ait bir çok mesail olacak veyahut tedrisat-ı diniyeye şuna buna ait ... Onun için oraya şu fıkranın ilâvesi icap ediyor ki, bunlar da müstağni izahtır. Encümen de kil-ü kale (dedikoduya) zaten meydan bırakmadı, pek güzel, pek muvafık oldu. Mâruzâtımız bundan ibarettir.”

Karesi mebusu Vehbi Bey, Şer’î kelimesinin genel bir konu olduğunu, genel esaslar içinde değerlendirileceğini, bu konunun çıkarılacak vilayet kanununda ayrıntılı bir şekilde ele alınacağını, ayrıca vilayetin konuları altında sayılmasıyla sanki vilayetlerin şer’î hükümler üzerinde tasarruf etmeye yetkilendirilmiş manasının çıkacağını ve doğru olmayacağı belirtmiştir.

Bunun üzerine Ali Rıza Efendi;

³⁰⁰ TBMM ZC. c.6, s.368

“Zaten bir cümle ile ifade edilecek bir kelime değildir. Nasıl ki, buradaki şeylerin hutud-u esasiyesi gösteriliyor ki, sıhhiye, maarif, ziraat filân filân... Bu derde deva olacak. Bunlar için ayrı ayrı kanun yapılacak. Burada müftülük için ayrıca bir kelime konabilir” şeklinde izahat vermiştir.

Bu tartışmalardan sonra kanun maddesinin vilayetlerin yetkilendirilmediği konular arasına “şer’î umur” kelimesi dahil edilirken 2. fıkraya eklemeye gerek duyulmadığı kararlaştırılmıştır.³⁰¹

Bu düzenleme ile merkezi yönetimin yani TBMM Hükümeti’nin, şer’i hüküm verme konusunda yetkili olduğu kanun metninde zikredilmiştir.

2.4.1.5. Teşkilat-ı Esasiye Kanunu Tasarısı’nın 5. Maddesi Hakkındaki Konuşması

Genel Kurula sunulan tasarının 5. maddesinde;

“Büyük Millet Meclisinin intihabı iki senede bir kere icra olunur. İntihap olunan âzanın âzalık müddeti iki seneden ibaret olup fakat tekrar intihap olunmak caizdir. Sabık heyet lâhik heyetin içtimama kadar vazifeye devam eder. Yeni intihabat icrasına imkân görülmediği takdirde içtima devresinin yalnız bir sene temdidi-caizdir. Büyük Millet Meclisi azasının her biri kendini intihap eden vilâyetin ayrıca vekili olmayıp umum milletin vekilidir” denilmektedir.

20.01.1921 tarihinde Meclis’te yapılan tartışmalarda vekillik süresi olarak belirlenen 2 seneyi uzun bulanlar olduğu gibi, Meclis seçimlerinin yapılamaması durumunda Meclis’in içtima süresinin sadece bir sene uzatılmasının öngörülmesinin hata olduğu, ülkenin meclissiz kalma ihtimalinin ortaya çıkabileceği vurgulanmıştır.³⁰²

Bunun üzerine söz alan Ali Rıza Efendi;

³⁰¹ TBMM ZC. c.6, s.369

³⁰² TBMM ZC. c.7, s.322

“Bu miktar hakkında her şeyin vasatı hayırdır. Dört sene çok ise iki sene de az geliyor. Şunun üç seneye iblâğını söyleyeceğim” (iki sene kâfidir sesleri).³⁰³

Meclis'te yaptığı konuşmayla yetinmeyen Ali Rıza Bey,

“Beşinci maddedeki müddet-i intihabın (Üç senede bir kere icra olunur ve âzalık müddeti üç seneden ibaret olup) tadilini teklif eylerim”

şeklinde önerge vermiştir. Ancak Genel Kurul'da yapılan oylamada önerge kabul edilmemiştir.³⁰⁴

2.4.1.6 Teşkilat-ı Esasiye Kanunu Layihası (Tasarısı) 8. Maddesi Hakkındaki Konuşması

Genel kurula gelen tasarının 8. maddesinde;

“Umum kavaninin vazı, tadili, feshi ve muahede ve sulh akdi ve vatan müdafası ilânı gibi hukuk-u esasiye Büyük Millet Meclisine aittir”

denilmektedir.³⁰⁵ (Tasarıdaki 7. madde rafa kaldırıldığından tasarıdaki 8. maddenin numarası Genel Kurul'da 7 olarak değiştirilmişti)

20.01.1921 tarihinde Genel Kurul yapılan görüşmelerde maddenin, “Hakimiyet bila kayd-ü şart milletindir” ilkesine aykırı olduğu, tasarının bu maddesinin tüm yetkileri elinde bulunduran Türkiye Büyük Millet Meclisi'nin yetkilerini kısıtladığı gerekçesiyle reddedilmesi gerektiği yorumları yapılmıştır.

Bunun üzerine söz alan Ankara Mebusu Mustafa Kemal Paşa, TBMM'nin görevlerinin halk tarafından açıkça bilinmesi için yetkilerinin ayrı ayrı tayin ve tahdit edilmesi gerektiğini ve böyle bir maddenin şart olduğu belirtmiştir.³⁰⁶

Bu arada Ali Rıza Efendi, eski Kanun-u Esasi'de mevcut “şer'i şerifin muhafazası ve tenfiziyle (yürürlükte tutulması) ilgili ahkâmın” bu maddeye ilâve

³⁰³ TBMM ZC. c.7, s.323

³⁰⁴ TBMM ZC. c.7, s.324

³⁰⁵ TBMM ZC. c.7, s.327

³⁰⁶ TBMM ZC. c.7, s.329-330

edilmesini teklif etmiş, Encümen tarafından da kabul edilmişti. Genel Kurul'a gelen teklif bazı mebuslar da söz alarak destek konuşmaları yapmışlardı. Genel Kurul'da yapılan oylamada ifadenin 7. maddeye eklenmesi kabul edilmiştir.

Böylece maddenin birinci fıkrası "*Ahkâm-ı şeriyenin tenrîfîzî, umum kavaninin vazı, tadili, feshi ve muahede ve sulh akdi ve vatan müdafaası ilânı gibi hukuku esasiye Büyük Millet Meclisi'ne aittir*" şeklinde değiştirilmiştir.³⁰⁷

Bu düzenlemeyle Meclis, şer'i hükümlerin de yegane uygulayıcısı kabul edilmiştir.

2.4.1.7. Hıyaneti Vataniye Kanunu'na Aykırılıktan Yargılanan Çakır İsmail Efendi Hakkında Konuşması

19.03.1921 tarihinde Genel Kurul'da, Hıyaneti Vataniye Kanunu'na aykırılıktan mahkûm İznik Müderrisi İsmail Hakkı ve yardımcısı Osman Efendiler hakkında verilen beşer sene müddetle küreğe konulmalarına ve bunların yanında aralarında Çakır İsmail Efendi'nin de olduğu 9 kişinin 3'er sene müddetle küreğe konulmalarına dair mahkeme kararı hakkında görüşme yapılmaktadır. Adliye Encümeni, İsmail Hakkı ve yardımcısı Osman Efendiler dışındaki kişiler hakkında verilen hükmün, tutuklanmalarına kafi derecede delil bulunmadığından tahliye şeklinde olmasını tavsiye etmektedir.

Bunun üzerine söz alan Ali Rıza Efendi;

"Efendim, meseleden tamamen haberdar değilim. Yalnız içlerinde tanıdığım bir zat vardır. Tepeden tırnağa kadar İslâmiyetin, memleketimizin saadetine çalışan bir zattır. Sonra mahkeme tetkikat yapıyor, şühud-u istima ediyor (şahitleri dinliyor), şunu yapıyor, bunu yapıyor. Bu hususta birçok zevatın malûmatlarını dinledim. Benim bildiğim yalnız bir zattır, onun hakkında söylüyorum, diğerlerini tanımıyorum, İsmail Efendi denilen zatı... Yunanlılar geliyorlar, götürüyorlar, emva-ı mezalim ika ediyorlar. O yetmemiş gibi bizim mahkemede tevzi-i adalet eden zat bunu tekrar cezalandırıyor. Bir kere celbedilsin. Muvacehede hüküm vicahi verilsin,

³⁰⁷ TBMM ZC. c.7, s.328-332

eğer bir şey sabit olursa hiçbir kimsenin bir diyeceği yoktur. Binaenaleyh, bunun bu suretle olmasını arzu ediyorum. Adliye Encümeni isabet etmiştir, mazbatanın kabulünü istirham eylerim” demiştir.

Genel Kurul’da yapılan oylamada Adliye Encümeni’nin görüşleri doğrultusunda karara varılmıştır.³⁰⁸

2.4.1.8. Kars Mebuslarının İntihap Mazbatalarıyla İlgili Görüşleri

TBMM’ne yeni seçilen Kars mebusları Cavid Bey’le Fahrettin Bey’in seçim mazbatalarıyla ilgili görüşme yapılmaktaydı. Mazbataların ele alındığı Meclis 1. Şube’deki 20 kişilik heyetten başkan dahil 10 üye mazbataların aleyhine görüş belirtmişlerdi. Bunun sebebi şuydu; Sarıkamış’tan 6 kişilik ikinci seçmenlerden şikayet gelmişti ve Sarıkamış’ta seçimde usule aykırı davranıldığı gerekçesiyle TBMM’den seçimin yeniden yapılması istenmekteydi.

Genel Kurul’un 03.08.1921 tarihindeki oturumunda mazbataların kabulü lehinde görüş belirtenler ile şikayetleri dinledikten sonra ve tetkikler yapıldıktan sonra oylamayı teklif edenler olmuştu.

Bu konuda konuşma yapan Ali Rıza Efendi;

“Arkadaşlar; bu meseleyi gayet yakından takip ediyoruz. Tabî Elviye-i Selâse’den gelecek olan arkadaşların gayr-i kanuni bir surette intihab edilip gelmesini biz de arzu etmeyiz. Binaenaleyh bunu yakından takibettik. Telgraf verenler Sarıkamış’tan yedi kişidir. Bir köy müntehib-i sanileridir ki, Musa namında bir arkadaşlarını intihab ettirmek için çok uğraşmışlar, muvaffak olamamışlardır. Bunun için intihap entrikaları olarak belki bir fayda verir, intihap bozulur diye bir telgraf çekmişler. Fakat verdikleri telgraflardan dolayı onlar da pişman olmuşlardır. Esasen bir şey değildir. Buradaki Ali Rıza Bey, Kars Şûrası’nda Dahiliye Vekili idi. Fahrettin Bey Hariciye Vekili idi. Ali Rıza Bey’i İngilizler, Nuri Paşa hakkında şahadet için Batum’a getirmişlerdi. Oradan firar etti ve bu zamana kadar hal-i firarda idi. Sonra fırka kumandanı Cavid Bey’e gelince; orada büyük bir hizmeti

³⁰⁸ TBMM ZC. c.9, s.144-145

vardı. Katiyen bu intihapta başka bir şey yoktur. Bu mazbatayı rica ederim, bilâtereddiit kabul ediniz” demiştir.

Ali Rıza Efendi'nin konuşmasının hemen ardından yapılan oylamada Kars mebuslarının mazbataları kabul edilmiştir.³⁰⁹

2.4.1.9. Yolsuzlukların Soruşturulması Amacıyla Elviye-i Selase'ye Müfettişler Gönderilmesi Hakkında Teklifi

24.10.1921 tarihinde Meclis Genel Kurulu'nda, izinsiz nikah ve evlilik yapanların takibata uğramalarını önlemek amacıyla kendilerine tahakkuk eden veya edecek olan cezaların kaldırılmasını öngören “*İzinnamesiz nikâh akdi ve izdivaçtan dolayı maznun ve mahkûm olanların affına dair Kanun*” düzenlemesi görüşülmektedir. Gündem dışı söz alan Ali Rıza Efendi;

“...Elviye-i Selase'ye bir heyet-i teftişye istiyoruz. Birçok haksızlıklar oluyor. Yolsuzluklar oluyor, suidare oluyor. Milletın buna tahammülü kalmamıştır. Bunun müstacelen müzakeresini teklif ediyorum.” diyerek rüznameye dahil edilmesini istemiştir.

Ancak söz konusu teklif Meclis tarafından gündeme alınmamıştır.³¹⁰

2.4.1.10. Ardahan Mebusu Server Bey'in, Çoruh Vadisindeki Bakır Madenlerinde Tetkikat Yapmakla Görevlendirilmesi Hakkındaki Görüşleri

Server Bey'in, Hükümet'in talebi, İktisat Vekaleti'nin de tavsiyesi üzerine Çoruh vadisindeki bakır madenlerinde tetkikat yapmak üzere TBMM tarafından gönderilmesi ile ilgili konunun ele alındığı 11.02.1922 tarihindeki oturumda, Server Bey'in izinli sayılacağı müddetle ilgili tartışmalar yapılmaktadır. İktisat Vekaleti'nin tanıdığı 3 aylık müddetle ilgili olarak söz alan Ali Rıza Efendi, Server Bey'in bu çalışmalar için gideceği Batum bölgesine varış zamanının bir ay sürebileceği, bir ayın da dönüşü harcanacağını, bir aylık süre içindeki çalışmaların yeterli olup olmadığını mebusların sorgulaması gerektiğini belirtmiştir.

³⁰⁹ TBMM ZC. c.11, s.404-406

³¹⁰ TBMM ZC. c.11, s.257-263

Meclis'te yapılan oylamada görevlendirmeye 3 ay müddet konulması kabul edilmiştir.³¹¹

2.4.1.11. Ziraatta Kullanılmak Üzere Hariçten İthal Edilecek Maddelerin Gümrük ve İstihlâk Resmine Dair Kanun Hakkındaki Konuşması

14.02.1923 tarihindeki oturumda görüşülen kanun tasarısında, ziraatta kullanılacak araç, gereç, akaryakıt vb. maddelerin Ziraat Bankası vasıtasıyla ithali durumunda Gümrük ve İstihlak vergilerinin alınmaması öngörülmektedir. Bu konuda söz alan milletvekilleri, ekseriyetle kanuna destek verirken özellikle gümrüksüz ithalat yetkisinin sadece Ziraat Bankası'na verilmesini eleştirmişlerdir. Bazıları da kanunun sadece büyük çiftçilere yarayacağı, küçük işçilerin ise bu kanundan fazla faydalanamayacağını ifade etmişlerdi.

Bu konuda söz alan Ali Rıza Bey;

“...Bu lâyihanın doğrudan doğruya memleketle çok alâkası vardır. Arkadaşlardan bâzıları diyorlar ki; bundan birkaç adam istifade edecektir. Bundan, diğer köylü çiftçilerimizin bu makineleri işletmeye kabiliyetleri yoktur gibi bir mâna çıkıyor. Bendeniz buna katıyen iştirak edemeyeceğim. Çünkü köylülerimizin bu gibi makineleri işletmeye gayet büyük kabiliyet ve iktidarlardıdır. Yalnız şimdiye kadar bunları göstermediğimizden dolaydır ki, bilmiyorlar. Mademki şimdiye kadar böyle olmuş, acaba bundan sonra da bunları bilmiyorlar diye makineden bunları mahrum etmek mi icabeder? Ancak bendeniz burada bir şeye itiraz edeceğim. Bu makineleri Ziraat Bankası vasıtasıyla getirtmek katıyen doğru olamaz. Zira Ziraat bankalarının ambarları yoklanacak olursa, alât ve edevatı ziraiyenin tozlanmış, çürümüş olduğunu görürüz. Çünkü canları acımıyor, Hükümet parası ile alınmıştır. Bunları vaktiyle köylüye tevzi etmeye ve bu suretle köylüyü çalışmaya teşvik ve icbar etmeye teşebbüs etmemiştir. Mademki makinelerin, alet ve edevat-ı fenniyenin memleketimize girmesini arzu ediyoruz, bunları gümrükten muaf tutmalı, herkes bunları serbest getirmeli ve satmalı...” demiştir.

³¹¹ TBMM ZC. c.16, s.275-276

Meclis'te yapılan hararetli tartışmalar neticesinde gümrüksüz ithal edilecek maddelere nakil otomobilleri de eklenerek Ziraat Bankası vasıtasıyla gümrüksüz ithalat yetkisi veren madde kabul edilmiştir.³¹²

2.5. Mehmet Edip Bey (Dinç)

1885'te Artvin'de doğdu. İmam Zade Mustafa Efendi'nin oğludur. İlk ve orta öğretimini Murgul Medresesinde tamamladıktan sonra ticaret yapmaya başladı. Batum ve Tiflis Bölgesi'nde demir yolu yapımında müteahhit olarak çalıştı. I. Dünya Savaşı'nda yörenin düşman işgaline uğraması üzerine direnişe geçen örgütlerde görev aldı. Gönüllü kuvvetler kurarak Ruslar, Ermeniler ve Gürcülerle çatışmalara girdi. Erzurum Kongresi'nden sonra yörede kurulan Kuvay-i Milliye Cemiyeti'nde yönetici olarak çalıştı. TBMM'nin I. Dönemi için yapılan seçimlerde Batum Milletvekili olarak 5 Haziran 1920'de meclise katıldı. Dışişleri, Bayındırlık ve Tapu Kadastro Komisyonları'nda çalıştı. Bakanlar kurulunun 16 Ağustos 1921 tarihli kararıyla lüzum göstermesi üzerine Kars Konferansı'nda danışman olarak görevlendirildi. Görev sonunda 4 Mart 1922'de meclise döndü. Dönem içinde kürsüde beş konuşma yaptı. Bir soru önergesi verdi, iki de kanun teklifi verdi. Milletvekilliği sona erince memleketinde tüccar ve müteahhit olarak yaşamını sürdürdü. 8 Ekim 1963'te Artvin'de öldü. Evli olup 8 çocuk babasıydı. I. Dünya Savaşı, Milli Mücadele ile ilgili belgeleri içeren dosyalar ve kitapları oğlu Talat Erdinç tarafından Erzurum Atatürk Üniversitesi Edebiyat Fakültesine armağan edilmiştir.³¹³

2.5.1. TBMM'deki Faaliyetleri

2.5.1.1. Batum'da Yapılan Milletvekili Seçimi ve Milletvekillerinin TBMM'ye Katılmasıyla İlgili Konuşması

Batum milletvekillerinin Meclis'e kabul edildikleri dair toplantının yapıldığı 05.06.1920 tarihindeki oturumunda Edip Bey bir teşekkür konuşması yapmıştır. Bu konuşmada Edip Bey Meclis'e şöyle hitabetmişti:

³¹²TBMM ZC, c.27, s.328-335

³¹³ Çoker, **a.g.e.**, s.149-150

“Efendiler! Kırk küsur seneden beri vatan-i aslisinden ayrılmış ve doksan iki muharebesi neticesi olarak, Elviye-i Selâse Rus boyunduruğu altında kalmıştır. Talbii kırk seneden beri kemal-i hahişle arzu ettiğimiz, Osmanlı anavatanına iltihak idi. Harb-i Umumi'nin son zamanlarda Brest Litovsk Muahedesi bize mukadderatımızı bahşetmiş ve bila kayd-ü şart Hükümeti Osmaniye'ye iltihakı umum ahali kabul etmiş, hiçbir reyi muhalif bulunmamıştır (Alkışlar). Fakat mütarekeyi müteakip oradan Hükümet-i Osmaniye'nin çekilmesi icap etmiş ve tekrar bir ecnebi boyunduruğunda kalmış idi. Fakat ahalimiz ve milletimiz tabii ecnebi boyunduruğunun ne olduğunu aynen müşahede ettikleri için gerek harbin bidayetinde çekmiş oldukları felâket ve gerek ikinci defa da uğramış oldukları zarar ve ziyan bir şey değil, nüfusça uğradıkları zarar ve ziyan neticesini bertaraf ederek şimdi yine silaha sarılmış ve her bir maniaya karşı koyup silâh kuvvetiyle ecnebilerin girmemesine karar vermiş ve bizi bugün burada teşekkül etmiş olan Büyük Millet Meclisi'ne göndermişlerdir. Buradaki efendilerle müşerref olduğumuz için kesbi şeref eder ve bütün milletimizin ihtiramatımı, arkadaşlarım ve milletim namına arz ve takdim eylerim. (Alkışlar) İnşallah ittihad-ı İslâm'ın muavenetiyle memleketimiz, tekrar büsbütün Memalik-i Osmaniye'ye iltihak eder ve şimdiki İngiliz boyunduruğundan kurtulmuş oluruz. Cenab-ı Hak bütün Millet-i Osmaniye'ye, İslamları ve Türkleri yaşatsın” şeklinde hitap etmiştir.³¹⁴

2.5.1.2. Artvin, Ardahan, Kars livalarının Teşkil Edilmesi Hakkında Kanun Tasarısı

07.07.1921 tarihinde Genel Kurul'da, Moskova ve Gümrü muahedeleriyle Türkiye'ye katılan Elviye-i Selase'de Artvin, Ardahan, Kars livalarının teşkil ve Iğdır ile Kulb kazalarının Bayezid livasına raptedilmesine dair kanun tasarısı hakkında görüşme yapılmaktadır. Bu konuda söz alan Edip Bey;

“Efendim bendeniz teşkilât hakkında bir şey söylemeyeceğim, yalnız söyleyeceğim şey, hemen altı aydan fazladır Kars, elimize geçmiş olduğu halde oraların teşkilât-ı mülkiyesi yapılmamıştır. Artvin, Ardahan buna mümasil (benzer) birçok yerler askerî bir idare ile idare olunmuştur. Binaenaleyh birçok fenalıkların

³¹⁴ TBMM ZC. c.2, s.91

husule gelmesi zannedersen bu teşkilâtın bir an evvel yapılmadığındandır. Zaten Rus zamanındaki teşkilât yalnız nahiye müdürlerinin ahali tarafından intihab edilmesidir. Kaza kaymakamları ve mutasarrıflar Hükümet tarafından gönderiliyor idi. Bunlar esasen birçok kimselerin malûmudur... Teşkilâtın çıkmasına kadar o memleketin idaresi acınacak bir ihale gelecektir. Esasen o kadar fena işler yapıyor ki, Heyeti Aliyenize bahsedecek olsam kan ağlayacaksınız. Her halde bir an evvel bu kanun çıksın. Zira oralarda teşkilât-ı mülkiye yapılması elzendir. Her ne suretle olursa olsun bendeniz onu istirham edeceğim. Hattâ bu hususu Dahiliye Vekilinden istirham etmiştim. Oralarda Harb-i Umumide on/on iki defa harekât-ı askeriye olmuştur. Yeni giden asker evvelden yapılan şeyleri bilmiyor. O ilk defa olarak girdim zannediyor. Bunları her halde mülkiye hükümeti takdir eder. Binaenaleyh Teşkilât-ı Esasiye Kanunu çıkıncaya kadar bu kanunu kabul etmek lâzımdır (Muvafık sesleri). Yalnız bir şey rica edeceğim. Nahiye müdürlerinin intihabı ahali tarafından olursa, hem ahaliyi memnun etmiş oluruz, hem de idarelerini iyi yapmış oluruz. Nahiye müdürleri oradaki mutasarrıfların nezareti altında yine ahali tarafından müntehaben yapılırsa ve şu suretle de Dahiliye Vekâletinden bir salâhiyet verilirse bu suretle bil-intihap tâyin edilecek nahiye müdürleri hem ahalinin dertlerini anlamış olurlar ve hem de nahiye müdürlerinin dilinden ora ahali anlarlar. Buradan oraya gidecek pek yüksek fikirli efendiler buradan oraya nahiye müdürlüğüne gitmezler. O civar ahali intihaba alışkındır. Binaenaleyh nahiye müdürleri kendi içlerinden olacak olursa daha münasip olur. Bu salâhiyeti vermekle beraber bu kanunun kabulünü rica ederim.” şeklinde konuşmuştur.

Genel Kurul’da yapılan görüşmelerde konunun aciliyeti gündeme getirilmiş ve oylamaya geçilmesi istenmiştir. Moskova ve Gümrü Muahedeleri’nin Meclis’te onaylanmadığı ve onaylanmayan antlaşmalara kanun maddesinde atıf yapmamanın uygun olacağını değerlendiren vekillerin bu isteği doğrultusunda kanun tasarısındaki “Moskova ve Gümrü muahedeleriyle Türkiye’ye terk edilmiş olan...” ibaresi yerine “Anavatana iltihak eden mahallerde...” ibaresi getirilerek kabul edilmiştir.

Kabul edilen kanuna göre; Artvin, Ardahan, Kars livaları teşkil ve Iğdır ve Kulb (Tuzluca) kazaları Bayezid livasına bağlanmıştır. Ayrıca Artvin livası; Artvin,

Şavşat, Borçka, Kars livası; Kars, Kağızman, Zaruşat, Sarıkamış ve Ardahan livası; Ardahan, Oltu, Göle Posof kazalarından oluştuğu kabul edilmiştir.

Ardanuç nahiyesinin kaza yapılmaması üzerine söz alan Kastamonu mebusu Abdülkadir Kemali Bey, Ardanuç'un önemli bir mevkide olduğunu, nüfusu ve gelirinin yeterli olduğunu, kaza yapılması gerektiğini belirtmiştir. Bunun üzerine yine söz alan Edip Bey;

“Efendim, bu Ardanuç çok eskiden beri kazadır. Doksan üçten evvel bizim elimizde iken yine kaza idi ve hakikaten kazaya şayandır. Fakat geçen de bendeniz Dahiliye Encümeni'nde bulunduğum zaman bunun kaza olmasını iddia etmedim. Çünkü Heyet-i Âliyeniz bu gibi teşkilâtın pek aleyhinde idi ve bütçe meselesi olduğu için ısrar etmedim. Fakat Ardanuç'un kaza olmaya şayeste olduğu muhakkaktır. Lâkin şu Artvin'de sancak teşkili pek elzem olduğunu bildiğimden dolayı ısrar ettim, Ardanuç için o kadar iddia etmedim ve hiçbir şey de söylemedim. Hakikaten Ardanuç'un da bilâhare her halde kaza olması lâzımdır.(Abdülkadir Kemali Bey'in, 'Evet, varidatı da kendisine kâfidir' sözleri). Evet, varidatı da kâfidir ve şose üzerindedir. Fakat Dahiliye Vekâleti kaza olmasına lüzum göstermemiştir. Bendeniz de ısrar etmedim. Heyet-i Âliyeniz nasıl arzu ederseniz öyle yaparsınız.” demiştir.

Meclis'te görüşülmekte olan ilk kanunun acil bir şekilde çıkarılması gerektiği ve bilahare değişiklik yapılabileceği belirtilerek teklif gündeme alınmamıştır.³¹⁵

2.5.1.3. Elviye-i Selase'de Nahiye Müdürlerinin Halk Tarafından Seçilmesi Teklifi

Elviye-i Selase'de livaların teşkil edilmesiyle ilgili kanun tasarısının ilgili maddeleri 07.07.1921 tarihindeki oturumda oylandıktan sonra Batum mebusları Edip Bey, Ahmet Fevzi Efendi ve Ahmet Nureddin Efendi, Elviye-i Selase'de Rus idaresinde iken nahiye müdürlerinin halkın oyuyla seçildiği ve halkın bu usule alıştığı gerekçeleriyle bu bölgelerin Teşkilât-ı Esasiye Kanunu'na uyum sağlanana kadar nahiye müdürlerinin halk tarafından seçilmesini teklif etmişlerdir. Meclis'te yapılan hararetli tartışmalarda bu düzenlemenin gereksiz olduğunu belirtenler ile

³¹⁵ TBMM ZC. c.11, s.173-178

teklife destek verenler arasında uzlaşmazlık ortaya çıkmıştı. Teklifi kabul etmeyenler, bu düzenlemedeki seçimlerin nasıl yapılacağı ve bunun nasıl takip edileceğinin belirsiz olduğunu dile getirmişlerdir. Bunun üzerine söz alan Edip Bey;

“Efendim, oradaki nahiyeler 1293 (1877) senesinden kalan nahiyelerdir...O nahiyelerdeki müdürler köy ile nahiyeler arasındaki idareyi temin ederler. Bundan sonra bir kaza kaymakamı, bir mutasarrıf, bir de nahiyeye müdürü, bir de köy muhtarları vardır. Nahiyeye müdürlerini oradaki ahali intihabederler. Zaten kırk seneden beri ahalinin ruhu buna alışmıştır. İntihap usulünü de pek güzel bilirler. Yani katiyen aldanmazlar. Tam mânasıyla buna alışmışlardır” diyerek mebusların şüphelerini izale etmek istemiştir.

Edip Bey ve arkadaşlarının sunduğu kanun teklifine Hakkari mebusu Mahzar Müfit Bey'in “kemafissabık (eskiden olduğu gibi)” lafzının eklenmesini teklif etmesi ve Genel Kurul'da kabul edilmesiyle teklif yasalaşmıştır.

Buna göre; Elviye-i Selase'deki nahiyelerde Teşkilât-ı Esasiye Kanunu'na uyum sağlanana kadar nahiyeye müdürlerinin eskiden olduğu gibi halk tarafından seçilmesini öngörmekteydi.³¹⁶

Bu düzenleme geçici de olsa üniter devlet yapısına, dolayısıyla Teşkilat-ı Esasi'ye aykırı idi. Bu konuda Meclis'in gösterdiği esnekliğin, yaklaşık kırk yıldır esaret altında yaşayan ahalinin, merkezi yönetimin düzenlemelerinin uyumunda yaşanacak incinmeleri önlemek istediği derlendirilebilir.

2.5.1.4. Artvin, Ardahan ve Kars Livalarında Toplanacak Aşar ve Emlâk Vergileriyle İlgili Teklifi

Meclis Genel Kurulu'nda Garp Cephesi'nde bilfiil askeri harekât sahasına münhasır olmak üzere aşar vergisinin toplanma usulüne dair kanun tasarısı görüşülmektedir. Kanun tasarısı ile, aşarın toplanma şekli bir senelik süre için değiştirilmesi düşünülmektedir. Buna göre, aşar vergisinin toplanma zamanında

³¹⁶ TBMM ZC. c.11, s.180-182

mültezimlerin harman yerine giderek toplanması usulü terk edilerek ürün vergisi bedeli nakden ödenmesi öngörülmektedir.³¹⁷

Tasarının Genel Kurul'da gündeme alındığı 14.07.1921 tarihli oturumunda Batum Mebusu Edib Bey, Artvin, Ardahan ve Kars livalarında Aşar ve Emlâk vergilerinin birleştirilip Demirbaş namıyla tahsil edilmesine dair kanun teklifi hazırlayarak, daha önce Genel Kurul'da görüşülmeye başlanan “Garp Cephesi sahasında aşar toplanmasına dair kanun tasarısına” eklenmesini talep etmiştir.³¹⁸

Teklifiyle ilgili yaptığı konuşmada Edip Bey;

“...Benim kanaatime göre Garp cephesiyle Elviye-i Selâse'nin birleştirilmesi doğru değildir. Garp cephesi için böyle bir kanun yapmak zaruridir. Fakat Elviye-i Selâse'ye gelince, Elviye-i Selâse büsbütün bambaşkadır. Maliye Vekili Beyefendinin buyurdukları gibi Elviye-i Selâse'de ilk sene olmak ve teşkilât-ı mülkiyemizin tamamıyla yapılamaması yüzünden her halde bir heyet-i muhammine tarafından aşarın tahmin edilip, noksan cibayeti hakkında bir kanaat besleniyor. Fakat orada esasen demirbaş usulü namiyle aşarın cibayeti hakkında bir usul vardır ki, Maliye Vekili Beyefendi buna Rus Kanunu tabir ediyorlar. Hayır beyefendi bu Rus Kanunu değildir. Rusya'nın 180 milyonluk memleketinin hiçbir yerinde böyle bir kanun yoktur. (Maliye Vekili Hasan Bey'in; 'Elviye-i Selâse'ye mahsus Rus usulü dedim, Rus Kanunu demedim' sözleri) Elviye-i Selâse'de beyefendi henüz arazi üzerinde ne Rus Kanunu ve Rus'un bir şeyi cari olmamıştır. Elviye'i Selâse'deki kanun Arazi-i Emiriye Kanunudur. 93 Harbi'nden evvel oranın aşarı ve idaresi gayet perişan ve gayr-i muntazam bir surette idi. Sonra Rus memurlarının müdahalesine, daha doğrusu Rusların gelmesine razı olmayan ahali Hükümetle uyuşarak bu vaziyet hâsıl olmuştur. Tabî evvelâ; sekiz-on sene Rus memurları gelmiş, ölçmüş, bakmış ve ondan sonra Hükümet ile ahali arasında uyuşmuşlar. İşte bu usul ve uyuşmadan başka bir şey değildir. Fakat buna Rus usulü diyemeyiz. Daima bir hükümetle böyle uyuşmak olur. Bendeniz tekrar arz ediyorum. Oradaki arazi üzerinde hiçbir Rus kanunu ve Rus (zagon)'u cari olmamıştır. Orada aşar teslim suretiyle cibayet

³¹⁷ TBMM ZC. c.11, s.243-248

³¹⁸ TBMM ZC. c.11, s.241

edilmekteydi. Bilâhare emlâki dahi aşar içine koydular. Bendeniz emlâk için hiçbir şey demiyorum. Yalnız Maliye Vekili Beyefendiden rica etmiştim ki, bu aşar tabî o zamandaki, ruble üzerinden cibayet edilmekteydi. Rublenin kıymeti nedir? Bu malûmdur. O zamanki rublenin kıymeti, şimdiki para farkı kabul edilmek şartıyla, her köyün üzerinde malûm olan miktarın cibayeti her halde hem ahaliye kolaylık olur hem de Hükümet vergisini kolayca tahsil etmiş olur. Ve hem Maliye'ye tahsilat ve fayda temin eder ve ahali üzerinde de hüsnü tesir etmiş olur, kanaatindeyim. Zira heyeti muhammine her halde kendi kendine gidip orada doğrudan doğruya yalnız başına bir şey yapamaz. Çünkü bir rençper iki saatlik bir mesafede rençperlik yapıyor, fakat yarımşar dönümden 40 parça araziye maliktir. Bunu hiçbir heyet tahmin edemez. Maliye Vekili Beyefendi gibi kendi seviyesindeki adamlar o vazîfeyi ifa etseler pek doğru olur. Ben de bunu kabul ederim. Fakat orada bu işleri görecektir memurları göz önüne getirirsek nasıl tahmin edecek? İhtimal ki, suiistimal olacak. İhtimal ki, işler evvelki kararın büsbütün hilâfında tecelli edecektir. Meselâ bir köy beş yüz liradır. Beş yüz olan üç yüz olacak, üç yüz olan beş yüz lira olacak. Burada ahali arasında bir sui- i tefehhüm ve zan hâsıl olacak, binaenaleyh bendeniz zaten bir takrir vermiştim, bunu 1337-1338 seneleri için teklif etmiştim. 1338 senesinden sarfı nazar ediyorum. Keşke orada bilâkayd-ü şart muntazam bir hükümet teşkil etsek orasını doğrudan doğruya, bilâkayd-ü şart bizim malımız gibi idare etsek, daha İngilizler oradan hareket ederlerken oraların bilâkayd-ü şart bizim malımız olduğunu ve olacağını burada bendeniz arz etmiştim. Her vakit bilâkayd-ü şart bizim malımızdır. Ancak bendeniz içtihat ve kararınca bu sene yapılacak olan heyeti muhamminenin belki yanlışlığa sebep olur. Fazlasını eksik, eksigini fazla yaparlar. Maliye bundan belki de az aşar almış olur. Fakat bunun için de Maliye Vekili Bey bir fedakârlıkta bulunsun. Orada bir suizan hâsıl etmeyelim, gelecek sene altıda bir alsınlar. Vatani vazîfelerini bihakkın ifa etsinler, başka bir felâkete sebebiyet vermesinler, dörtte bir versinler, katiyen ben onu müdafaa edecek değilim. Yalnız suizan-ı mucip olmasın. Müdafaa edeceğim budur. Bunun için rica ederim garp cephe-i sahne-i harbindeki arazi ile Kars, Ardahan livaları aşarını ayıralım ve oralarda para farkını kabul etmek şartıyla aşarın eski tarzda cibayet edilmesini Maliye Vekili Beyefendiden ve Heyet-i Umumiye'nizden rica ve istirham ederim. teklif ediyorum: 'Düşman istilâ edip de istirdat edilen mahaller hakkında yapılacak

muamele bilâhare takarrür ettirileceğinden bu gibi mahallerin tahkikatı keenlemyekûn (hükümsüz) addolunacaktır' fıkrasının ilâvesini teklif ediyorum." şeklinde konuşma yapmıştır.³¹⁹

16.07.1921 tarihinde Genel Kurul'da yeniden ele alınan kanun tasarısı hakkında konuşan Maliye Vekili Hasan Bey'in, kanun tasarısının kanunlaşmasının acil olduğunu belirterek kanun tasarısına eklenmesi istenen Elviye-i Selase'de aşarın toplanmasıyla ilgili usul hakkındaki teklifin ileri bir tarihte ele alınmasını teklif etmiştir.³²⁰

Edip Bey'in teklifi gündeme alınmamıştır.

2.5.1.5. Elviye-i Selase'de Uygulanması İstenen Vergi Düzenlemesine Dair Kanun Teklifi

TBMM'nin 11.08.1921 tarihli oturumda Kütahya Mebusu Cemil Bey'in, bütçe açığının kapatılması için tüccar ve esnaftan alınacak vergilere dair kanun teklifi görüşülmektedir.

Bu arada söz alan Edip Bey'in Elviye-i Selase'de uygulanması amacıyla daha önce Meclis'te gündeme getirdiği vergi düzenlemesine dair kanun teklifiyle ilgili olarak;

"Efendim; geçende 15 Temmuz'da Maliye Vekili Beyefendinin bir teklif-i kanunisi var idi. Garp Cephesi mıntıka-i harbinde ve Elviye-i Selâse'de 1337 senesi aşarının bir heyeti muhammine tarafından tahmin edilerek cibayet edilmesi için bir teklifte bulunmuştu. Bendeniz Elviye-i Selâse için öteden beri cari olan maktu bir verginin bu sene içinde para farkı nazarı itibara alınmak şartıyla cibayetini teklif etmiştim. Heyet-i Aliyeniz de kabul etmiş ve müzakeresi de müstaceliyetle kabul edilerek teklifim Kavanin-i Maliye Encümenine havale edilmişti. Kavanin-i Maliye Encümeni azaları mezunen gitmişler. Şimdi burada dört kişi mevcuttur ve şimdiye kadar müzakeresi yapılmamıştır. O zamandan beri bendeniz bu evrakı

³¹⁹ TBMM ZC. c.11, s.248-249

³²⁰ TBMM ZC. c.11, s.288

takibediyordum. Bu evrak da diğerk bâzı evraklara karışmış ve yani bu suretle müstaceliyet teklifi teehhüre uğramış, halbuki evrak Muvazene-i Maliye Encümeni'nden ve Kavanin-i Maliye Encümeni'nden geçerek burada müzakere edildiği halde bir maddelik tadil teklifi için şimdi zaman geçiyor. Maliye Vekili Bey elinde mevcut olan kanunla Elviye-i Selâse'deki aşarı mültezimlere vermek mecburiyetindedir ve Heyet-i Aliyeniz de 1337 senesi muamelâtında, suüidare olmamasını, fena bir şey hâsıl olmamasını arzu buyurdunuz... Bunun için oralardan maktu vergi alalım. Aşar zamanı geçiyor... Bayram tatili de olacak... Bu meselenin bugünkü ruznameye ithal ve müzakeresini Maliye Vekili Beyefendi ile aramızda da kararlaştırdık ve mutabık kaldık. Yalnız mesele Kavanin-i Maliye Encümeni'nden geçecek, Muvazene-i Maliye Encümeni'nden geçecek ve buraya gelecek gibi muamelâta tahammül edemez, çünkü encümenin azaları kalmamıştır. Bunun bugünkü ruznameye ithali ile müzakeresini rica edeceğim. Hiç olmazsa bir karar verelim. Ve Maliye Vekili Beyefendiyi memur edelim. Âşarın mevsimi de geçiyor. Karar bugün de verilmezse bu mesele böylece kalır. Maliye Vekili Bey'e haber verelim; gelsinler, lütfen bu meseleyi bugün çıkaralım.” demiştir.³²¹

Edip Bey'in teklifi Genel Kurul'da kabul edilmişti. Söz konusu kanunla; Elviye-i Selase'de 1921 tarihine mahsus olmak üzere Rus döneminde toplanan tüm vergiler birleştirilerek maktu vergi haline getirilmesi, vergilerin Ruble ile ödenebilmesi, Rus işgali esnasında Anadolu'ya göçmüş ancak yeniden Elviye-i Selase'ye dönmüş olan ailelerden vergi alınmaması öngörülmüştür.³²²

2.5.1.6. Elviye-i Selâse'de Vergilerin Toplanmasına Dair 1921 Yılında Kabul Edilen Geçici Kanunun 1922 Yılında da Uygulanmasına Dair Kanun

TBMM Genel Kurulu'nun 01.07.1922 tarihindeki oturumda 1921 yılında kabul edilen Elviye-i Selâse'de vergilerin toplanmasına dair geçici kanunun 1922 yılında da uygulanması için Hükümet tarafından verilen kanun tasarısı görüşülmektedir. Kanun tasarısında; 1921 tarihinde Elviye-i Selase'de uygulanan maktu vergilerin aynısının 1922 için de uygulanması, bunun yanında göçmenler için

³²¹ TBMM ZC. c.12, s.37-38

³²² TBMM ZC. c.12, s.62-63

ise 1923'e kadar uzatılması öngörülmektedir. Kanun tasarısıyla ilgili Maliye Encümeni'nin görüşü ise, geçici kanunun sadece 1922'de değil, genel kanunun bölgede uygulanmasına kadar geçerli olması, aynı zaman da bölge için belirlenen maktu vergilerin iki mislinin toplanması, Ruble olarak belirlenen matrahın da Türk parasına çevrilmesi şeklindeydi. Kanun tasarısıyla ilgili söz alan Edib Bey;

“Efendim, bendeniz esasen bu verginin aleyhinde söz söylemem. Maktu verginin iyi bir usul, olduğuna kaniim. Ondan başka, şimdilik hiçbir usulün kabil-i tatbik olmadığını ve fena tesir yapacağını geçen sene de buradan arz etmiştim. Maliye Vekili Beyefendi, Abdullah Efendinin buyurdıkları gibi, geçen senekine göre bu sene için de aynen cibayeti teklif ettikleri halde Muvazene-i Maliye ve Kavanin-i Maliye encümenleri, bire bir misli daha zammediyorlar. Halbuki bu; bire bir misil zam değil, bire bir buçuk zamdır ki yüzde yüz elli zamdır. Çünkü Ruble fiyatındaki zam münasebetiyle bir kere yüzde yüz yirmi beş ve bir kere de yüzde yirmi beş zammedilirse yüzde yüz elli zammedilmiş olur. Elviye-i Selâse'de maktu vergiler içerisinde, esas itibariyle Ağnam Vergisi yoktur. Bundan başka daha hiçbir vergi yoktu. Ağnamı ayrı veriyorlar. Ona hiç itiraz edildiği yoktur. Esasen Rusya'da Ağnam Vergisi veren yoktur. Bu maktu verginin içerisinde de yoktur. Nahiye müdürleri, ahali tarafından intihab olunuyor. Heyet-i Vekile kararıyla nahiye müdürlerinin maaşını ve nahiye masraflarını ahali-i mahalliyeye veriyor. Bu da ayrı bir vergidir. Maliye Vekili Beyefendi buyurdular ki; başka hiçbir vergi istifa edilemiyor. Hayır efendiler, bu maktu verginin içerisinde de yoktur. Meselâ nahiye müdürlerinin ve sair memurların maaşını ve nahiye masraflarını ahali-i mahalliyeye veriyor. Ağnam da cibayet ediyor. Şu halde bu verginin üzerine, bu maktu verginin üzerine bir daha zam icra ediliyor ve yüzde yirmi beş, para farkı zammedilecek olursa pek fahiş bir zam olur. Hiçbir şey zam etmiyelim; bu da doğru değildir. Her yer, bu kadar fedakârlığa katlandığı halde orası da bir dereceye kadar fedakârlığa katlansın ve katlanmıştı. Efendiler rica ederim, 1330'dan beri bu memleket, katiyen huzur görmemiştir. Her yerimiz öyledir.. Fakat orası başkadır. Mütarekeden sonra bâzı yerler rahat etti. 1334'te hicret eden muhacirler 1335'te İngiliz istilâsına ve aynı senede Denikin Hükümetinin istilâsına, yine aynı senede Gürcülerin istilâsına uğramıştır. Yani Harb-i Umumi'nin bidayetinden beri Elviye-i Selâse'de sekiz defa Hükümet değişmiş, sekiz defa istilâyâ uğramıştır. Ermeni gibi zâlim bir Hükümetin

zulmüne, istilâsına uğramıştır. Elviye-i Selâse'de Kars ve Ardahan'dan ziyade Ağnam hususunda Artvin yüzde seksen nispetinde kaybetmiştir. Artvin ahalisi harpte kırk bin koyun ve keçi bırakmış ve öyle firar etmiştir, otuz iki bin sığır ve inek bırakıp çıkmıştır. Bugün bunun ne nispette bir kısmı mevcuttur? 1334 senesinde avdet eden muhacir ahalinin dört hanesi ancak bir çift öküzle geçiniyor. Bugünkü Ağnam varidatını inşallah dört sene sonra dört, beş misle iblâğ edeceğiz. 1334 senesinde avdet eden muhacirlerden 1337 senesi Maktu Vergi alınmamış. Tabî bu sene alınacak ve o suretle vergi tezayüd edecektir. Bu sene avdet edenlerden vergi alınmayacak, ertesi sene almayacak ve bu suretle nispeten tezayüd edecektir. Ali Cenani Bey buyurdular ki 'Âşâr usulünü kabul etsek bire beş nispetinde faydamız olur' halbuki aşar usulü kabul edilirse bunun katiyen bire beş nispetinde faydası olamaz. Çünkü, Kars ve Ardahan o kadar zerriyatla meşgul olmaz. Kars, Ardahan hayvanat besler. Kafkasya'ya, Rusya'ya mevaş-i ihracatı yapar ve o suretle geçiniyor. Artvin livası da meyvacılıkla geçinir. Fakat bugün Artvin livasını iltizam eden bir mültezime çürük dut, kiraz gibi meyvaları verelim. Acaba alacak mı? Geçen sene bir kayık kiraz on altı liraya Batum'a gidiyordu. Bu kayık Gürcü Hükümetine, Rusya Hükümetine geçecek, kayığa üç gemici bir reis olmak üzere dört kişi lâzımdır, bunların beheri on ikişer lira pasaport vizesi vermek mecburiyetinde kalıyorlar ki, bu suretle bir kayık için lâakal kırk lira vermek mecburiyeti hâsıl oluyor ki, esasen burası fakir bir memlekettir.

Bir de Ruble fiyatı meselesi var. Bunun katiyen aleyhindeyim. Bu Ruble artık bitmiştir. Rus usulü bitmiştir. 1337 senesinde bir kanun yapmış ve kabul etmiştik. Bunun üzerine bir zam yapılmasını eğer Heyet-i Celileniz münasip görüyorsanız ufak bir zam yapalım. Zannedirim ki, Maliye Vekili Beyefendi de bunun fahiş olduğunu kabul eder. Muvazene-i Maliye Encümeni bu suretle artırıncı Maliye Vekili Beyefendi artık ona itiraz edemez. Çünkü Maliye Vekili Beyefendi varidatın daima tezayüdüni arzu eder. Rica ederim; bu Ruble fiyatını kaldıralım. Bu her sene belki aşağı iner veya yukarı çıkar. Bizde bir kuruş hesabı vardır. Artık biz bu Ruble hesabından usandık, bıktık, onu işitmek istemiyoruz. Biz istemediğimiz gibi ahalemiz de istemiyor. Binaenaleyh, Ruble fiyatını kaldıralım. Maddelere geçelim ve maddelerde bir nispet dairesinde artıralım, memleketin hali pek fenadır. Başka yerler bir defa, iki defa istilâ görmüştür. Halbuki buralarda sekiz defa Hükümet

değiştir ve burada bazı arkadaşlarımız oralarını görmüşlerdir. Sekiz defa gelen hükümetlerin askerini o memleketler beslemiştir. Biz 1336 – 1337’de oraya girdiğimiz zaman ki, Şükrü Beyefendinin alayı girmişti - ahalinin elindeki bütün Ruble idi. Çünkü İngilizler Kafkas Rublesini kullandılar başka para gelmemişti. Denikin geldi, o da parasını getirdi. Şimdi o kâğıtlar, Rubleler çuvallarla kamilen çürümüştür, iki banknot bir milyon Rubleye muadildir. Rica ederim. İki banknot bir milyon Ruble ederse o servet ne olur? Efendiler Elviye-i Selâse'deki yerli ahalinin bütün servetini toplasak yirmi bin lira tutmaz. Ahalinin serveti bitmiştir. Binaenaleyh maddelere geçelim, nispet dairesinde bir zam yapalım, fiyatını da ortadan kaldıralım, çok istirham ederim, efendim” şeklinde konuşmuştur.³²³

Genel Kurul’da yapılan oylamada 1921 tarihinde Elviye-i Selase’de uygulanan maktu vergilerin aynısının 1922 için de uygulanması teklifi kabul edilmiştir.³²⁴

³²³ TBMM ZC. c.21, s.177-183

³²⁴ TBMM ZC. c.21, s.192

SONUÇ

Elviye-i Selâse; Osmanlı döneminde Kars, Ardahan ve Batum Sancaklarına verilen isimdir. XVI. yüzyılda Osmanlı hâkimiyetine girmiştir. 1877-1878 Osmanlı-Rus Harbi'nden sonra imzalanan Berlin Antlaşması ile bu üç sancağımız Ruslara harp tazminatı olarak verilmişti. Ruslar, bölgede yaklaşık kırk yıl hüküm süren işgalleri sırasında büyük çabalarına rağmen buradaki Türklük izlerini ve Türklerin “milliyet şuurunu” silememişlerdi.

7 Kasım 1917'de Rusya'da bir hükûmet darbesiyle iktidarı ele geçiren Bolşevikler 3 Mart 1918'de Almanya ve müttefikleriyle Brest-Litovsk Antlaşması'nı imzalayarak I. Dünya Savaşı'ndan çekilmeyi kabul etmişlerdi. Antlaşma gereği Doğu Anadolu Ruslar tarafından boşaltılmasının ardından Elviye-i Selâse, yapılan plebisit sonucunda Osmanlı topraklarına katılmıştır. Bu karar, bölge ahalisini olduğu kadar, Türkiye'de de sevinçle karşılanmıştı. Osmanlı Devleti bunu takiben bölgeye mahallî idareciler tayin etmiştir.

I. Cihan Harbi sona erdikten hemen sonra 30 Ekim'de Mondros Mütarekesi imzalanmıştı. Mondros Mütarekesi'ne göre Osmanlı Devleti, Kafkasya'yı tahliye edecekti. Mütareke metninde Elviye-i Selâse ile ilgili bir hüküm bulunmamasına rağmen, bilâhare İngilizlerin baskısı ile Osmanlı Devleti, henüz anavatana yeni katılmış bulunan bölgeyi de tahliye etmek mecburiyetinde kalmıştı.

Ordunun geri çekileceği haberi, bölge halkı üzerinde derin üzüntülere sebep olmuştu. Çünkü Türk Ordusunun 1914 hudutlarına çekilmesi demek, Elviye-i Selâse'de bulunan yaklaşık 1,5 milyon Türk'ün kendi kaderine terk edilmesi demektir. Esasen Osmanlı Devleti'nin varlığının fiilen sona ermesi demek olan Mondros Mütarekesi'ni gayet iyi anlayan Elviye-i Selâse'deki Türk ahali, kırk yıllık Rus işgalinden sonra, yeni bir esarete boyun eğmemek üzere, “Hürriyet ve İstiklâl Mücadelesi”ne başlamışlardı. Bir bakıma bu mücadele daha sonra Anadolu'da Mustafa Kemal Paşa tarafından başlatılacak Millî Mücadele'ye örnek vasfını taşımaktaydı. Mondros'u imzalatmakla Türk varlığına son vermek isteyen Batılı devletlerin bu emellerine Türk milletinin topyekûn rıza göstermesi mümkün değildi.

Mondros Mütarekesi'nin imzalanmasının hemen öncesinde bölgede süratli bir teşkilâtlanma hareketi başlatıldı. Ahıska ve Ahılkelek çevresinde, Ahıska merkez olmak üzere 29 Ekim 1918'de Ömer Faik Bey başkanlığında "Ahıska Hükümet-i Muvakkatı", 3 Kasım 1918'de Emir Bey Ekberzâde başkanlığında, merkezi Iğdır olmak üzere "Aras Türk Hükümeti", 5 Kasım 1918'de, Kepenkçi Emin Ağa ve Piroğlu Fahreddin Bey başkanlıklarında merkezi Kars olmak üzere, "Kars İslâm Şûrası" kurulmuştu.

Bölgede bulunan 9. Ordu Kumandanı Yakup Şevki Paşa ise, Elviye-i Selase'nin Osmanlı askerinden tahliyesini biraz bölge ahalisine gayr-i resmî de olsa yardımlarda bulunmak kastıyla geciktirmişti. 30 Kasım 1918'de Kars'ta toplanan büyük kongrede bu üç hükümet, "Kars Millî İslâm Şûrası Hükümeti" adı altında birleşerek, Ermenilere ve Gürcülere karşı ciddî bir mukavemet unsuru oluşturmuştu. Hükümet başkanlığına da Cihangiroğlu İbrahim Bey seçilmişti. Hükümetin idaresi altında bulunan topraklar arasında Elviye-i Selâse'den başka Acara, Ahılkelek, Ahıska ve Nahçıvan da bulunmaktaydı. Cenub-i Garbı Kafkasya da denilen bu bölgeye Mondros'un hemen akabinde Ermeni ve Gürcü saldırıları başlamıştı. Bölgede bulunan binlerce masum Türk ahali bu saldırılar karşısında zaman zaman katliamlara maruz kalmakla birlikte, memleketlerini savunmakta direnmişlerdir..

17-18 Ocak 1919'da Kars'ta toplanan diğer bir kongrede Kars Millî İslâm Şûrası Hükümeti'nin adı, "Cenûb-i Garbî Kafkas Hükümet-i Muvakkata-i Milliyesi" şeklinde değiştirilmişti. Hükümet başkanlığına yine Cihangiroğlu İbrahim Bey seçilmişti. 18 maddelik bir anayasaları, 12 üyeli bir bakanlar kurulu ve halkın oyu ile seçilen 131 mebuslu bir parlâmentoları da vardı. Aralık ayından itibaren İngilizler, bir taraftan Kafkasya'yı işgale başlamışlar, diğer taraftan da Cenûb-i Garbî Kafkas Hükümet-i Muvakkata-i Milliyesini dağıtmak üzere Ermeni ve Gürcülere de destek vermişlerdir. Cenûb-i Garbî Kafkas Hükümet-i Muvakkata-i Milliyesi, bir yandan İngilizlerin bu baskı ve tehditleri karşısında direnmişler diğer yandan Ermeni ve Gürcü saldırılarını önlemeye çalışmışlardır. Öte yandan "millî varlıklarını ve bağımsızlıklarını" cihana duyurabilmek için başta Osmanlı devleti ve İngiltere olmak üzere dış tanıtıma da önem vermişlerdir.

Bölgeyi Türklerin hâkimiyetine bırakmak niyetinde olmayan İngilizler, 12 Nisan 1919 günü hile ile hükümet merkezi olan Kars'ı ve parlâmentoyu basarak, başta Cumhurbaşkanı Cihangiroğlu İbrahim Bey olmak üzere parlâmento azasından 8 kişiyi de tutuklayarak Malta'ya sürgüne göndermişlerdir. Bölge halkı yine Ermeni ve Gürcü saldırıları ile baş başa kalmıştı. Bölgeyi, Ermeni ve Gürcüler arasında paylaştıran İngilizler, 1920 sonlarında da bölgeyi tahliye ederek çekilmişlerdir. Fakat bölgede bulunan Türkler, Ermeni ve Gürcülere teslim olmamak için millî direnişlerini sürdürmüşlerdir.

Erzurum Kongresi toplanmadan önce, Elviye-i Selâse temsilcilerinden müteşekkil bir heyet, Kongre Başkanlığına, yani Mustafa Kemal Paşa'ya müracaat ederek Elviye-i Selâse'yi temsilen Kongre'ye katılmak ve yapılacak harpte Kongre üyeleriyle aynı safta mücadele etmek istediklerini belirtmişlerdi.

23 Temmuz - 7 Ağustos tarihleri arasında toplanan Erzurum Kongresi sürecinde Elviye-i Selâse'nin durumu gündeme gelmişti. Kongre toplanmadan bir iki gün önce Mustafa Kemal Paşa Cenubi Garbî Kafkas Hükümeti Hariciye Nazırı Fahreddin Bey'i yanına çağırarak: "Hiç müteessir olmayınız, bizim mukadderatımız da sizin mukadderatınıza tâbidir. İngilizler buradan hiçbirimizi alamazlar...Ancak sizi bizim aramızda görürlerse çalışmamıza mani olurlar ve Kongre'yi akdedemeyiz. Azerbaycan'la aramızdaki muhabereyi temin ediniz" diyerek Elviye-i Selâse'yle ilgili düşüncesine açıklık getirmiştir.

Kongre sonunda yayınlanan beyannamede "Elviye-i Selâse" tabiri yer almamakla birlikte beyannamenin 1. Maddesi'nde "Doğu Anadolu Bölgesi hiçbir sebep ve bahane ile birbirinden ve Osmanlı camiasından ayrılmayacak bir bütündür" denilerek "Elviye-i Selâse"nin de bu bölgeye dahil olduğu üstü örtülü bir şekilde kabul edilmişti.

4-11 Eylül 1919 tarihleri arasında toplanan Sivas Kongresi'nde tarif edilen vatan kavramında "Elviye-i Selâse" tabiri açıkça geçmemekle birlikte kongrede "Osmanlılarla İtilâf Devletleri arasında kabul edilen Mondros Mütarekesi'nin imzalandığı 30 Ekim 1918 tarihindeki sınırlarımız içinde kalan topraklar, birbirinden asla ayrılık kabul etmez bir bütündür. Bu ülkede yaşayan bütün İslâm unsurları,

birbirlerine, karşılıklı saygı ve fedakârlık duygularıyla bağlı ve birbirlerinin millî, sosyal ve ananevî haklarına anlayış gösteren öz kardeşleridir” denilerek Elviye-i Selase'nin de Anavatan'a dahil olduğu üstü örtülü bir şekilde işaret edilmiştir.

Ocak 1920'de toplanan Son Osmanlı Mebusan Meclisi'nde kabul edilen Mîsak-ı Millî metninin 2. maddesinde, “İlk serbest kaldıkları zaman, halkın umumî reyî ile anavatana katılmış olan Elviye-i Selâse (Kars, Ardahan ve Batum) için gerekirse yeniden plebisit yapılmasını kabul ederiz” denilerek Elviye-i Selase'nin Anavatan'ın bir parçası olduğu görüşü resmen benimsenmiştir.

23 Nisan 1920'de TBMM açılmasından sonra Anadolu'daki Milli Mücadele hareketi tek elden yönetilmeye başlanmış, Haziran ayı sonlarında Kâzım Karabekir Paşa'nın komutasında Doğu Cephesi kurularak II. Doğu Harekatı gerçekleştirilmiştir. Yenilgiye uğratılan Ermeniler ile yapılan Gümrü Antlaşması ile Kars ve Sürmeli geri alınmıştır.

23 Şubat 1921'de de Gürcistan'ın Artvin ve Ardahan'ı boşaltmasının ardından Sovyet Rusya ile imzalanan 16 Mart 1920 tarihli Moskova Antlaşması ile Elviye-i Selâse'nin Batum haricindeki kısmı Türkiye'ye kalmıştır.

I. Dönem TBMM'ye Kars'tan seçilen Ali Rıza Ataman, Fahrettin Erdoğan, Cavit Erdel, Ardahan'dan seçilen Hilmi Bey Osman Server Bey ile Batum'dan seçilen Ahmet Akif Bey (Suner), Ahmet Fevzi Efendi (Erdem), Ahmet Nurettin Efendi, Ali Rıza Bey (Acara) ve Mehmet Edip Bey (Dinç) TBMM'de yaptıkları çalışmalarıyla Elviye-i Selâse'nin sıkıntılı yönlerini dile getirerek çözüm yolları aramışlardır.

KAYNAKÇA

ARŞİVLER

Türkiye Cumhuriyeti Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi

RESMİ YAYINLAR

TBMM Zabıt Cerideleri

TBMM Gizli Celse Zabıt Cerideleri

TBMM Kültür, Sanat Yayın Kurulu ile Türkiye Bankalar Birliği, Anadolu Ulusal ve Yerel Kongreler ve Kongre Kentleri Bibliyografyası

Genelkurmay Başkanlığı Yayınları, Türk İstiklal Harbi Doğu Cephesi (1919-1921)

Kars Valiliği: Yakın Tarihimizde Kars ve Doğu Sempozyumu

KİTAPLAR

Akçura, Yusuf; **Osmanlı Devleti'nin Dağılma Devri**, Ankara, 1985

Akın, Rıdvan; **Birinci Meclis Döneminde Devlet Erkleri ve idare**, İstanbul, iletişim Yayınları, 2001

Akgün, Seçil; **General Harbord'un Anadolu Gezisi ve Ermeni Meselesine Dair Raporu**, İstanbul, Tercüman Tarih Yayınları, 1981

Armaoğlu, H. Fahir; **Siyasi Tarih (1789-1960)**, Ankara, 1973

Akşin, Aptülahat; **Atatürk'ün Dış Politika İlkeleri ve Diplomasisi**, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 1991

Akyüz, Yahya; **Türk Kurtuluş Savaşı ve Fransız Kamuoyu**, Ankara, Türk Tarih Kurumu,1988,

Atatürk, **Nutuk**, c.3, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul, 1982

Baykara, Tuncay; **Milli Mücadele**, Ankara, Türk Tarih Kurumu, 1985

Burçak, Rıfki Salim; **Türk, Rus, İngiliz İlişkileri**, İstanbul, 1946

Çoker, Fahri; **Türk Parlamento Tarihi, c.1, Ankara**, Türkiye Büyük Millet Meclisi Vakfı Yayınları

Dayı, Esin Derinsu; **Erzurum Kongresi ve Elviye-i Selâse Meselesi**, Erzurum, Atatürk Üniversitesi Yayınları, 1997

_____ ; Elviye-i Selâse'de (Kars, Ardahan, Batum) Milli Teşkilatlanma, Erzurum, Kültür Eğitim Vakfı Yayınları, 1997.

Demirbaş, Uğurhan ve diğerleri; **Arşiv Belgelerine Göre Ermeni Mezalimi (1919-1920)**, Ankara, Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Yayınları, 1998

Dilek, Mehmet Sait; **Cenûb-i Garbî Kafkas Hükümeti Dâhiliye Nazırı Ali Rıza Ataman**, (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü , 2001)

Erdaş, Nurgül; **Milli Mücadele Döneminde Kafkas Cumhuriyeti İle İlişkiler (1917-1921)**, Genelkurmay Basımevi, Ankara, 1994

Erdoğan, Fahrettin; **Türk Ellerde Hatıralarım**, Ankara, Kültür Bakanlığı Yayını, 1998

Gökdemir, Ender; **Cenub-i Garbi Kafkas Hükümeti**, Türk Kültürü Araştırma Enstitüsü, Ankara, 1989

Güneş, İhsan; **Birinci TBMM'nin Düşünce Yapısı**, Eskişehir, Kültür Yayınları, 1997

Gürün, Kamuran; **Ermeni Dosyası**, Ankara, Türk Tarih Kurumu, 1983

Karabekir, Kâzım; **Kâzım Karabekir'in Kaleminden Doğu'nun Kurtuluşu**, Erzurum Ticaret ve Sanayi Odası Araştırma, Geliştirme ve Yardımlaşma Vakfı Yayınları, Erzurum, 1990

_____; **İstiklal Harbimiz**, İstanbul, Emre Yayınları, İstanbul, 1993

Karal, Enver Ziya; **Osmanlı Tarihi**, c.8, Ankara, 1983

Kılıç, Selami, **Ermeni Sorunu ve Almanya**, Kaynak Yayınları, İstanbul, 2003

Kırzioğlu, M.Fahreddin; **Kars Tarihi**, c.1, İstanbul, 1953

_____; **Edebiyatımızda Kars**, 2.Kitap, s.67

_____; **Milli Mücadelede Kars**, İstanbul, Kars'ı Tanıtma Derneği Yayınları, 1960

_____; **Kars İli Çevresinde Ermeni Mezalimi**

_____; **Bütünüyle Erzurum Kongresi**, c.1, Ankara, Kültür Ofset Ltd., 1953

Kocabaş, Süleyman; **Tarih'te Türk-Rus Mücadelesi**, İstanbul, 1989

Koçu, Reşat Ekrem; **Osmanlı Muahedeleri ve Kapitülasyonlar (1300-1920) ve Lozan Muahedesi**, İstanbul, 1934

Kodaman, Bayram; **Şark Meselesi Işığı Altında II. Abdülhamit'in Doğu Anadolu Politikası**, Ankara, 1983

Korkmaz, Ramazan; **Genel Olarak Ermeni Sorunu ve Canlı Kaynaklardan Çıldır'da yapılan Ermeni Mezalimi**, Ankara, Kök Yayınları, 1990

Kurat, Akdes Nimet; **Türkiye ve Rusya**, Ankara, 1970.

Mutlu, N.Yücel; **Misak-ı Milli'den İlk Kazanç ve İlk Kayıp:Kars, Ardahan ve Batum**, TTK, Ankara, 2007

Nar, Arzu; **Milli Mücadele Döneminde Kars ve Milletvekilleri**, (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Kafkas Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Kars, 2006)

Ortaylı, İlber; **İmparatorluğun En Uzun Yüzyılı**, İstanbul, 1999

Ökte, Ertuğrul Zekai; **Ben Bir Türküm**, İstanbul, 1995

Öztürk, Kâzım; **Türkiye Büyük Millet Meclisi Albümü**, Ankara, Türkiye Büyük Millet Meclisi Basımevi, 1973

Önal, Sami; **Milli Mücadelede Oltu**, Ankara, 1968

Özdemir, Halit; **Artvin Tarihi**, Egem Matbaacılık, 2001

Refik, Ahmet; **Arşiv Belgeleriyle Ermeni Faaliyetleri**, Ankara, Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Yayınları, 2005

Selvi, Haluk; **Milli Mücadelede Erzurum (1918-1923)**, Atatürk Araştırma Merkezi, Atatürk Dil Tarih Yüksek Kurumu Atatürk Üniversitesi Yayınları, Ankara, 2000

Sonyel, Salahi; **Türk Kurtuluş Savaşı ve Dış Politika**, c.2, Ankara, Türk Tarih Kurumu

Soysal, İsmail; **Tarihçeleri ve Açıklamaları ile Birlikte Türkiye'nin Siyasal Antlaşmaları**, c.1, 1920-1945, Türk Tarih Kurumu, 1983

Subaşı, Yakup Şevki; **Bir Komutan'dan Anılar**, Ankara, Türk Tarih Kurumu, 1977

Süslü, Azmi; **Ermeniler ve 1915 Tehcir Olayı**, Ankara, 1990

Şahin, Enis; **Trabzon ve Batum Konferansları**, Türk Tarih Kurumu, Ankara, 2002

_____; **Diplomasi ve Sınır (Gümrü Görüşmeleri ve Protokolleri-1918)**, Yeditepe Yayınevi, İstanbul, 2005,

Şamsutdinov, A.M. (Ruşçadan çeviren:Ataol Behramoğlu); **Monros'tan Lozan'a Türkiye Ulusal Kurtuluş Savaşı Tarihi 1918-1923**, Doğan Kitapçılık, İstanbul, 1999

Şekerkıran, Selami; **Türk-Rus Sınırı 1919-1946** (Basılmamış Doktora Tezi, Ankara Üniversitesi Türk İnkılap Tarihi Enstitüsü, 2008, Ankara)

Şimşir, Bilal; **Osmanlı Ermenileri**, Ankara, 1986

_____ ; **İngiliz Belgelerinde Atatürk (1919-1938)**, c.1, Ankara, 1992

Tansel, Selahattin, **Mondros'tan Mudanya'ya Kadar**, c.4, Ankara, 1973

Toker, Yalçın; **Milli Mücadele'nin İç Yüzü**, Toker Yayınları, İstanbul, 1994

Ural, Selçuk; **Vilâyât-ı Sarkiyye'de Mondros Mütarekesi'nin Uygulanışı ve İtilaf Devletleri Tarafından Kontrolü**, (Basılmamış Doktora Tezi, Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2002)

Uran, Hilmi; **Hatıralarım**, Ankara, Türk Tarih Kurumu, 1959

Ülman, Haluk; **Birinci Dünya Savaşı'na Giden Yol ve Savaş**, Görsel Yayınları, 1988, c.1

Yerasimos, Stefanos; **Türk – Sovyet İlişkileri**, İstanbul, Gözlem Yayınları, 1979

MAKALELER

Arslan, Ali; *“Bugünkü Nahçıvan Statüsünün Oluşumu”*, **Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi**, Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu, Ankara, S. 41, (Temmuz 1998)

Avcı, Cemal; *“Milli Mücadele Döneminde Türk-Ermeni ve Gürcü ilişkileri”*, **Atatürk Yolu Dergisi**, Ankara Üniversitesi, S.13, (Mayıs 1994)

Aydın, Mahir; *“Elviye-i Selâse”*, **İslam Ansiklopedisi.**, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul, 1995, c.11

Aydın, Mithat, *“Osmanlı-İngiliz İlişkilerinde İstanbul Konferansı'nın (1876) Yeri”*, **Akademik Tarih Dergisi**, www.akademiktarih.com., 07 Nisan 2009

Bayur, Yusuf Hikmet; “*Birinci Genel Savaştan sonra Yapılan Barış ve Antlaşmalarımız*”, **Belleten Dergisi** 29/116, Türk Dil Kurumu, Temmuz 1965

Budak, Mustafa; “*Mondros Mütarekesinden Sonra İngilizlerin Batum’u İşgali*”, **Kafkas Araştırmaları**, III, 1997

Dayı, Esin Derinsu, “*Ermeni Mezalimi*”, **Türkiyat Araştırma Enstitüsü Dergisi**, **Atatürk Üniversitesi**, S.28, Ocak 2004

_____ ; *Milli Mücadele Döneminde Elviye-i Selase ve Nahçıvan*”, **Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi**, Atatürk Kültür, Dil, ve Tarih Yüksek Kurumu, 2006, S. 64-65-66, c.22

Gökdemir, Ahmet Ender; “*Milli Mücadelede Elviye-i Selase*”, **I. Uluslar arası Atatürk Sempozyumu**, Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, Ankara, Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu, 1994

Gül, Mustafa; “*Elviye-i Selâse’nin Osmanlı’ya İadesi ve Uygulamalar*”, **Atatürk Yolu Dergisi**, Ankara Üniversitesi, S.15, (Mayıs, 1999)

Hatipoğlu, Süleyman; “*Rusya’nın Bağdat Demiryolu ve Doğu Anadolu siyaseti*”, **Yakın Tarihimizde Kars ve Doğu Anadolu Sempozyumu 17-21 Haziran 1991**, Kars Valiliği ve Atatürk Üniversitesi Yayınları, Erzurum

Kızılkaya, Oktay; “*Revan (Erivan) ve Iğdır Yöresinde Demografik Yapının Ermeniler Lehine Dönüştürülme süreci (1828–1920)*”, **Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi**, S. 22, 2000

Kurat, Akdes Nimet; “*Brest Litovsk Müzakereleri ve Barışı*”, **Türk Dil Kurumu Belleten Dergisi**, S.31, (Ankara, 1967)

Kürkçüoğlu, Erol; “*Doğu Anadolu’da Türk Soykırımı ve Ermeniler*”, Türk Ermeni İlişkileri Araştırma Merkezi Müdürlüğü, 2002

Pehlivanlı, Hamit; “*Mütareke Sonrası Güneybatı Kafkasya’da Durum ve Ermeniler*”, **Yakın Tarihimizde Kars ve Doğu Sempozyumu**, Kars Valiliği ve Atatürk Üniversitesi Yayını, 1991

Özdemir, Yavuz, “*Erzurum Kongresi Beyannamesi Üzerine Düşünceler*”, **Atatürk Dergisi**, Atatürk Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılâp Tarihi Enstitüsü, Erzurum, 1997, c.2, S.1

Sonyel, Salahi; “*Yeni Belgelerin Işığı altında Ermeni Tehcirleri*”, **Belleten Dergisi**, Türk Dil Kurumu S.141, (Ocak, 1972)

_____; “*İngiliz İstihbarat Servisi Gizli Raporlarında Atatürk*”, **Uluslararası II. Atatürk Semineri**, (Ankara, 1996)

Süslü, Azmi; “*Misak-ı Millî ve Misak-ı Millî Türk ve Dış Politikasında Musul*” **I. Uluslararası Atatürk Sempozyumu**, Ankara, 1994

Şamsutdinov, A. M.; “*Türkiye’de Milli Kurtuluş Mücadelesi*”, **Belgelerle Türk Tarih Dergisi**, S.41, Şubat 1971

Turan, Refik; “*İlk Türkiye Büyük Millet Meclisine Girenlerin Özellikleri*”, **I. Uluslararası Atatürk Sempozyumu (Açılış konuşmaları – Bildiriler)**, Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu, Ankara, 1994

Yavuz, Bige Sükan; “*Fransız Belgeleri Işığında Chester Demiryolu Projesi*”, **Atatürk Yolu Dergisi**, Ankara Üniversitesi, S.24, Kasım 1999-2003, s.527-561

Yavuz, Nurcan; “*Doğu Anadolu’daki Ermeni Mezaliminin Brest- Litovsk Barış Görüşmelerindeki protestosu*”, **Atatürk Yolu Dergisi**, Ankara Üniversitesi, S.15, (Mayıs, 1995)

Ural, Selçuk; “*Şerif Bogos Nubar Paşa Antlaşması ve Ortaya çıkan Tepkiler*”, **Ermeni Araştırmaları Dergisi**, Avrasya Stratejik Araştırmalar Merkezi Ermeni Araştırmaları Enstitüsü, S.14-15, Ankara 2004

_____“Ermenilerin ve İngilizlerin Vilayet-i Sarkıye’ye Yönelik Çalışmaları ve Alınan Karşı Önlemler”, **Atatürk İlkeleri İnkılâp Tarihi Enstitüsü Dergisi**, Atatürk Üniversitesi, S.1, Erzurum 2004

DERGİLER

Atatürk Dergisi

Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi,

Atatürk İlkeleri İnkılâp Tarihi Enstitüsü Dergisi

Atatürk Yolu Dergisi

Belgelerle Türk Tarih Dergisi

Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi

Ermeni Araştırmaları Dergisi

Türk Dil Kurumu Belleten Dergisi

Türk Tarih Kurumu Belleten Dergisi

Türkiyat Araştırma Enstitüsü Dergisi

İNTERNET

www.akademiktarih.com (Akademik Tarih Dergisi web sitesi)

EKLER

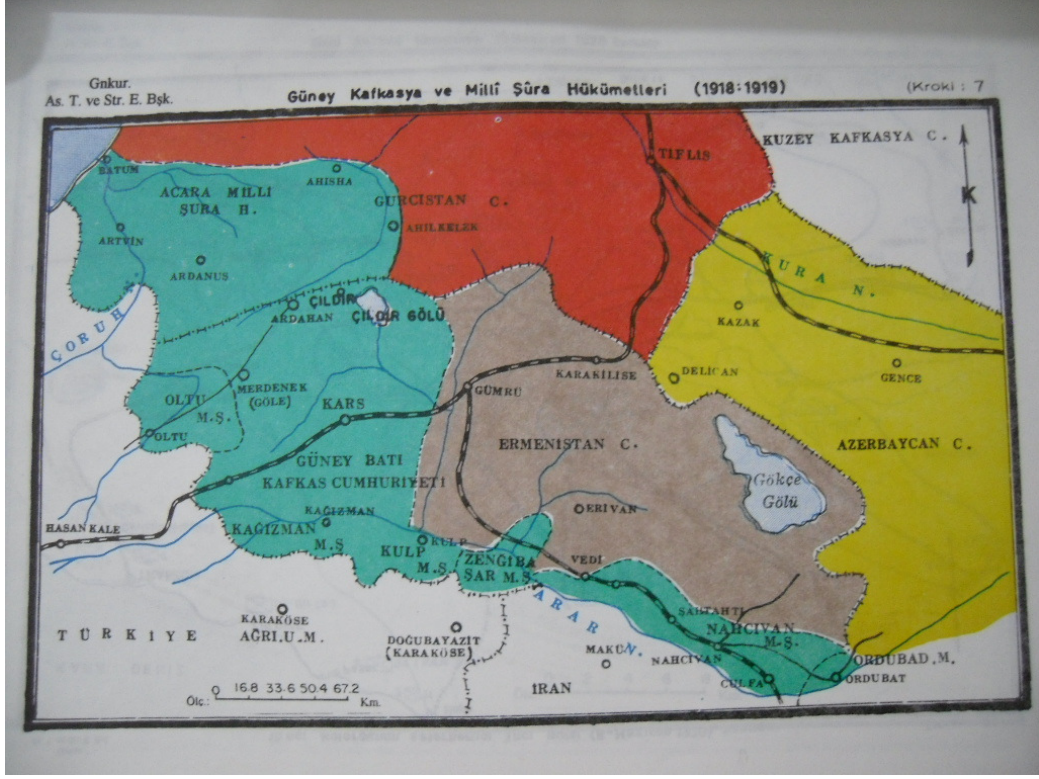
1. CENÜB-İ GARBİ KAFKAS HÜKÛMETİ SINIRLARI
2. MİLLİ MÜCADELEDE ELVİYE-İ SELASE'DE ŞURALAR
3. GİZLİ ANTLAŞMALARA GÖRE OSMANLI DEVLETİNİN PAYLAŞIMI
4. DEĞİŞİK TARİHLERDE TÜRK DOĞU SINIRI
5. KARS MİLLETVEKİLİ ALİ RIZA BEY (ATAMAN)
6. KARS MİLLETVEKİLİ CAVİT BEY/PAŞA
7. KARS MİLLETVEKİLİ FAHREDDİN (ERDOĞAN)
8. ARDAHAN MİLLETVEKİLİ SERVER AHISKA BEY
9. ARDAHAN MİLLETVEKİLİ HİLMİ BEY
10. BATUM MİLLETVEKİLİ AHMET AKİF BEY (SUNER)
11. BATUM MİLLETVEKİLİ AHMET FEVZİ EFENDİ (ERDEM)
12. BATUM MİLLETVEKİLİ AHMET NURETTİN EFENDİ
13. BATUM MİLLETVEKİLİ ALİ RIZA BEY (ACARA)
14. BATUM MİLLETVEKİLİ MEHMET EDİP BEY (DİNÇ)

EK-1 CENÜB-İ GARBİ KAFKAS HÜKÜMETİ SINIRLARI

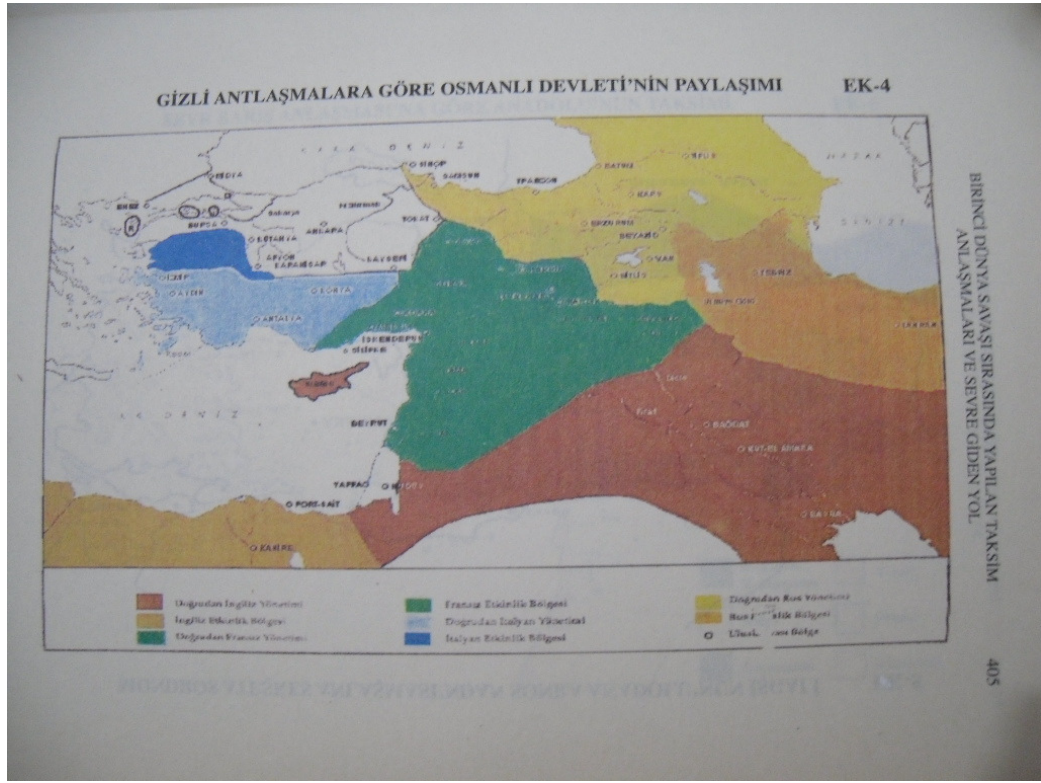
Ahmet Ender Gökdemir, **Cenüb- Garbi Kafkas Hükümeti**, TKAE Yayınları, Ankara 1989

EK-2: MİLLİ MÜCADELEDE ELVİYE-İ SELASE'DE ŞURALAR

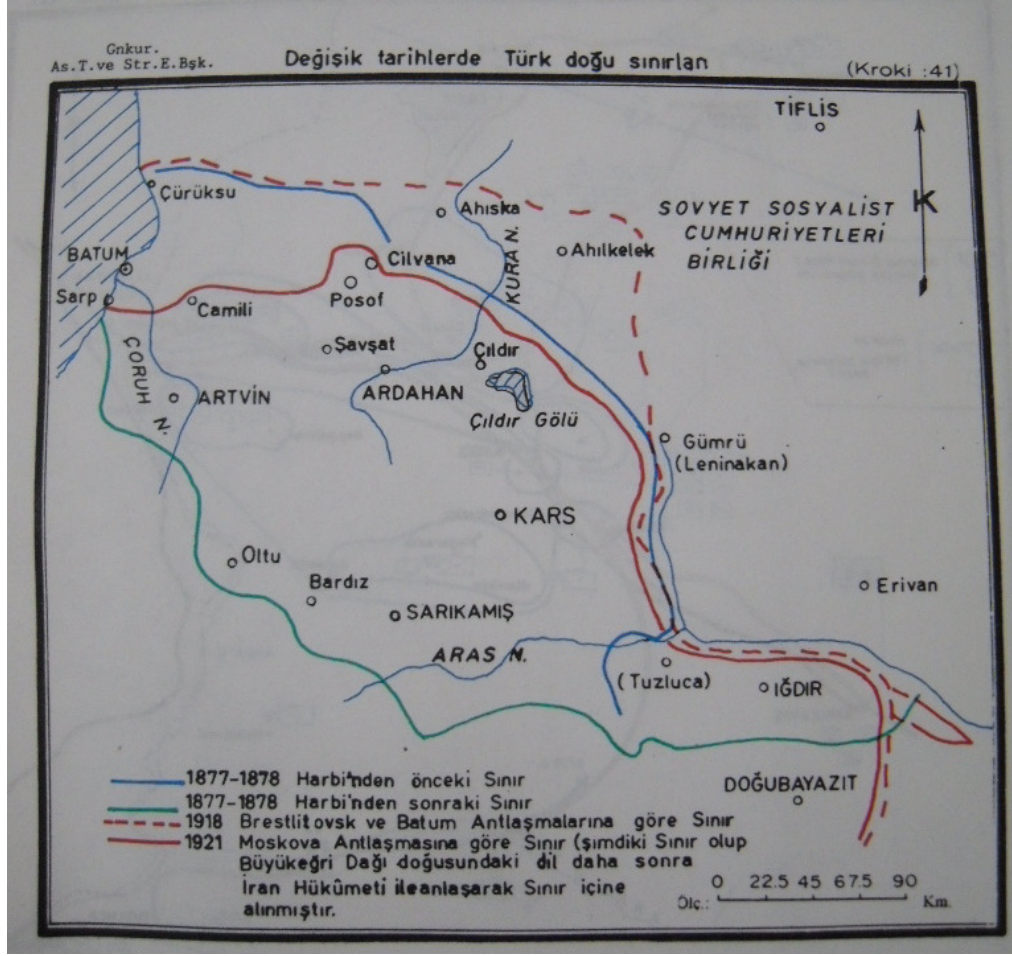
Türk İstiklal Harbi Doğu Cephesi (1919-1921), Genelkurmay Başkanlığı Yayınları

EK-3 GİZLİ ANTLAŞMALARLA GÖRE OSMANLI DEVLETİNİN PAYLAŞIMI

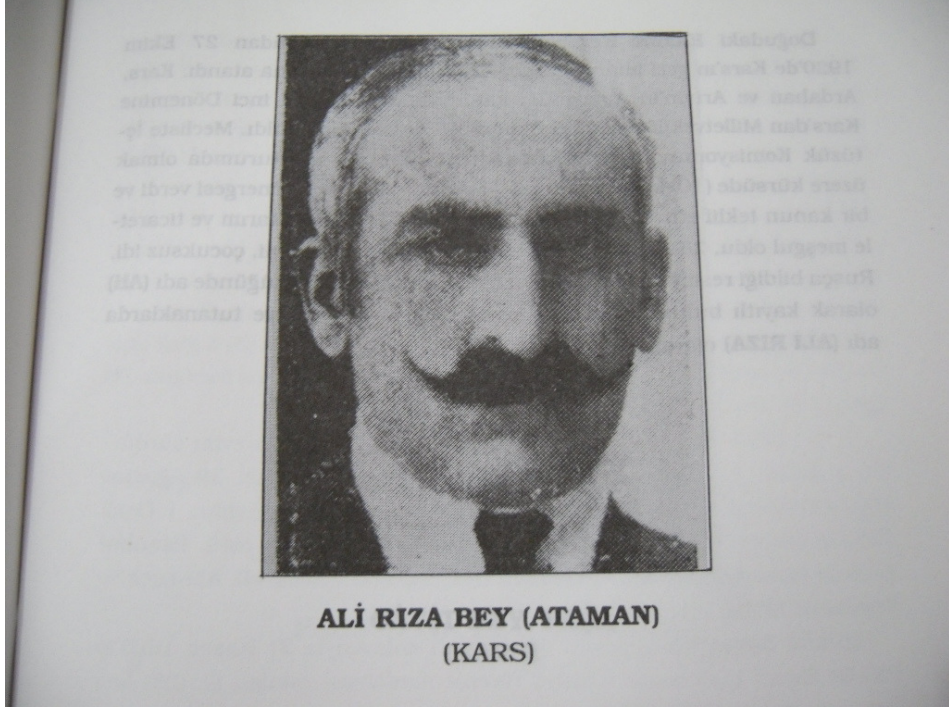
Türk İstiklal Harbi Doğu Cephesi (1919-1921), Genelkurmay Başkanlığı Yayınları

EK-4 DEĞİŞİK TARİHLERDE TÜRK DOĞU SINIRI

Türk İstiklal Harbi Doğu Cephesi (1919-1921), Genelkurmay Başkanlığı Yayınları

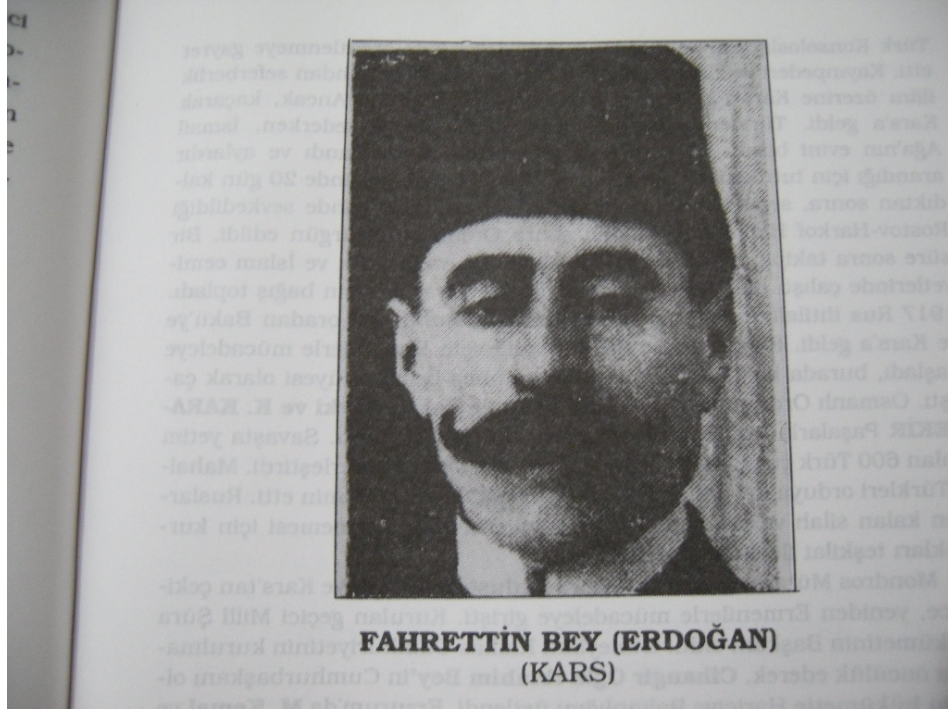
EK-5 KARS MİLLETVEKİLİ ALİ RIZA BEY (ATAMAN)

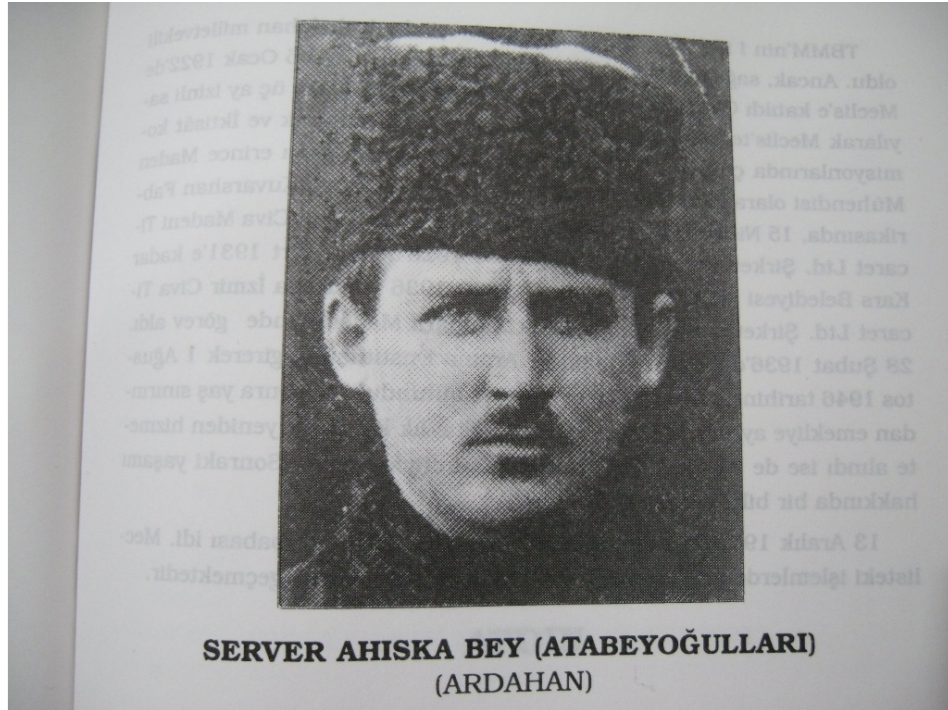
EK-6 KARS MİLLETVEKİLİ CAVİT BEY/PAŞA

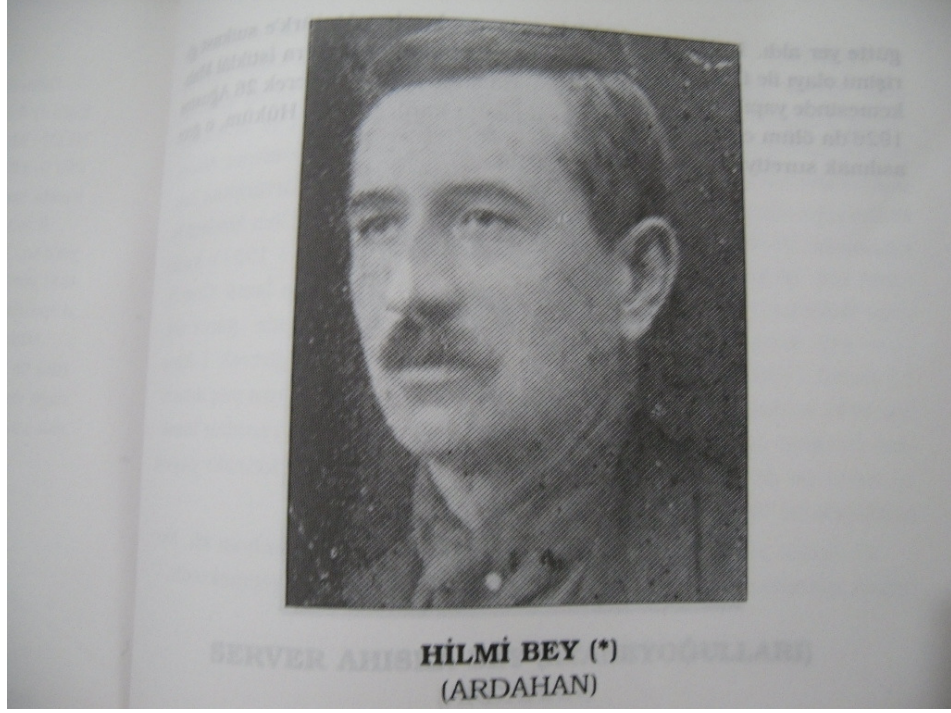
EK-7 KARS MİLLETVEKİLİ FAHREDDİN (ERDOĞAN)

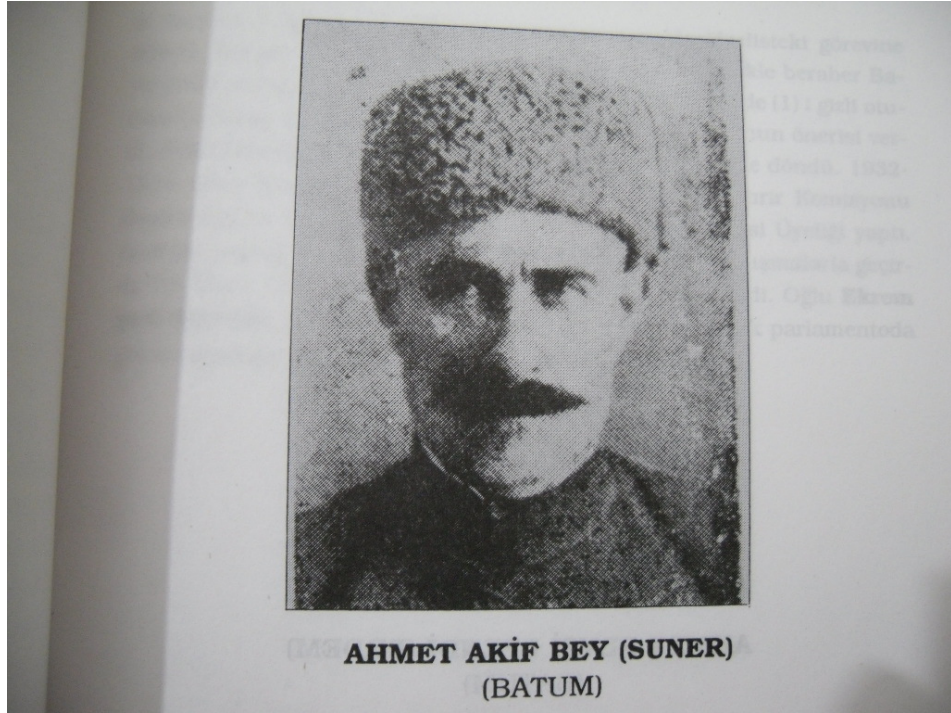
**EK-8 ARDAHAN MİLLETVEKİLİ SERVER AHISKA BEY
(ATABEYOĞULLARI)**

EK-9 ARDAHAN MİLLETVEKİLİ HİLMİ BEY

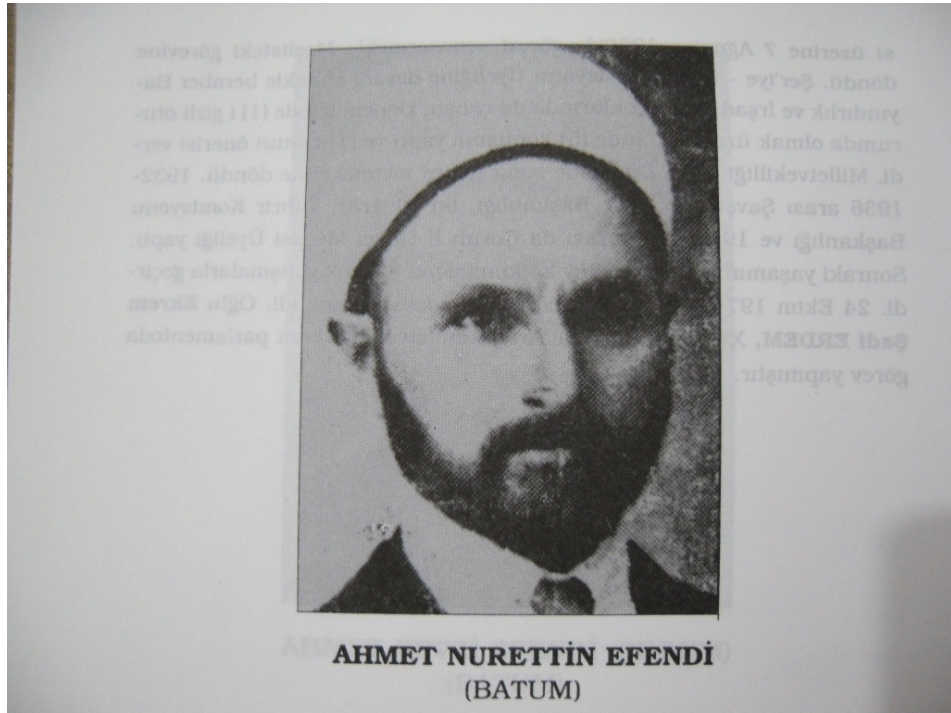
EK-10 BATUM MİLLETVEKİLİ AHMET AKİF BEY (SUNER)

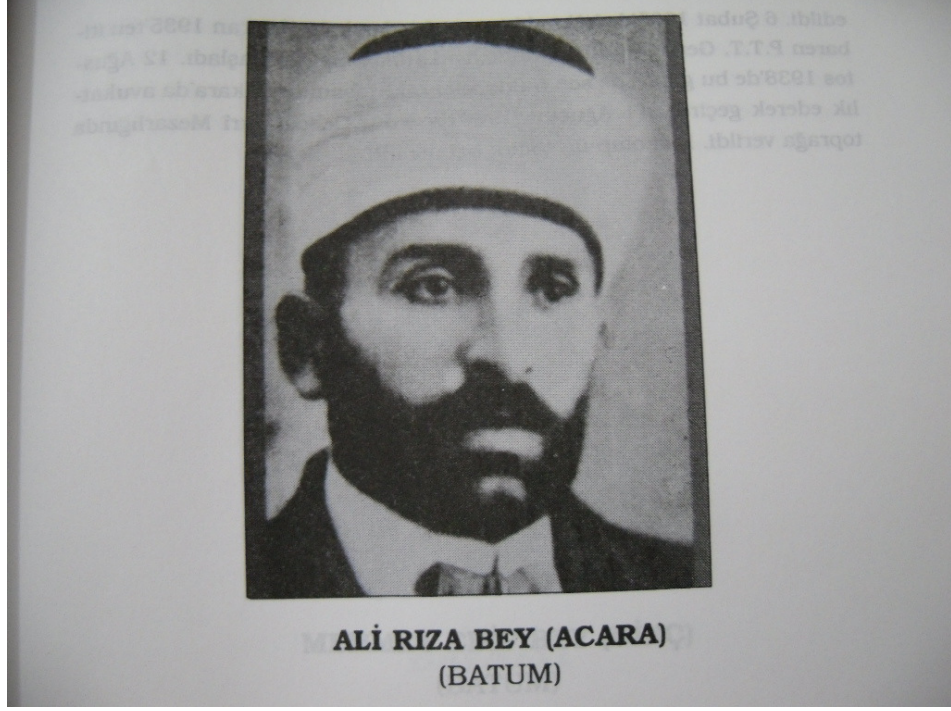
EK-11 BATUM MİLLETVEKİLİ AHMET FEVZİ EFENDİ (ERDEM)

EK-12 BATUM MİLLETVEKİLİ AHMET NURETTİN EFENDİ

EK-13 BATUM MİLLETVEKİLİ ALİ RIZA BEY (ACARA)

EK-14 BATUM MİLLETVEKİLİ MEHMET EDİP BEY (DİNÇ)

Fahri Çoker, **Türk Parlamento Tarihi, c.I**, Ankara, TBMM Vakfı Yayınları

ÖZGEÇMİŞ

1971 Yılında Artvin'in Borçka ilçesinde dünyaya geldi. İlk öğrenimini Düzköy İlkokulu, orta öğrenimini Yirmidörtkasım Ortaokulu ve lise eğitimini Borçka Lisesi'nde tamamladı.

1998 yılında Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Uluslararası İlişkiler Bölümü'nü bitirdi. 1999-2003 yıllarında Şekerbank Genel Müdürlüğü'nde İstihbarat ve Mali Tahlil Uzmanı olarak görev yaptı.

2003 yılında Şekerbank'taki görevinden kendi isteğiyle ayrılarak Kara Kuvvetleri Komutanlığı'nda Uzman Sivil Memur kadrosuyla çalışmaya başlamıştır. Halen bu kurumda çalışmaktadır.